

ƏBÜLFƏZ QASIMOV

**Şöhrət Ordenli, Əməkdar elm xadimi,
iqtisad elmlər doktoru, professor, «Qızıl»
qələm» mükafatı laurentı**

**AQRAR-SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN
İQTİSADİYYATI VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ**

Bakı - 2005

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Tədris-Metodik Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.
(protokol № 4, 29 iyun 2005-ci il)**

Elmi redaktorlar: Əbülfəz Qasimov
İqtisad elmləri doktoru,
professor
Rəsul Balayev
İqtisad elmləri doktoru

Rəyçilər: Rafiq Məmmədov
kafedra müdiri, professor,
Məhiş Əhmədov
İqtisad elmləri doktoru

**Əbülfəz Qasimov. Aqrar-sənaye müəssisə-
lərinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərslik.**
Bakı: «İqtisad universiteti» nəşriyyatı, 2005

© Bakı: «İqtisad universiteti» nəşriyyatı, 2005

MÜQƏDDİMƏ

«Şöhrət Ordenli» əməkdar elm xadimi, iqtisad elmləri doktoru, professor, «Qızıl qələm» mükafatı laureatı **Əbülfəz Qasimov Cəbrayıl oğlunun** müəllifliyi və redaktorluğu ilə işıq üzü gören bu dərslik «Aqrar-sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi» kafedrasının professor-müəllim kollektivinin ilk təşəbbüsüdür.

Dərsliyin 19-cu mövzusu kafedranın dosenti **Eldar İbrahimov**, 4,16-cı mövzuları dosent **Əhməd Hacıyev**, 9,14,15-ci mövzuları dosent **Sabir Əliyev**, 12,13,20-ci mövzuları dosent **Vaqif Xəlilov**, 5,6-cı mövzuları iqtisad elmləri namizədi, baş müəllim **Lalə Amanova**, 21-ci mövzunu i.e.n. **Vidadi Zeynalov**, 18-ci mövzunu i.e.n. **Mirənvər Mahmudov** hazırlamışlar. Qalan fəsiləri professor Əbülfəz Qasimov yazmışdır.

Dərsliyin işlənib hazırlanmasında, statistik məlumatların dəqiqləşdirilməsində və zənginləşdirilməsində kafedranın digər əməkdaşları da çox böyük əmək sərf etmişlər. **Naile Eyvazova**, **Mehriban Kərimzadə**, **Yeganə Ağakışiyeva** və **Kəmalə Baxşiyevanın** köməyi xüsusi ilə təqdirə layiqdir.

Bu dərsliyin işıq üzü görməsinə, onun müasir tələblərə cavab verə bilməsinə öz məsləhət və tövsiyələrini əsirgəməyən, müəllif kollektivinə hər cür metodik kömək göstərən universitetimizin rektoru, iqtisad elmləri doktoru, professor **Şəmsəddin Hacıyevin** qayğılarını xüsusi olaraq vurğulamağı özümüzə borc bilirik.

Həmkarlarımızdan olan iqtisad elmləri doktoru **Əvəz Bayramov**; professor **Məmmədhəsən Meybulayev**; professor **Rafiq Məmmədov**; iqtisad elmləri

doktoru **Rəsul Balayev**; iqtisad elmləri doktoru **Qabil Manafov**; iqtisad elmləri doktoru **Məhiş Əhmədov**; dosent **Asiman Quliyev** dərsləyın yazılmasında müəllif kollektivinə daim elmi məsləhətləri olmuşdur. Bütün bunlar üçün dərsləyın müəllifləri həmin alimlərə böyük minnətdarlıqlarını bildirirlər.

Müəllif kollektivi bunu da bəyan edir ki, işıq nə qədər gur olarsa, onun kölgəsi də bir o qədər çox olur. Hindistan yazıçısı Rabindranat Taqor demişkən: «İşık kölgəsiz olmur». Demək istəyirik ki, bizim yazdığımız dərslük heç də qüsursuz deyil. Onun qüsür və nöqsanlarını görə bilən, müəlliflərə çatdıran oxuculara biz böyük hörmət və ehtiramımızı qabaqcadan bildiririk. Oxucularımız əmin ola bilərlər ki, onların arzu və təklifləri, tənqidi qeydləri gələcək yaradıcılığımızda hökmən nəzərə alınacaqdır.

MÖVZU 1. «AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİNİN İQTİSADİYYATI VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ» KURSUNUN MƏZMUNU, METODLARI VƏ VƏZİFƏLƏRİ

- 1.ASK barədə anlayış
- 2.Kursun öyrənilmə metodları
- 3.Müasir mərhələdə ASK qarşısında duran vəzifələr

1. ASK barədə anlayış

Aqrar-sənaye kompleksi (ASK) üç sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

«Aqrar» - latın sözüdür, torpaq münasibətləri deməkdir. «Sənaye» Azərbaycan sözü olub öz mənasını verir. «Kompleks» - yenə də latın sözü olub «birləşmək», «uyğunlaşmaq» və ya «uzlaşmaq» deməkdir.

ASK - insanları qida və istehlak məhsulları ilə təmin etmək, müxtəlif istehsal, emal və estetik tələblərə cavab verən formada əhaliyə çatdırmaq üçün fəaliyyət göstərən çoxlu sahələrin birləşməsidir.

Beləliklə, ASK aqrar istehsal sahələri (taxılçılıq, tərəvəzçilik, heyvandarlıq və s.) ilə sənaye sahələrinin (yeyinti, yüngül və s.) birləşərək insanların qidalanması üçün hər cür ərzaq məhsulları istehsalını təmin edir. Lakin ASK-nın hüddud dairəsi bununla məhdudlaşmır. ASK məhsulların emalını, meşəçiliyi, balıqçılığı, ipəkçiliyi, arıçılığı, toxuculuğu və insan yaşayışını təmin edən digər sahələri özündə cəmləşdirir. Lakin ASK-ın xidmət göstərən digər sahələri də vardır: ASK üçün tələb olunan istehsal vasitələri, qida və istehlak malları istehsalı, məhsulların saxlanması və istehlakçılara çatdırılması ilə əlaqədar olan proseslər. ASK-nın tərkibindəki istehsal və sosial xarakterli infrastruktur da böyük

rol oynayır. Bu barədə növbəti fəsillərdə xüsusi olaraq söhbət açacağıq.

ASK-nın meydana gəlməsi və təşəkkül tapması barədə müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi alimlər ASK-nın yaranması tarixini sovet dövrü ilə əlaqələndirir və hətta onun mərhələ-mərhələ inkişaf etməsini açıqlayırlar. Belə fikir sahibləri istər-istəməz ASK-nın ictimai əmək bölgüsünün təzahürü olmasını yaddan çıxarırlar. Digər tədqiqatçılar hesab edirlər ki, ASK rüşeym halında qədimdən təşəkkül tapmışdır. Bu fikrin sahibləri haqlıdır. Ona görə ki, cəmiyyətimizdə ictimai əmək bölgüsü həqiqətən də əkinçiliyin heyvandarlıqdan ayrılaraq müstəqil sahəyə çevrildiyi gündən inkişaf etməyə başlamışdır.

İnsanlar qida tələbatını ödəmək üçün əkinçiliyin yeni-yeni sahələrini (taxılçılıq, tərəvəzçilik, meyvəçilik və s.) inkişaf etdirməyə, seleksiya işlərini gücləndirməyə, hər bir bitkini aqrotexniki əsaslarla becərməyə səy göstərmişlər. Bu mənada biz deyərdik ki, ASK-nın inkişafı ilə çörəyin kəşfi arasında qırılmaz əlaqələr vardır.

Heyvandarlıq da öz növbəsində müstəqil sahələrə (maldarlıq, qoyunçuluq, quşçuluq, balıqçılıq, ipəkçilik və s.) ayrılır. Bax beləcə min illər ərzində əkinçilik və heyvandarlıq ayrı-ayrı sahələrə bölünərək genişlənmiş və insanların yaşaması üçün qida mənbəyinə çevrilmişlər. Bütün bunlar vahid kənd təsərrüfatını yaratmışlar.

Müəyyən mərhələyə çatdıqda insanlar kənd təsərrüfatı məhsullarını həm tərəvətli halda və həm də emaldan keçirərək istehlak etməyə başlamışlar. Taxıl çörəyə çevrilməklə, meyvə və tərəvəz məhsulları konservləşdirilməklə, süd-yağa, pendirə, kəsmiyə, ət, balıq,

kolbasa, sosiska, sardelka və digər məhsula çevrilməklə istehlak olunmağa başlanılmışdır.

Müəyyən dövr keçdikdən sonra insanlar daha çox yarımfabrikata çevrilmiş qida məhsullarını istehlak etməyə maraq göstərmişlər. Əvvəl-əvvəl emal məhsulları primitiv əsaslarda hazırlanırdı. Süd nehrələrdə çalxalanar, dənli bitkilər kirkirələrdə üyüdülərdi.

Beləliklə, ASK sistemində kənd təsərrüfatı məhsulları tədarük edilərək, onun emal edilməsi və soyuducularda normal vəziyyətdə saxlanması üçün çox böyük texnoloji səylər göstərilmişdir.

Keçmiş Sovet İttifaqı zamanı ASK müəssisələrinin istehsal, emal və tədarüku üçün çox mühüm işlər görülmüşdür. Lakin bu da inkaredilməzdir ki, hər yerdə olduğu kimi respublikamızda da ASK müəssisələri dünyə texnologiyalarından və marketinq fəaliyyətindən xeyli geridə qalır, əhalinin istehlak və estetik tələbatını ödəyə bilmirdilər.

Müstəqillik dövründə ASK müəssisələrində hər şey keyfiyyətə dəyişmiş, yaxşılaşmış və estetik tələblərə uyğunlaşdırılmışdır. İndi qida məhsulları istehsal edən müəssisələr bir dəfəlik, bir günlük və bir neçə günlük tələbatı ödəyən miqdarda qida məhsulları istehsal edib əhaliyə tərəvətli halda çatdırırlar. Bu mənada müstəqillik dövründə ASK-nın fəaliyyəti əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına böyük xidmət göstərir. Şübhəsiz ASK-nın böyük gələcəyi vardır və müasir həyat onun qarşısına çox ciddi və məsul vəzifələr qoymuşdur. Həmin vəzifələri vaxtında və layiqincə yerinə yetirmək üçün «ASK-nın iqtisadiyyatı və idarə olunması» fənninin öyrənilməsi, tədrisi üçün elmi metodlara yiyələnmək lazımdır.

2. Kursun öyrənilmə metodları

Hər bir elmi (kursu, fənni) öyrənmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilir. «ASK-nın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi» kursunu öyrənərkən bir çox metodlar tətbiq olunur. Həmin metodlardan bir neçəsi ilə qısa da olsa tanış olaq:

1. **Analiz.** Bu metoddan daha çox istifadə olunur. Çünki respublikamızda həyata keçirilən hər bir sosial-iqtisadi quruculuq işi keçmişin və ya mövcud vəziyyətin təhlili əsasında təşkil olunur. Bu zaman analiz metoduna, xüsusi ilə sistemli analize tez-tez müraciət edilir. Sistemli analizdə hərtərəfli təhlil aparılır. Burada mərhələlik prinsipi əsas götürülür. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olana qədər, bütün proseslər elmi təhlil əsasında araşdırılır. Belə bir analiz əsasında həyata keçiriləcək hər hansı bir quruculuq işinin iqtisadi cəhətdən optimal variantı seçilir.

2. **Sintez.** Bu üsulun köməyi ilə təhlil edilmiş hadisələr ümumiləşdirilir və bunun əsasında öyrənilən məsələ haqqında tam bilik hasil olur. Beləliklə, təhlillə sintez bir-birilə üzvi surətdə bağlıdır.

3. **Normativ metod.** Sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlarını işləyib hazırlayarkən ən çox normativ metodlardan istifadə olunur.

Təcrübə göstərir ki, yalnız elmi cəhətdən əsaslandırılmış normativlər zəminində işlənilib hazırlanmış proqnozlar əhalinin ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyini uğurla təmin edə bilər. Normativlər işlənilib hazırlanarkən istehsal və əmək resurslarından tam və səmərəli istifadə olunması, elmi-texniki tərəqqinin gələcək nailiyyətləri, səmərəli intensiv texnologiyanın yarada biləcəyi imkanlar aşkarlanıb nəzərə alınmalıdır.

4. Balans metodu. Bu metod normativ metodla sıx əlaqədə istifadə olunur. Normativlərin elmi əsaslarla müəyyən edilməsi, tərtib edilən balansların dəqiqliyinə və reallığına səbəb olur. Balans metodu imkan verir ki, ərazi sahələri ilə daxili regional komplekslər arasında nisbət düzgün müəyyən olunsun. Yalnız belə olduqda mövcud təbii və iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə oluna bilər. Xammala və hazır əmtəələrə tələbat uğurla ödənilir. Eyni fikri müəssisədə mövcud olan müxtəlif peşələr üzrə mütəxəssislərə, ümumilikdə işçi qüvvəsinə tələbatın ödənilməsi barədə də söyləmək olar. Belə balansları tərtib etməklə mövcud əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi yolları işlənib hazırlana bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müəssisələrdə layihələr tərtib edilərkən məhsul istehsalı, su, meşə və torpaq ehtiyatları üzrə ayrıca proqnozların işlənib hazırlanması böyük fayda verir.

5. Statistik metod – iqtisadi göstəricilər əsasında hadisələrin inkişafını hərtərəfli xarakterizə etmək üçün tətbiq edilir. Bu metod üç formada həyata keçirilir:

1) Müşahidə; 2) Məlumatların işlənməsi və sistemləşdirilməsi; 3) Əldə edilən nəticələrin təhlil edilməsi.

6. İnduksiya və deduksiya. Bu üsulların tətbiq edilməsi də iqtisadi problemlərin işlənib hazırlanmasında mühüm rol oynayır. İnduksiya üsulu xüsusidən ümumiyyə doğru, ayrı-ayrı hadisələrin tədqiqindən ümumi nəticə çıxarılmasına doğru gedir. Deduksiya üsulu isə, əksinə ümumidən xüsusiyyə doğru gedir. İnduksiya ilə deduksiya bir-birilə üzvi surətdə bağlıdır, onlar qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlayır.

7. Monoqrafiya metodu. Bu metod vasitəsi ilə ayrı-ayrı mütərəqqi iş üsulları ümumiləşdirilir. Məsələn

üçün hər hansı bir təsərrüfatda tətbiq olunan mütərəqqi texnologiyanın məhsuldarlığa təsirini öyrənib, üstünlüklərini aşkara çıxartdıqdan sonra, həmin texnologiyanı başqa təsərrüfatlarda da həyata keçirmək üçün elmi məsləhətlər hazırlanır.

Monoqrafiya üsulunda öyrənilən sahə dərindən tədqiq olunur. Lakin onun obyektı məhduddur. Bir və hətta bir neçə təsərrüfatın timsalında aparılmış tədqiqatdan çıxarılmış nəticələr bütün təsərrüfatlar üçün həmişə eyni dərəcədə səciyyəvi ola bilməz. Buna baxmayaraq, monoqrafiya üsulu təsərrüfatlarda istehsalın təşkili məsələlərini öyrənmək üçün çox faydalıdır.

8. Eksperimental metod. Bu metod da istehsalın təşkili məsələlərinin öyrənilməsində tətbiq olunur. Qabaqlar bu metod yalnız təbiət elmlərinə aid edilirdi. Məhs eksperiment nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalının ən mürəkkəb problemlərini işləyib hazırlamaq mümkündür. Nəzəriyyənin təcrübədə sınaqdan keçirilməsi, onun dəqiqləşdirilməsi üçün eksperiment əlverişli şərait yaradır. Beləliklə, eksperiment istehsalın təşkili məsələlərinin elmi cəhətdən düzgün həll olunması üçün mühüm bir vasitədir.

9. Riyazi metod. ASK sistemində belə bir metoddan istifadə edilməsi zəruriliyi ondan irəli gəlir ki, hər bir axtarışda çalışırlar ki, ən optimal və faydalı variant seçilsin. Bu isə yalnız riyazi metodlar tətbiq etməklə əldə olunur. Riyazi metodlarla hər bir tədqiq olunan proses modeləşdirilir, kompüterlərin köməyi ilə məsələnin həlli üzrə yüzlərlə variantlar aşkarlanır. Hansı variant ən az xərclə başa gəlib yüksək dərəcədə səmərə verirsə həmin variantdan istifadə edilir. Bu mənada riyazi metodun tətbiqi iqtisad elminə dəqiqlik və optimalıq gətirir.

3. Müasir mərhələdə ASK qarşısında duran vəzifələr

Müasir mərhələdə ASK qarşısında çox mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələr durur. Həmin vəzifələr ümumilikdə 2004-cü il 11 fevralda ölkə prezidentinin fərmanına əsasən təsdiq edilmiş Dövlət Proqramında öz əksini tapmışdır. Proqramda vurğulanır ki, müstəqillik illərində respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi, aqrar-sənaye sahələrində də çox ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir.

Həqiqətən də iqtisadi təhlil göstərir ki, ötən dövr ərzində ölkəmizdə 1390 min hektardan çox torpaq Sahəsi əvəzsiz olaraq kəndlilərə paylanmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının 99%, özəl bölmənin hesabına əldə edilir. Ümumilikdə ölkəmizdə 36200 kiçik müəssisə və obyekt özəlləşdirilmişdir. Bundan başqa, rabitə, nəqliyyat, kimya, maşınqayırma, yanacaq-energetika kompleksi və s. özəlləşdirilərək, xüsusi bölmənin sərəncamına verilmişdir.

Ölkəmizdə sahibkarlıq geniş vüsət almışdır. Hazırda bu iş uğurla davam edir. Müstəqillik illərində əldə edilmiş çox böyük keyfiyyət dəyişikliklərinə əsaslanaraq demək olar ki, inkişafımızın müasir mərhələsində aqrar-sənaye kompleksi qarşısında başlıca olaraq Aşağıdakı vəzifələr durur:

I. Ölkə əhalisinin ərzaq və ekoloji təminatını həyata keçirmək;

II. Bütün regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə nail olmaq;

III. Hər bir regionun yeraltı və yerüstü sərvətlərini aşkara çıxarmaq və onlardan səmərəli istifadə edilməsi yollarını işləyib hazırlamaq;

IV. Hər bir regionda əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalını müasir texnologiyalar əsasında təşkil etmək;

V. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə emalı arasında uzaq keçmişdən bəri yaranmış disproporsiyanı (qeyri müənasibliyi) aradan qaldırmaq;

VI. Kənd təsərrüfatı məhsulları, istehsalı və emalı üçün zəruri sayılan infrastrukturunu yaratmaq;

VII. Kənd əhalisinin mədəni-məişət və kommunal, rabitə nəqliyyat şəraitini Avropa standartları səviyyəsinə yüksəltmək;

VIII. Aqrar sahənin fəaliyyətini elmi və texniki tələblər əsasında qurmaq;

IX. Bütün regionlarda ekoloji tarazlığa nail olmaq;

X. Kənd əhalisinin intellektual səviyyəsini müasir tələblər səviyyəsinə qaldırmaq.

Bütün sadaladığımız bu vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi ixtisaslı kadrlar hazırlamaqdan çox aslıdır. Bu məqsədlə hazırda ölkəmizdə çox böyük və kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Bir sözlə müasir mərhələdə ASK qarşısında yuxarıda qeyd olunan çox mühüm vəzifələr durur. Həmin vəzifələrin reallaşdırılması ASK sisteminin quruluşunun proporsional inkişafından çox aslıdır. Bu məsələnin üzərində ayrıca dayanacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Qasimov – ASM-nin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (dərslük). Bakı-2005.
2. A.Əliyev və b. – Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında islahatların rolu. Bakı-1998.
3. Ə.Abbasov və b. – Demokratikləşmə – milli iqtisadiyyatımızın inkişafının əsasıdır. Bakı-2000.

4. İsa Alıyev – Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı-2003.
5. Q.Məmmədov və b. – Ekologiya və ətraf mühit. Bakı-2004.
6. S.V.Salaxov – Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı-2004.

MÖVZU 2. ASK-NIN QURULUŞU VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

1. ASK-nın quruluşu barədə anlayış.
2. ASK-nın müasir quruluşu və onun tərkib hissəsi
3. ASK-nın sferalarının təkmilləşdirilməsi yolları

1. ASK-nın quruluşu barədə anlayış

ASK-nın quruluşu barədə iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Bu barədə yazılmış bir sıra əsərlərdə ASK-nın quruluşu təhrif olunur və fikirlər tamamilə müxtəlif tərzdə işıqlandırılır. Bəziləri belə başa düşürlər ki, ASK sferalarının hamısı eyni regionda və ya respublikada fəaliyyət göstərməlidir. Əslində isə bu qətiyyəni belə deyil. Bizim müəyyən etdiyimizə görə hazırda respublikamızda ASK 5 mühüm sferanı əhatə edir.

I sferada ASK-nın fəaliyyəti üçün tələb olunan istehsal vasitələri istehsal olunur.

II sferada kənd təsərrüfatı (meşə və balıqçılıq təsərrüfatları da bura daxil olmaqla) müəssisələri cəmləşir.

III sfera emala gedən kənd təsərrüfatı məhsullarının və təzə halda əhalinin istehlakına yönəldilmiş məhsulları özündə əks etdirir.

IV sfera aqrar-sənaye müəssisələrinin (ASM) məhsullarının saxlanması və istehlakçılara çatdırılması ilə əlaqədar olan bütün prosesləri özündə cəmləşdirir.

V sfera ASM-nin müasir texnologiyalar əsasında infrastrukturunun təşkilini özündə əks etdirir.

ASK sistemində hazırda mövcud olan bütün Vasitələr daim inkişafda və təkmilləşməkdədir. Bu mənada

ASK-nın quruluşuna sərt və dəyişməz bir məcmu kimi baxmaq olmaz.

2. ASK-nın müasir quruluşu və onun tərkib hissəsi

Müasir Aqrar Sənaye Kompleksinin quruluşu 5 sferadan ibarətdir.

Birinci sferaya aqrar–sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti üçün lazım olan traktorlar, kombaynlar və digər kənd təsərrüfatı maşın və aqreqatların istehsalı və həmin maşınların təmir edilməsi aiddir. Birinci sferada ASK müəssisələri üçün tələb olunan mineral və yerli üzvi gübrələr də qeydə alınır. Bitkilərin və mal-qaranın tələbatına uyğun kimyəvi vasitələr də bu bölməyə aiddir. Birinci sfera aqrar-sənaye müəssisələrinə sərmayə qoyuluşunu da özündə ehtiva edir.

İkinci sferaya kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən müəssisələr daxildir. Burada əsas yeri kəndli (fermer) təsərrüfatları, kənd təsərrüfatı kooperativləri, müəssisələrin aqrar sexləri və ailə təsərrüfatları tutur.

Üçüncü sferada emal sənayesi ilə əlaqədar olan sahələr iki qismə bölünür:

I qismə aid olan müəssisələr əhalinin qidalanması ilə əlaqədar olan sahələri əhatə edir. Bura daxildir: un, yarma istehsalı, ət və süd emalı, balıq emalı, ictimai iaşə və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olan müəssisələr. Qida məhsullarının ticarəti də bu bölmədə əks olunur.

II qismə istehlak malları istehsalı ilə məşğul olan sahələr aiddir. Bura toxuculuq sənayesi, parça istehsalı, barama emalı və digər istehlak mallarının istehsalı aid edilir.

III sferaya ASK məhsullarının saxlanması və marketinqi ilə məşğul olan sahələr daxildir.

IV sferaya qida məhsullarının saxlanması məqsədi ilə yaradılan soyuducular və digər obyektlər daxildir. Buraya istehlak və tikinti mallarının saxlanması da Aiddir. Hazır məhsulların qablaşdırılması, istehlakçılara çatdırılması və digər marketinq fəaliyyəti ilə əlaqədar olan sahələr də bu sferada öz əksini tapır.

V sfera istehsal və sosial xarakterli infrastrukturunu əhatə edir.

İstehsal infrastrukturunu dedikdə nəqliyyat, rabitə, təmir emalatxanaları, maddi-texniki təchizat, elmi-tədqiqat laboratoriyaları, texniki xidmət stansiyaları, hesablayıcı və hüquq xidməti mərkəzləri, anbar və soyuducular, kommunikasiya sistemləri nəzərdə tutulur.

Sosial infraquructura isə məktəbəqədər müəssisələr, tibb müəssisələri, idman, təhsil və elm ocaqları, ətraf mühitin qorunması, ictimai nəqliyyat və rabitə, yaşayış kommunal-məişət xidməti, pərakəndə ticarət, ictimai iaşə, əməyin texniki təhlükəsizliyi, informasiya xidmətləri daxildir.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, elmi-texniki tərəqqinin vüsət aldığı müasir zamanda ASK-nın əhatə etdiyi bölmələr çox geniş və rəngarəngdir. Onların hər birinin özünün inkişaf problemləri vardır.

3. ASK-nın sferalarının təkmilləşdirilməsi yolları

ASK-nın hər bir sferasının əhatə etdiyi vəsaitlər və obyektlər get-gedə təkmilləşir, daha məhsuldar və faydalı olur. Misal üçün I sferaya daxil olan traktor və

maşınqayırma sahəsinə nəzər salaq. ABŞ-ın təcrübəsi göstərir ki, ağır traktorların tarlaya buraxılması və sahələrin bir neçə dəfə becərilməsi gözlənilən nəticəni vermir. Traktor tarlanın müəyyən bir sahəsi ilə irəliləyir və sağ, sol qanadlı aqreqatları ilə torpağı becərir. Bu halda əkin sahələri yapıxır, torpağın kapilyar sistemi pozulur və becərilən bitkilər nəfəs ala bilmir. Bizim ölkəmizdə keçmişdən bəri ağır traktorlardan istifadəyə üstünlük verilmiş və torpağı sıxmaq, bərkitməklə bitkilərin inkişafına ziyan vurulmuşdur.

Keçmiş İttifaqda istehsal edilən hər bir traktora 2-2,5 traktorun metalı sərf edilmişdir.

Traktorçunun kabinəsi də çox cansıxıcı, yorucu, hay-küylü, ya həddən artıq isti və ya soyuq olurdu. Müasir texnika isə imkan verir ki, traktorçu işlərkən vaxtından əvvəl yorulmasın, silkələnmələrə məruz qalmasın, kabinədə istədiyi temperaturu yarada bilsin. Bütün bunlar onu göstərir ki, I sferaya daxil olan vəsaitləri təkmilləşdirmək lazımdır.

Eyni sözləri ikinci sferaya aid olan təsərrüfat formaları barədə də demək olar. Bütün təsərrüfat formaları get-gedə təkmilləşdirilməli, istehsalçı daha yüksək məhsul yetişdirmək texnologiyalarına yiyələnməlidir.

III sferanın əhatə etdiyi emal müəssisələrində tətbiq olunan texnologiyalar da get-gedə təkmilləşdirilməlidir. Misal üçün çörək emalı müəssisələrini götürək. Həmin müəssisələrdə bunker və ya konteyner ÜSULunun tətbiqi böyük fayda verir. Bunu intensiv texnologiyalar əsasında fəaliyyət göstərən şərab, ət, süd, kolbasa və digər məhsullar istehsalı barədə də demək olar. Burada da hələ görüləsi işlər çox və rəngarəngdir.

IV sferada söhbət müəssisələrin istehsal etdikləri hazır məhsulların texnoloji tələblərə tam uyğun olaraq

saxlanılmasından və həmin proseslərin get-gedə müasirləşdirilməsindən gedir. Bu proseslər təkmilləşdirildikcə hazır məhsullar daha çox saxlanıla və uzaq məsafələrə göndərilə bilər. Beləliklə, çalışmaq lazımdır ki, ölkəyə məhsul deyil, yeni-yeni müasir texnologiyalar gətirilsin.

V sferada istehsal və sosial infrastrukturunu təkmilləşdirmək üçün də çox işlər görmək lazımdır. Müasir elmi-texniki texnologiyaların tətbiqi, «elektron ticarətə», «elektron poçtların» fəaliyyətinə, maliyyə əməliyyatların aparılmasına çevik şərait yaradır.

Beləliklə, ASK sistemində hər bir aktiv amilin fəaliyyətini artırmaq üçün hələ çox yollar axtarılmalı və insan təkəllüründən, insan məharətindən daha geniş istifadə edilməlidir.

ASK sferasını təkmilləşdirmək və inkişaf etdirmək məqsədi ilə hələ çox tədbirlər həyata keçirilməlidir. Öncə qeyd edək ki, respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçməkdə məqsəd tam və real suverenliyə, iqtisadi müstəqilliyə nail olmaqdan, əmək fəaliyyətinin sərbəstliyini və ekoloji tarazlığın qorunub saxlanmasını, iqtisadiyyatın ahəngdar inkişafını təmin etməkdən və bu əsasda xalqın zəngin tarixi ənənələrinə, milli psixoloji xüsusiyyətlərinə xələl gətirmədən, onun güzəranını, sağlamlığını get-gedə daha çox yaxşılaşdırmaqdan, təhsil-elm səviyyəsini yüksəltməkdən, mənəvi aləmini saflaşdırmaqdan, ümumi bəşəri dəyərlərə münasibətdə dünyanın sivilizasiyalı ölkələri səviyyəsinə çatdırmaqdan ibarətdir.

ASK-nın əhatə etdiyi müəssisələrin bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərməsi təbii bir haldır. Çünki ASK milli iqtisadiyyatımızın çox mühüm və ayrılmaz hissəsidir.

Sözü gedən bəşəri və ülvi məqsədə müvəffəq olmaq üçün, aşağıdakı problemləri həll etmək lazımdır.

Birincisi, real təbii-iqtisadi şərtlər, maddi-texniki baza, ərazi əmək bölgüsünün tələbləri və milli mənafe baxımından respublikanın konkret olaraq hansı sənaye, kənd təsərrüfatı məhsulları, xalq istehlakı malları, yaxud başqa nemətlər istehsal etmək, habelə xidmətlər göstərmək imkanında olduğu aydınlaşdırılmalıdır.

Həmin məhsulların və xidmətlərin miqdar və dəyər göstəriciləri elmi əsaslar üzrə hesablanmalıdır.

İkincisi, həyata keçiriləcək iqtisadi islahatların maliyyələşdirmə mənbələri müəyyən edilməli, bütövlükdə maliyyə-kredit, habelə, mütərəqqi bank sisteminin çevik faliyyəti təmin olunmalıdır.

Ayrı-ayrı ölkələrlə iqtisadi, ticarət, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq əlaqələri yaradılarkən, təkcə cari fayda deyil, gələcək sosial-iqtisadi nəticələr də nəzərə alınmalıdır.

Üçüncüsü, respublikadakı demoqrafik vəziyyəti və artıq işçi qüvvəsi mövcudluğunu nəzərə alaraq iqtisadiyyatın əmək tutumlu və valyuta gətirən sahələrinə üstünlük verilməlidir. Bununla yanaşı iqtisadi inkişafımızın gələcək istiqamətləri müəyyən edilərkən, şübhəsiz, regionların sosial-iqtisadi vəziyyəti, təbii ehtiyat mənbələri, əsas kommunikasiya vasitələri, əlverişli coğrafi mövqe, əmək ehtiyatları da nəzərə alınmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, bazar iqtisadiyyatına keçərkən aşağıdakı sosial-iqtisadi proseslər yerli şəraitə uyğun həyata keçirilməlidir;

Özəlləşdirmə və dövlətsizləşdirmə.

Dövlətsizləşdirilmə və özəlləşdirilmə dərin və uzun müddət tələb edən bir prosesdir.

Bu proses 3 əsas mərhələdə həyata keçirilməlidir.

Birinci mərhələdə – məişət xidməti göstərən xırda və orta müəssisələr özəlləşdirilməlidir. Bu mərhələ obyektləri faktiki dəyəri əsasında müəssisə kollektivlərinə üstünlük verməklə kənar sahibkarların, habelə ayrı-ayrı adamların xüsusi mülkiyyətinə keçirilməklə, yəni onlara satılmaqla icra olunur.

İkinci mərhələdə – əhaliyə xidmət, ticarət, ictimai-iaşə sahələrinin iri müəssisələri, yüngül və yeyinti sənayesi sahələrinin xırda və orta müəssisələri əmək kollektivlərinə üstünlük vermək şərti ilə səhmdar cəmiyyətləri yaratmaqla, kollektiv müəssisələr təşkil etməklə özəlləşdirilir.

Respublikamızda həyata keçirilən islahatlar içərisində aqrar islahatlar xüsusi yer tutur. Aqrar islahatlar qarşısında duran mühüm vəzifələri uğurla icra etmək üçün kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusi mülkiyyət əsasında inkişafına nail olmaq, rəqabət üçün real şərait yaratmaq, təsərrüfatlara dövlət səviyyəsində güzəştli texniki-maliyyə yardımı göstərmək tələb olunur. Yalnız belə olduqda onlar öz istiqamətlərini bazar münasibətləri şəraitində düzgün müəyyənləşdirə bilər və mövcud imkanlarından tam bəhrələnelər. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan, bilavasitə ərzaq məhsulları istehsal edən müəssisələr azı bir neçə il hər növ vergilərdən azad olunmalı, torpağın alınib satılması üzərindəki məhdudiyətlər ləğv edilməlidir.

İslahatlar iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri ilə müşayiət olunmalıdır. Respublika iqtisadiyyatında olan struktur dəyişikliklərinin aparıcı istiqamətlərindən çıxış edərək, müxtəlif təyinatlı xammal növlərindən ən yeni texnika və texnologiya əsasında istifadə edilərək dünya standartlarına cavab verən məhsullar istehsal edilməli və ya xidmət göstərilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Qasımov – Aqrar-sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (dərslük). Bakı-2005.
2. C.Məmmədov – Aqrar bölmədə maddi-texniki təminat və xidmət işinin təşkili (dərs vəsaiti). Bakı-2004.
3. A.Əliyev və b. – Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında islahatların rolu. Bakı-1998.
4. T.Babayev – Aqrar sahədə özəl qurumların təşkili və iqtisadi əsasları. Bakı-1998.
5. Q.Məmmədov – Torpaq islahatı. Bakı-2002.

MÖVZU 3. REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFIN PROQNOZLARI

1. Regionlar barədə anlayış
2. Regionların təbii və iqtisadi potensialı
3. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları

1. Regionlar barədə anlayış

Yeni Azərbaycan Respublikasının yaradıcısı və qurucusu, ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev Respublika Prezidenti seçildikdən azacıq sonra - **4 mart 1994-cü ildə** Respublikada «Kənd təsərrüfatı problemlərinin həllinə həsr olunmuş» müşavirə keçirmişdi. Prezidentimiz o zaman burada aqrar sahənin böhran vəziyyətdən çıxarılması, mülkiyyət formalarının dəyişdirilməsi, torpaq və əmlak islahatlarının həyata keçirilməsinin zəruriliyi və onun yollarını göstərmişdi. Daha doğrusu, islahatların birinci mərhələsində xalqımız qarşısında duran vəzifələri şərh etmişdi.

Cənab İlham Əliyev isə **17 noyabr 2003-cü ildə** Nazirlər Kabinetində özünün sədrliyi ilə keçirdiyi müşavirədə müstəqil Azərbaycan qarşısında aqrar Sahənin inkişafının sürətləndirilməsi prinsiplərini irəli sürmüşdür. Hər iki prezident aqrar-sənaye kompleksinin inkişafını həmişə ön plana çəkmiş və onun inkişafının sürətləndirilməsini bir vəzifə olaraq qarşıya qoymuşlar.

Bəs bu gün, bu sahədə vəzifələrimiz nədən ibarətdir?

Buradan aydın olur ki, islahatların ikinci mərhələsində qarşıda qoyulmuş mühüm vəzifələrdən biri istehsalın, emal sənayesinin və kəndin infrastrukturunun yaradılmasından ibarətdir.

Nə üçün problemlər hər iki prezident tərəfindən bu şəkildə qoyulur və aqrar sahənin xüsusi təsərrüfatçılıq şəraitində inkişafının sürətləndirilməsi ön plana çəkilir? Bu heç də təsadüfi deyil. Çünki ölkəmizin regionlar üzrə inkişaf səviyyəsi məhz aqrar sahənin inkişafının sürətləndirilməsini tələb edir. Hazırda respublika əhalisinin təqribən yarısı şəhərdə, yarısı isə kənddə yaşayır. Kəndin müasir inkişaf səviyyəsi və yüksəliş templəri isə sənayedəkindən xeyli geri qalır. Buradan da müasir mərhələdə aqrar sahənin emal sənayesi ilə birlikdə dinamik inkişafının sürətləndirilməsi və kənddə infrastrukturun yaradılması zəruridir.

Heç də təsadüfi deyil ki, müşavirədən az sonra cənab İlham Əliyev **24 noyabr 2003-cü ildə** respublikada sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirmək tədbirləri haqqında xüsusi fərman imzalamışdır. Həmin fərmanda cənab Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasi kursa uyğun olaraq bir sıra problemlərin inkişaf yolları açıqlanmışdır.

Hər iki sənəd çox vaxtında və əsaslı surətdə vəzifələrimizi düzgün müəyyən etmişdir. Bu tarixi sənədlərin əhəmiyyətini vurğulamaq yerinə düşərdi. Sənədlərin siyasi əhəmiyyəti ondadır ki, burada Azərbaycan kəndinin inkişafına mane olan amillər aşkarlanmış, 70 il ərzində Azərbaycan kəndində başqa respublikalarda olduğundan xeyli çox problemlər toplanmışdır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, planlı təsərrüfat şəraitində ucqar dağ və dağətəyi rayonlarının xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan kollektivləşdirmə həyata keçirilmişdir.

Həmin sənədin iqtisadi əhəmiyyəti də böyükdür. Bizə elə gəlir ki, Azərbaycan kəndinin iqtisadi potensialı çox güclüdür və bu potensial bu vaxta qədər tam istifadə edilməmişdir.

Elmdə belə bir metodika mövcuddur: insanın qida məhsullarına tələbatı müvafiq əmsallar əsasında taxıla çevrilir və istehlakın nə dərəcədə ödənilməsi aşkarlanır. Bu metodika əsasında aparılmış tədqiqat göstərir ki, kənd təsərrüfatına yararlı hər hektar torpaq ən azı 5 nəfərin tələbatını ödəməyə qadirdir. Beləliklə, hazırda respublikamızda mövcud olan 4 mln. hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi 20 mln. əhalini təmin etməyə qadirdir.

Göründüyü kimi nəinki bu gün, hətta uzaq gələcəkdə də ölkə əhalisini kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etmək üçün respublikamızda güclü potensial vardır. Deməli, əsas vəzifələrdən biri respublikada torpaq fondunun hər qarışından səmərəli istifadənin təmin edilməsindən ibarətdir. Bunun üçün birinci növbədə respublikanın torpaqları meliorasiya edilməli, irriqasiya olunmalı, şorandan təmizlənməli, gübrələrlə təmin edilməli, suvarma sistemləri müasirləşdirilməlidir. Dağ və dağətəyi bölgələrdə torpağın hər il şum-pərşum olunması barədə də dərinlən düşünmək lazımdır. Ucqar dağ rayonlarında əkinçilik sistemində müasir bioloji tələblər səviyyəsindən baxılmalıdır ki, torpaqların humus qatı leysan yağışları və digər fiziki sürüşmələr nəticəsində məhv olmasın.

Heyvandarlığa gəldikdə isə onun da inkişaf sistemi yeniləşdirilməlidir. O cümlədən, merinos qoyun cinsləri əvəzində quyruqlu qoyun cinsləri yetişdirilməlidir. Bu, həm əhalinin heyvandarlıq məhsullarına olan tələbatını, həm də tibb elminin insanların sağlamlığı naminə qoyduğu tələblərə daha çox cavab verərdi.

Azərbaycanda otlaq təsərrüfatı tamamilə yenidən təşkil olunmalıdır. Haqqında qeyd olunan hər iki sənədin sosial əhəmiyyətindən danışarkən xüsusi olaraq

qeyd etmək lazımdır ki, kənddə işçi qüvvəsini il boyu və dolğun istifadə etmək üçün nəinki istehsal və emal sahələri və eləcə də mədəni və məişət sahələri sürətlə inkişaf etdirilməlidir.

Kəndin yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaqla, elm və incəsənət ocaqlarını da yaratmaq lazımdır. Yalnız bu əsasda gənclərimiz kəndə bağlanar, ailə qurmaq üçün məqbul şərait yaranar. Hazırda elə ucqar dağ kəndləri var ki, orada həyat qurmaq arzusunda olan qızların və oğlanların sayı beşin birə olan nisbəti kimidir. Bu sosial problem diqqət mərkəzində olmalıdır.

Azərbaycan kəndinin inkişaf proqnozlarını işləyib hazırlamaq böyük məsələdir. Belə ki, kənd elə bir sosial-iqtisadi, mədəni-məişət, incəsənət və elm bazasına çevrilməlidir ki, aqrar sektorda çalışan hər bir aqronom, zootexnik və digər kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri alimlik dərəcəsinə yüksələ bilsin.

Hər vasitə ilə çalışmaq lazımdır ki, istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları emaldan keçirilərək hazır məhsul şəklinə salınsın. Bu, sahibkarların maddi marağını daha da artırır və əhalinin ərzaq tələbatını daxili istehsal hesabına ödəməyə imkan verir.

İqtisadi təhlildən aydın olur ki, müstəqillik illərində respublikada kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının böhrandan çıxarılmasına baxmayaraq, bu meyl hələlik bütün sahələrdə eyni dərəcədə təşəkkül tapmamışdır.

Məhz buna görə də respublika prezidenti cənab İlham Əliyevin regionların sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək konsepsiyası həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan prezidenti cənab İlham Əliyevin 11 fevral 2004-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Dövlət Proqramında hər bir region qarşısında çox mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi

regionlarda yeraltı və yerüstü təbii-iqtisadi sərvətlərdən səmərəli istifadə etməyə, çoxlu iş yerləri açmağa və regionda mövcud əmək ehtiyatlarından daha dolğun və səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Regionda yaşayan əhalinin təhsilini, maarifini, mədəniyyətini, incəsənətini, kommunal-məişət şəraitini daha da yaxşılaşdırmağa, yoxsulluğun aradan qaldırılmasının yollarını müəyyən etməyə səbəb olar.

Belə bir elmi axtarış sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində şəhər, qəsəbə və kənd bələdiyyələrinin fəaliyyətini artırmaq imkanlarını aşkara çıxartmağa, onlardan tam və dolğun bəhrələnməyə, yerli sosial-iqtisadi problemləri uğurla həll etməyə, daxili maliyyə imkanlarını səfərbər etməyə imkan verir. Bütün bunlar isə regionlarda yaşayan əhalinin maddi rifahını daha da yaxşılaşdırmağa, maarifi və mədəniyyəti əsaslı surətdə inkişaf etdirməyə səbəb olur.

Respublikamızın regionları nadir və çox qiymətli bitkilər diyarıdır. Qoz, fındıq, şabalıd, xurma, gül yağı istehsal etmək üçün yüksək məhsuldar və dəyərli qızılgül sortlarını, tibbi əhəmiyyətli hər cür meşə meyvələri və digər bu kimi təbii sərvətləri saymaqla qurtarmaz.

Regionlarımız həm də kurort və turizm sərvətinə, şəffaf və sərin suları olan bulaqlara malikdir. Regionların dağlıq bölgəsində maral, ceyran, cüyür, dağ keçisi, bildirçin və digər belə dəyərli çöl heyvanları və quşları vardır.

Regionlarda ipəkçiliyi inkişaf etdirmək üçün də güclü ehtiyatlar mövcuddur. Şəki, Ordubad və digər rayonlarda çox qədimdən təşəkkül tapmış barama emalı dünya bazarına çıxarılacaq çox keyfiyyətli parçalar, yaylıqlar və digər ipək məmulatları istehsal etməyə imkan verir. Balakən, Zaqatala, Qax, Oğuz və Qəbələ rayonlarındakı arxların, göllərin və digər su vadilərində enliyarpaqlı tut ağacları salmaq və ipəkçiliyin

yem bazasını möhkəmlətmək üçün əlverişli şərait vardır. Bizə elə gəlirki, regionlarımızda ipəkçiliyi inkişaf etdirmək potensialından tam və səmərəli istifadə etmək böyük fayda verir.

Bu işə regionlarda məktəbləri, elm müəssisələrini də cəlb etmək çox yaxşı olardı. Regionlarda məktəbli gənclərin gücündən istifadə edərək bütün su vadilərində tut tıngləri əkmək olar. Hər bir məktəblinin il ərzində on ədəd tut tıngı əkmək şuarı altında həyata keçirilən tədbir regionlarda ipəkçiliyin möhkəm yem bazasını yaratmağa və barama istehsalını sürətlə artırmağa səbəb ola bilər.

Regionlarda baramaçılıqla ciddi məşğul olmaq çox faydalı və sərfəlidir. Baramaçılıq elə bir sahədir ki, az müddət (maksimum iki ay) ərzində istehsal başa çatır və böyük gəlir əldə edilir. Baramaçılıq region sakinlərinin əməyində (xüsusilə gənclərin) iş qüvvəsindən istifadə etməyə şərait yaradar. Tut tınglərinin əkilməsi su vadilərindən bəhrələnməyə imkan verir. Çox yaxşı olar ki, regionların əhatə etdikləri hər bir Rayonda barama yerindəcə alıcılar tərəfindən qəbul edilsin. Bu, sahibkarların maddi marağını artırır, nəqliyyat xərclərinə qənaəti təmin edər, işləri xeyli asanlaşdırar.

Regionlarda arıçılıq təsərrüfatının sürətli inkişafına da xüsusi əhəmiyyət verilir. Arıçılıq az sərmayə tələb etməklə böyük fayda verən sahədir. Burada bitki örtüyü, cökə ağacı və bal şirəsi ilə zəngin olan meyvə ağacları (xurma, alma, armud, əzgil və s.) təbii olaraq arıçılığın çox zəngin və faydalı yem bazasını yaratmışdır. Yaşı ötmüş sakinlər bu regionda istehsal edilən balın xüsusi təbət əhəmiyyəti olduğunu canlı dəlillərlə təsdiqləyirlər.

Bu sahənin proqnozları işlənilib hazırlanarkən aydın olmuşdur ki:

1. Regionlarda arıçılıq təsərrüfatı üçün tələb olunan bütün ləvazimatların istehsalını təşkil etmək faydalıdır. Arıçılıq üçün tələb olunan ləvazimat vaxtı-vaxtında və az nəqliyyat

xərci sərf etməklə əldə etmək üçün, onun istehsalını regionda bir neçə yerdə təşkil etmək lazım gəlir.

2. Ən mühüm məsələlərdən biri də regionda bir neçə yerdə arıçılıq elmini tədris edən məktəblərin açılmasıdır. Müəyyən etdiyimiz proqnozlara görə burada müasir biliklərə malik olan arıçılıq üzrə kamil mütəxəssis kadrların hazırlanması çox böyük fayda verə bilər. Çox yaxşı olardı ki, həmin təhsil ocaqları həm də arıçılıq üzrə mütəxəssislərin hazırlanması sifarişlərini qəbul etsinlər.

Regionlar öz təbii sərvətlərinə görə çox zəngin və rəngarəngdir. Regionların dağlıq hissəsi təbiət etibarını ilə təkrar- edilməz dərəcədə gözəldir. Bu təbii gözəlliklərdən və sərvətdən səmərəli istifadə etməklə regionlarda fəaliyyət göstərən bələdiyyə sakinlərinin həyat tərzini kökündən yaxşılaşdırmaq olar. Regionlarda qarşıda duran bu perspektiv əhəmiyyətli qlobal problemləri həll etmək və onların yaşayış tərzini Avropa səviyyəsinə çatdırmaq üçün kompleks tədbirlər işlənilməlidir:

1.Regionlarda əmək, əmlak, torpaq, sərmayə qoyuluşu bazarlarının inkişafına rəvac vermək, sakinlərin həmin bazarlarda fəal iştirakını təmin etmək zəruridir;

2.Regionlarda hər cür (kiçik, orta və böyük) sahibkarlıq fəaliyyətinin təşəkkül tapmasına əlverişli şərait yaradılmalıdır;

3.Vergilərin vaxtında və düzgün toplanmasında, ədalətlik prinsipinin qorunub saxlanılmasına və bu yolla regionların maliyyə imkanlarının artırılmasına nail olmaq çox vacibdir;

4.Regionlarda yerli sosial-iqtisadi problemlərin həllində iştirak edən müəssisə və təşkilatların maddi və mənəvi marağını artırmağa xüsusi əhəmiyyət verilməlidir;

5.Regionlarda bələdiyyələrin investisiya imkanlarını səfərbər etmək və onların buna maddi və mənəvi marağını artırmaq çox yaxşı olardı;

6.Regionlarda mövcud olan yeraltı və yerüstü sərvətlərdən (mineral sular, müalicə əhəmiyyətli mədən sularından, daş, qum, gil, əhəng və digər inşaat materiallarından, meşə sərvətindən, iqlimdən, kurort sərvətindən və digər bu kimi təbii-iqtisadi potensialdan və s.), bütün vasitələrdən bacarıqla istifadə edərək yerli büdcələrin möhkəmləndirilməsi çox zəruridir;

7.Hər bir region sakinində iqtisadi tərəkürü, düşüncə tərzini, təsərrüfatçılıq vərdişlərini zənginləşdirmək. Bu məqsədlə, kompüterləşdirməni, informatika texnologiyalarından istifadəni bacarmaq çox zəruridir. İnternetdən bəhrələnməyi bacarmaq, regionların maliyyə resurslarını aşkara çıxarmaq təcrübəsini öyrənmək çox faydalıdır;

8.Regionlarda maliyyə problemlərini tənzimləmək, onun dərin iqtisadi təhlil əsasında fəaliyyətlərini aşkarlamaq üçün hər bir rayonda ayrıca «İqtisadi təhlil və informasiya mərkəzləri» fəaliyyət göstərməlidir. Belə mərkəzləri ilk növbədə rayon mərkəzlərində yaratmaq çox böyük fayda verərdi;

9.Regionların idarəçilik metodlarını təkmilləşdirmək, sakinlərin arzu və tələblərinin operativ qaydada, ədalətlə həll edilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermək lazımdır. Bu əsasda regionlarda işgüzarlığı xeyli artırmaq, idarəçiliyi təkmilləşdirmək, maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etmək, pul vəsaitlərinin xərclənməsində hər cür israfçılığa son qoyulması tələb olunur;

10.Regionların təcrübəsi göstərir ki, səriştəsizlik ən böyük təsərrüfatsızlıqdır. İstər istehsal sahəsi olsun, istərsə də maliyyə sahəsi, təsərrüfatçılıq hökm sürən yerdə gəlir çoxalar, xalqın maddi güzəranı get-gedə yaxşılaşar.

2. Regionların təbii və iqtisadi potensialı

Regionlarımız çox zəngin təbii-iqtisadi potensiala malikdirlər. Həmin potensialdan səmərəli istifadə etmək üçün bir sıra maliyyə problemlərini həll etmək lazımdır.

Regionlarda bir sıra təşkilati problemləri də vaxtında həll etmək yaxşı olardı. Bir sıra elə problemlər vardır ki, onlar dövlətlə özünüidarəetmə orqanlarının birgə səyi nəticəsində, hər regionun öz xüsusiyyətlərinə uyğun həll edilməlidir. Belə problemlər:

1.Hakimiyyət səlahiyyətlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi. Bu iş düzgün yerinə yetirilərsə onda yerli özünüidarə və dövlət hakimiyyətinin səylərinin birləşdirilməsindən danışmaq olar, çünki onların hər ikisi son nəticədə ümumi bir məsələni - əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasını həyata keçirməyə nail ola bilər.

2.Yerli özünüidarəetmələrin maliyyələşdirmə mənbələrinin düzgün müəyyən edilməsi.

3.İqtisadi inkişafın tənzimlənməsi sahəsində dövlət və bələdiyyə hakimiyyətlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin proqram mexanizmlərinin qurulması. Bələdiyyələrin iştirakı ilə iqtisadi inkişafın regional və sahə proqramlarının tənzimləmə mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və onların öz əksini qanunvericilikdə tapması labüddür.

4.Yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli üçün real mexanizmlər yaradılmalıdır. Azərbaycan Respublikasının «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Qanununda yerli əhəmiyyətli məsələlər müəyyənləşdirilmişdir;

5.Bələdiyyə iqtisadiyyatının dinamik inkişafına marağı artırmaq üçün real imkanlar yaradılmalıdır. Yerli özünüidarənin faydalı fəaliyyəti üçün şərait ayrı-ayrı şəxslərin təşəbbüs və fəallığı ilə, əsas qanunların qəbul edilməsi ilə, yerli büdcələrin gəlir bazasının genişləndirilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir.

Bələdiyyələrin dinamik inkişafı üçün müasir infrastruktur yaradılmalıdır. Yerli özünüidarelərin maraqlarını ifadə edə bilən strukturların yaradılması ən ümdə məsələlərdən biridir. Bələdiyyə iqtisadiyyatının tənzimləmə mexanizmlərini işləyib hazırlayarkən yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllinə məhdud şəkildə olsa da müxtəlif mülkiyyət formalarını cəlb etmək yaxşı nəticə verə bilər. Çünki dövlət hakimiyyət orqanları ilə bələdiyyələrin qarşılıqlı fəaliyyəti həm dövlət üçün və həm də bələdiyyələr üçün çox faydalı olardı.

3. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları

Regionların gələcək inkişaf proqnozları göstərir ki, sosial-iqtisadi inkişafın vüsət alması ilk növbədə bütün istehsal sahələrinin yüksəlməsindən, yerli sakinlər üçün şəraitin yaxşılaşdırılmasından, onların tələbatlarının daha dolğun ödənilməsindən ibarət olmalıdır.

Regionlarda gəlirlərin toplanması, xərclərin düzgün müəyyən edilməsi illik yerli büdcələrinin möhkəmlənməsinə səbəb ola bilər. Gələcəkdə regionlar qarşısındakı il üçün gəlirlərini və xərclərini müəyyən edəcəklər. Qabaqcadan belə balanslaşdırılmış büdcələrin tərtib edilməsi regionların maliyyələşdirilməsində yeni bir mərhələ olacaqdır. Məlumdur ki, belə bir maliyyə sənədi regionda təsdiq edildikdən sonra qüvvəyə minə bilər. Bunun həyata keçirilməsi regionların maliyyə vəsaitlərinin daha məqsədyönlü istifadə edilməsinə səbəb ola bilər.

Region büdcələrinin formalaşmasının özünəməxsus cəhətləri vardır. Dövlət regionların büdcələrinə, burada toplanmış vəsaitlərin hara və nə üçün xərclənməsinə laqeyd yanaşmamalı, öz nəzarətini əsirgəməməlidir. Yerli büdcələr tərtib edilərkən əvvəlcə gəlir mənbələri müəyyən edilir və sonra gəlirin müqabilində xərclər aşkarlanır. Bu regionların, bir

qayda olaraq, öz vəsaitləri ilə özlərini idarəetməsi prinsipindən irəli gəlir. Lakin bu əsla region büdcələrinin balanslaşma qanununa xələl gətirməməlidir.

Bir sıra ölkələrdə regionların büdcələrində xərclər iki yere bölünür. Birinci qrup xərclərə məcburi, ikinci qrup xərclərə isə könüllü xərclər aiddir. Öncə büdcədə nəzərdə tutulmuş xərclər ödənilir. Sonra isə yerdə qalan vəsait – könüllü xərclərə istifadə olunur. Regionların büdcələrində bəzi xərclər şərti olaraq nəzərdə tutulur. Əgər region həmin xərci ödəmək üçün gəlir əldə edərsə, bəzən dövlət özü də bu və ya digər xərci ödəmək üçün də yardım edir. Məlumdur ki, region büdcələrinin büdcə gəlirləri gələn ilin kəsirləri ilə ödənilir.

Büdcənin gəlirləri və xərcləri gələcək il üçün hesablandığına görə istər-istəməz təqribi ola bilər. Ona görə də qarşıdakı ildə büdcənin balanslaşdırılmasına ehtiyac olur. Bununla əlaqədar olaraq çox vaxt regionlar müvafiq dəyişikliklər aparırırlar.

Regionların hazırladığı büdcə layihələri kim tərəfindən təsdiq edilir. Bəzi ölkələrdə region büdcələri hazırlandıqdan sonra dövlət tərəfindən nəzarətdən keçirilir.

Regionlarda bələdiyyə büdcələrinin aşkarlıq işığında formalaşması və istifadə edilməsi müsbət əhvali-ruhiyyə yaradır. Bu, respublikamızda sınaqdan keçirilir. Məsələn, Şəkiddə bir çox bələdiyyələr yerli büdcələrini şuralarında müzakirə etməyə hələ xeyli qalmış xüsusi elanlar verirlər. Bu işdə yerli radiolardan, televiziya kanallarından, qəzet və jurnalardan geniş istifadə edilir. Respublikamızda nəşr edilən vətəndaş cəmiyyətinin orqanı olan «Yerli özünüidarəetmələrin məsələləri» jurnalında xüsusi yazılar verilir. Bələdiyyələri onların malik olduqları mülkiyyət, yerli büdcələri və dövlət mülkiyyətində olub istifadəsinə verilmiş əmlak və digər mülkiyyət təşkil edir. Regionlarda fəaliyyət göstərməkdə olan bələdiyyələrin müəyyən etdikləri maliyyə proqnozları Avropa stan-

dartlarına uyğun istiqamət almış, yerli maliyyə resursları nəzərə alınaraq maliyyələşdirmə bütünlükdə bölgədə sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirməyə yönəldilmişdir. Şübhə yoxdur ki, bütün bunlar regionlarda bələdiyyələrin maliyyələşdirilməsinin əsaslı proqnozlarından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). Bakı-2004.
2. Ə.Nuriyev – Regional siyasət və idarəetmə. Bakı-2004.
3. İ.Aliyev – Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı-2003.
4. S.Qafarov – Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı-2005.
5. E.Azadov – Dövlət idarəetməsində islahatlar: nailiyyətlər, problemlər, perspektivlər. Bakı-2005.

MÖVZU 4. AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİNİN İNKİŞAFINDA İSLAHATLARIN ROLU

1. İslahat haqqında anlayış
2. Aqrar islahatların həyata keçirilməsi yolları
3. ASK-da islahatların inkişaf mərhələləri

1. İslahat haqqında anlayış

İslahat ictimai həyatın bu və ya digər tərəfinin dəyişdirilməsi, yeniləşdirilməsi, müasirləşdirilməsi, yeni və mütərəqqi məzmunlu qayda-qanunların tətbiq edilməsi deməkdir. Aqrar sektorda islahatlar mütərəqqi təsərrüfatçılıq formalarının inkişafına, onlarda təbii və iqtisadi potensialdan maksimum səviyyədə səmərəli istifadəyə rəvac verir.

ASK-da islahatlar elmi əsaslarla həyata keçirildikdə xüsusi təsərrüfatlar yaranır. Sahibkarlıq formalaşır və bunun nəticəsində torpaq sahələrindən, əsas istehsal fondlarından, əmək ehtiyatından və maliyyə vəsaitindən daha səmərəli istifadəyə nail olunur, məhsul istehsalı artır və iqtisadi səmərəlilik yüksəlir.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində bir daha təsdiqlənir. Ona görə də ölkənin aqrar bölməsində islahatların daha da dərinləşməsi üçün qabaqcıl dünya təcrübəsindən istifadə edilməsi əsasında yerli şəraitin spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına xüsusi fikir verilir. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ölkədə iqtisadi islahatlar problemi həll edilərkən iqtisadiyyatın hansı sahəsində islahatların üstün həyata keçirilməsi əvvəlcədən dəqiq müəyyən edildikdə və bu problem elmi cəhətdən əsaslandırılmış

proqram üzrə aparıldıqda daha yüksək nəticələrə nail olunur.

Azərbaycanda əhalinin ərzaq məhsullarına tələbatının ödənilməsindəki çətinliklər, xaricdən gətirilən ərzağın əksəriyyətinin keyfiyyətinin aşağı, qiymətinin isə əksinə yüksək olduğu və respublikanın əhalisinin çox hissəsinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşdüyü, işsizliyin sürətlə artdığı nəzərə alınaraq ölkəmizdə iqtisadi islahatların aqrar bölmədə üstün aparılması təmin edilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, respublikanın aqrar bölməsində islahatların ilkin mərhələsi müvəffəqiyyətlə başa çatmış, ictimai təsərrüfatlar ləğv edilmiş, torpaq və əmlak özəlləşdirilmiş, xüsusi təsərrüfatlar yaradılmış və sahibkarlıq fəaliyyəti formalaşmışdır.

Milli iqtisadiyyatın başqa sahələrində olduğu kimi, aqrar bölmədə də sahibkarlıq iqtisadi fəaliyyət növüdür. Sahibkarlıq fəaliyyəti fiziki şəxslərin, onların birliklərinin, habelə hüquqi şəxslərin gəlir əldə etmək məqsədi ilə özlərinin cavabdehliyi, əmlak məsuliyyəti, yaxud digər hüquqi və ya fiziki şəxslərin adından qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri ilə, yəni istehsal, satış və xidmət göstərməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskar fəaliyyətidir.

Azərbaycan Respublikasında siyasət və makro iqtisadiyyat sahəsində sabitliyə nail olunduğuna görə son illər bazar münasibətlərinin formalaşması və sahibkarlığın inkişafı istiqamətində mühüm nəticələr əldə edilmişdir. Belə ki, iqtisadi və dövlət idarəetmə aparatında həyata keçirilən struktur islahatlar ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, o cümlədən aqrar sahənin sahibkarlıq bölməsinin inkişafına güclü təkan vermişdir.

Hazırkı mərhələdə ölkə iqtisadiyyatının yenidən qurulması sahəsində qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahibkarlığın inkişafının sürətlənməsini, ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində onun rolunun gücləndirilməsini və fəaliyyətinin daha da uyğunlaşdırılmasını, bu istiqamətdə dövlət köməyinin genişləndirilməsini, regionlarda sahibkarlığın inkişafı sahəsində mövcud potensialın reallaşdırılmasını tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, planlı iqtisadiyyatın hökmranlıq etdiyi dövrlərdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində baş verən problemlər aqrar bölmədə özünü daha kəskin göstərirdi. Azərbaycanda mövcud imkanlardan xeyli az məhsul istehsal edilir, gəlir alınır və əhalinin həyat şəraiti getdikcə pisləşirdi və istehsalı artırmağa maddi maraq təmin edilmirdi.

Bunun nəticəsidir ki, torpaq sahələrindən, əsas fondlardan, maliyyə vəsaitindən, işçi qüvvəsindən məqsəduyğun istifadə olunmur, məhsul vahidi hesabına əmək və vəsait sərfi artır, iqtisadi səmərəlilik aşağı düşürdü. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsullarının tedarük, satış, emal mərhələlərində ciddi nöqsanlara yol verilir, məhsulun keyfiyyəti aşağı düşür, itkilər artır, məhsul satışı zərərlə başa gəlirdi. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sahəsində istehsal-iqtisadi əlaqələr düzgün qurulmur, maddi-texniki resurslarla təchizat sahəsində ciddi nöqsanlar müşahidə olunurdu. Əməyin təşkili, stimullaşdırılması, gəlirlərin bölgüsü və istifadəsi istehsalçıların marağını təmin etmirdi, sahədə iqtisadi tənəzzül davam edirdi.

Azərbaycanın aqrar bölməsində böhranın dərinləşməsi, istehsal və iqtisadi göstəricilərin kəskin olaraq aşağı düşməsi prosesinin güclənməsi, əhalinin ərzaq məhsulları ilə tələbatının ödənilməsində, emal və digər

sənaye sahələrinin xammalla təmin edilməsində baş verən ciddi çətinliklər, aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə köklü struktur dəyişikliklərin aparılması, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, yeni mülkiyyət münasibətlərinin və çoxukladlı təsərrüfatların inkişaf etdirilməsi, sahibkarlığın formalaşması, hüquqi, iqtisadi, təşkilati və texniki şəraitin yaradılması üçün aqrar islahatların aparılması həyati zərurətə çevrilmişdi.

Ölkəmizdə aqrar islahatların həyata keçirilməsinə və sahibkarlığın formalaşmasına əsasən 1992-ci ildən başlanmış və bu proses getdikcə dərinləşmiş, keyfiyyətə yüksəlmişdir. Ölkəmizdə aqrar islahatların sürətləndirilməsinə və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə dair həyata keçirilən ardıcıl və məqsədəyönlü tədbirlər nəticəsində sahibkarlığın səmərəli formalaşmasına real şərait yaranmışdır. Bütün bunların təmin edilməsində respublikamızın aqrar bölməsində bazar münasibətlərinin tələblərinə tam cavab verən qanunvericilik bazasının formalaşması həlledici rol oynamışdır.

Qəbul edilən qanunlar və normativ sənədlər, habelə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar aqrar bölmədə azad sahibkarlığın formalaşması, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və yeni yaradılan təsərrüfatçılıq formalarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün möhkəm bünövrə qoymuşdur.

Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların hüququ qanunlarla müdafiə olunur. Lakin bazarın sərt qanunları sahibkara həmişə səmərəli fəaliyyət göstərməyə imkan vermir. Bazarın tələb-təklif qanunu ilə nizamlanan iqtisadiyyatda çoxsaylı bazar subyektləri fəaliyyət göstərir.

Bazarda əmtəələrin tələbatdan artıq və ya əksik olması istehsal prosesində deyil, yalnız mübadilə

mərhələsində məlum olur. Çünki hər bir sahibkar özünü təmin edən şəraitdə istədiyi qədər məhsul istehsal etməkdə və istədiyi bazarda və yaxud başqa formada satmaqda tam sərbəstdir və onların bu hüququ müvafiq qanunlarla qorunur. Belə halda yalnız o sahibkar rəqabətə tab gətirə bilir ki, onun bazara çıxardığı məhsullara sərf olunmuş xərclərin həcmi bazarda faktiki olaraq formalaşan qiymətdən aşağı olsun və sahibkar qazanc əldə edə bilsin.

Bu tələbə cavab verməyən və rəqabətə tab gətirməyən çoxsaylı sahibkarlar fəaliyyət sferasından çıxır və digər sahibkarlar bura daxil olur. Belə vəziyyət dövləti təmin etmir və ona görə də dövlət müxtəlif vasitələrlə bazarı tənzimləyir, sahibkarlıq fəaliyyətinə müxtəlif yollarla dəstək verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən hal respublikanın iqtisadiyyatının digər sahələri kimi aqrar bölməyə də xas olan cəhətdir. Onu da göstərmək lazımdır ki, respublikamızın aqrar bölməsində sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli təşkili istiqamətində mükəmməl qanunlar qəbul olunmuş, bir çox fərmanlar verilmiş, proqramlar və qərarlar qəbul edilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hələlik əksər bölgələrdə yaradılan bu imkanlardan düzgün istifadə olunmur, sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyi təmin edilmir.

Son illərin təcrübəsi göstərir ki, aqrar bölmədə yüksək istehsal-iqtisadi nəticələrin əldə edilməsi və onun düzgün tənzimlənən bir mexanizm kimi formalaşması aqrar islahatların elmi əsaslarla və müəyyən edilmiş normativ-hüquqi sənədlərə uyğun olaraq həyata keçirilməsindən və sahibkarlığın müasir dövrün tələbləri səviyyəsində təşkilindən asılıdır. Aqrar islahatlar həyata keçirilərkən və sahibkarlıq formalaşarkən tələb

olunan təşkilati, iqtisadi, sosial, texniki-texnoloji amillərə düzgün əməl olunmadığı, istehsalçının maddi marağı təmin edilmədiyi hallarda istehsalı artırmaq və iqtisadi səmərəliliyi yüksəltmək qeyri-mümkündür.

Ümumiyyətlə aqrar bölmədə islahatlar mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı əsasında formalaşan və fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının tələblərinə tam cavab verən əmtəə istehsalçılarının maddi marağının təmin edilməsi və yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olunması vasitəsi ilə aparılmalıdır. Aqrar islahatlar dərinləşdikcə xüsusi mülkiyyətə və sahibkarlığa əsaslanan müxtəlif istehsal qurumlarının - kəndli-fermer təsərrüfatlarının, kiçik müəssisələrin, istehsal kooperativlərinin, kollektiv təsərrüfatların səmərəli fəaliyyət göstərməsi təmin olunur.

Bütün bunlar aqrar bölmədə məhsul istehsalının artırılmasına, iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə, bazar iqtisadiyyatının başlıca tələbləri olan tələb-təklifin və rəqabətin güclənməsinə səbəb olur, ölkənin milli iqtisadiyyatı inkişaf edir, əhalinin sosial vəziyyəti yaxşılaşır. Respublikada aqrar islahatlar nisbətən düzgün həyata keçirilən və sahibkarlıq fəaliyyəti səmərəli qurulan regionlarda torpaq sahələrindən, əsas istehsal fondlarından, işçi qüvvəsindən, maliyyə vəsaitindən daha dolğun istifadəyə əməl olunur, məhsuldarlıq və məhsul istehsalı xeyli artır, məhsul vahidi hesabına əmək və vəsait sərfi aşağı düşür, iqtisadi səmərəlilik yüksəlir. Təcrübə göstərir ki, iqtisadi mühit müasir normativ-hüquqi aktlara uyğun formalaşdıqda, tələb olunan istehsal, iqtisadi, sosial, texniki-texnoloji şərait yaradıldıqda sahibkarlar daha ucuz və yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etməyə, daha çox gəlir almağa və geniş təkrar istehsalı inkişaf etdirməyə maraq göstərirlər.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə aqrar bölmədə sahibkarlıq yüksək istehsal-iqtisadi nəticə əldə edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik olsa da respublikanın bəzi rayonlarında onların formalaşması və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli istehsal-iqtisadi şərait yaradılmır.

2. Aqrar islahatların həyata keçirilməsi yolları

Aqrar bölmə əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılmasında, yüngül, yeyinti, toxuculuq və digər sənaye sahələrinin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsində və ümumiyyətlə ölkəmizin iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də son dövrlər respublikanın aqrar bölməsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi və aqrar islahatların dərinləşməsi sahəsində ciddi dəyişikliklər baş vermiş və bunlar sahədə istehsal-iqtisadi göstəricilərin yüksəldilməsinə səbəb olmuşlar.

Aqrar islahatların dərinləşməsi, mülkiyyət münasibətlərinin inkişaf etməsi, iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsi aqrar bölmədə mövcud olan xüsusi təsərrüfatların və sahibkarların səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün real istehsal-iqtisadi şəraitin yaradılmasını təmin etmişdir. Bunların nəticəsidir ki, respublikamızın aqrar bölməsində islahatların ilkin mərhələsi uğurla başa çatdırılmış, ictimai mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatlar ləğv edilmiş, torpaq və əmlak özəlləşdirilmiş, xüsusi mülkiyyətə və sahibkarlığa əsaslanan təsərrüfat formaları yaradılmışdır.

Təcrübə göstərir ki, aqrar bölmədə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfat formalarının inkişafı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti sürətlə formalaşır, sərbəst

istehsal-iqtisadi əlaqələr qurulur, mövcud istehsal resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə, istehsalın maddi-texniki təchizatının məqsədəuyğun qurulmasına, istehsal olunan məhsulların düzgün reallaşdırılmasına, maliyyə nəticələrinin səmərəli istifadə olunmasına, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına maraq təmin edilir.

Bunlarla yanaşı tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, respublikada aqrar islahatların məqsədəuyğun olaraq həyata keçirilməsi, sahibkarlığın inkişafına şərait yaranan təsərrüfatçılıq qurumlarının və xüsusilə özəl təsərrüfatçılıq üsullarının düzgün formalaşdırılması üçün düşünülmüş ardıcıl proqram və əsaslandırılmış iqtisadi mexanizm olmalıdır.

Bazar münasibətlərinin formalaşdığı şəraitdə Sahibkarlığın yaradılması və inkişaf etdirilməsi müasir dövrün tələblərindən irəli gələn obyektiv və qanunauyğun bir zərurətdir, ictimai mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatların islahatı və sahibkarlığın inkişafının əsasını təşkil edən xüsusi təsərrüfatların formalaşması ilə bilavasitə əlaqədardır.

Bazar münasibətləri ilə sahibkarlıq arasında qarışıqlı əlaqə və asılılıq mövcuddur. Məlum olduğu kimi, tələb və təklif, sərbəst təchizat, azad ticarət, rəqabət və s. yalnız bazar münasibətlərinin mövcud olduğu şəraitdə mümkündür. Planlı iqtisadiyyatdan fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq məqsədəuyğun formada inkişaf edir və müsbət nəticələr verir. Xüsusi təsərrüfatlar düzgün formalaşdığı halda sahibkarlığın sürətlə inkişaf etdirilməsinə real zəmin yaranır.

Son illərin təcrübəsi göstərir ki, respublikamızda sahibkarlığın inkişafı və səmərəli fəaliyyət göstərməsi və bu əsasda məhsul istehsalının artırılması və iqtisadi

səmərəliliyin yüksəldilməsi bir sıra amil və şərtlərin düzgün nəzərə alınmasından asılıdır. Burada başlıca şərt həmin qurumların təşkili qaydasına düzgün əməl edilməsidir. Sahibkarlığın yaradılmasının sərbəst və könüllü olmasına diqqət yetirilməlidir.

Respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafının müasir mərhələsində sahibkarlığın formalaşmasında aşağıdakı üç əsas məsələyə diqqət verilməlidir. **Birincisi**, sahibkarlıq yaradılarkən hər bir bölgə və rayonun konkret yerli şəraitinin xüsusiyyətləri, milli adət-ənənələri, torpaq-iqlim, istehsal şəraiti, təsərrüfatların normal inkişafının həyata keçirilməsi üçün tələb olunan istehsal-sosial infrastrukturun yaradılması imkanları müəyyənləşdirilməli; **ikincisi**, sahibkarlığın iqtisadi mexanizmi, yəni vergi, maliyyə-kredit, idarəetmə, tədarük, satış, təchizat qaydaları, gəlirlərin bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi formaları, istehsal-iqtisadi əlaqələr və s. bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməli; **üçüncüsü**, sahibkarlığın düzgün istiqamətlənməsi və səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edən qanunlar, normativ-hüquqi baza, təklif və tövsiyələr, habelə qabaqcıl təcrübələrin nəticələri mövcud olmalıdır.

Ölkəmizdə aqrar islahatların həyata keçirilməsinin və sahibkarlığın yaradılmasının hüquqi təminatını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, aqrar sahədə islahatların həyata keçirilməsinə dair qəbul edilmiş qanunlar, onların icrasının təmin edilməsinə dair fərmanlar, dövlətin aqrar bölmənin inkişafına dair qəbul etdiyi qərarlar təşkil edir.

Bu qanun, fərman və qərarlardan irəli gələn nəzəri və təcrübi əhəmiyyətli göstəriş və qərarlar xüsusi təsərrüfatların yaradılması, sahibkarlığın formalaşması və inkişafının metodoloji əsaslarını müəyyənləşdirir.

Deməli, respublikada aqrar islahatların həyata keçirilməsi, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə dair qəbul edilmiş qanunlar, fərmanlar və qərarlar, irəli sürülən təklif və tövsiyələrə nə qədər düzgün əməl edilərsə, onlar dərindən mənimsənilərsə və həyata keçirilərsə xüsusi təsərrüfatlar elmi əsaslarla yaradılar, sahibkarlıq məqsədəuyğun formalaşar və onların sosial-iqtisadi əsası da düzgün qoyular.

Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə aqrar islahatların başlıca məqsədi bazar iqtisadiyyatı qanunlarına uyğun gələn xüsusi təsərrüfat formalarının təşkilinə nail olmaqdan və aqrar bölmənin bütün sahələrində sahibkarlığı hər vasitə ilə inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Respublikamızda aqrar islahatların ilkin mərhələsinin uğurla başa çatması və aqrar bölmədə istehsal-iqtisadi göstəricilərin son illər xeyli yüksəlməsi islahatlara dair qarşıya qoyulan ümumi məqsədə nail olduğunu sübut edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikada aqrar islahatları aparmaq məqsədilə Dövlət Aqrar İslahatı Komissiyası, rayon və yerli aqrar islahat komissiyaları yaradılmış, onların hüquqları, funksiyaları, vəzifələri və iş qaydaları müvafiq əsasnamələrlə təsdiq olunmuş, islahatların aparılmasına dair yaradılmış komissiyaların qarşısında çox mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Son illərin təcrübəsi göstərir ki, yaradılan komissiyalar qarşılıqlarına qoyulan vəzifələri əsasən yerinə yetirmişlər və bu proses indii də davam edir.

Demək olar ki, aqrar islahatlara dair qəbul edilmiş qanunlarda islahatın ümumi prinsipləri və mexanizmi müəyyən edilir. Bu prinsip və mexanizm saxlanılmaqla hər bir rayon və yerli komissiya konkret şəraitə, kənd təsərrüfatı sisteminə uyğun olan və qanunçuluğa zidd

olmayan mexanizm hazırlamalı, müvafiq qaydada təsdiq edildikdən sonra islahatların aparılmasında istifadə edilməlidir. Respublikada xüsusi təsərrüfatların və sahibkarlığın formalaşdırılmasında və səmərəli fəaliyyət göstərməsində aqrar islahatlara dair yaradılan komissiyaların hazırladığı sosial-iqtisadi, təşkilati-texniki, texnoloji tədbirlərin əhəmiyyəti böyükdür.

Məlum olduğu kimi, xüsusi təsərrüfatlar mülkiyyətə verilmiş torpaq üzərində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, emalı və satışı ilə məşğul olan vətəndaşların əmək birləşməsi olmaqla, sərbəst sahibkarlıq formasıdır.

Xüsusi təsərrüfatlar və sahibkarlar digər təsərrüfatlarla bərabərhüquqlu subyektdir, öz fəaliyyətində istehsalın təşkili, quruluşu və həcmi, məhsulun satışını, təsərrüfatın idarə edilməsini və s. müstəqil həll edir.

Sahibkarlığın əmlakı onun mülkiyyətində olan torpaq sahəsi, həmin torpaqda olan əkinlər, təsərrüfat tikililəri, meliorasiya qurğuları, digər qurğular, mal-qara, quş, əldə edilmiş məhsul, texnika, nəqliyyat vasitələri və s. ibarətdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti əsasən onun üzvlərinin əməyinə əsaslanır. Zəruri hallarda onun işində müqavilə ilə muzzdlu əməkdən də istifadə edilə bilər.

Sahibkarlar istehsal etdiyi məhsulun üzərində sərəncam verməkdə, ona qiymət qoymaqda tam sərbəstdirlər. Öz fəaliyyətini təşkil etmək üçün bank kreditindən istifadə edir, öz işinin nəticələrinin uçotunu aparır və müvafiq hesabat tərtib edir. Bütün bu metodoloji cəhətlər sahibkarlığın inkişafının sosial-iqtisadi mahiyyətini təşkil edir.

Respublikamızda sahibkarlıq formalaşarkən bütün bölgələrdə bu ümumi istiqamət əsas götürülməli, yerli

şəraitin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onların düzgün yaradılması və fəaliyyət göstərməsi təmin edilməlidir.

3. ASK-da islahatların inkişaf mərhələləri

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların inkişafı, xüsusi təsərrüfatların yaradılması və sahibkarlığın formalaşması ayrı-ayrı dövrlərdə eyni səviyyədə olmamışdır. Buna müxtəlif obyektiv və subyektiv amillər təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə respublikada aqrar islahatların inkişafını şərti olaraq aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar.

Birinci mərhələ 1992-ci ilədək olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə aqrar sahədə təsərrüfat hesabının təkmilləşdirilməsi, daxili təsərrüfat hesabının tətbiqi, təsərrüfatçılığın iqtisadi mexanizminin və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra təkliflər irəli sürülmüş, normativ-hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. Bunlar aqrar bölmənin sərbəstliyinin genişlənməsinə, idarəetmədə iqtisadi üsulların rolunun artırılmasına şərait yaratmışdır.

«Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun və Torpaq Məcəlləsinin qəbul edilməsi aqrar bölmədə islahatların başlanmasına güclü təkan vermişdir. Torpaqların icarəyə verilməsi və istehsal vahidlərinin təsərrüfat hesabına keçirilməsi iqtisadi əlaqələrin qurulmasında müqavilə münasibətlərinin inkişafına şərait yaratmışdır.

Həmin dövrdə respublikanın ayrı-ayrı bölgələrində kollektiv podrat inkişaf etmiş, bəzi rayonlarda icarə kollektivləri və kəndli-fermer təsərrüfatları yaradılmışdır. Respublikamızda 1992-ci ilin əvvəlinə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan 90 kəndli-fermer təsərrüfatı fəaliyyət

göstərmiş, lakin onların istehsal-iqtisadi göstəriciləri çox aşağı səviyyədə olmuşdur.

İkinci mərhələ 1992-ci ildən 1995-ci ilin əvvəlində olan dövrü əhatə edir. Respublikamızda aqrar islahatların elmi əsaslarla həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq bu dövr olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, aqrar islahatların normativ-hüquqi bazası əsasən ikinci mərhələdə yaradılmışdır. Bu dövrdə «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «Kəndli-fermer təsərrüfatları haqqında», «Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında», «İcarə haqqında» və s. qəbul edilən qanunlar aqrar bölmədə mülkiyyətin və təsərrüfatçılığın müxtəlif formalarının yaradılmasına və fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışdır.

Eyni zamanda xüsusi mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatçılıq formalarının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, istehsal-iqtisadi əlaqələrin və idarəetmənin səmərəli təşkili istiqamətində də mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Qəbul edilmiş hüquqi-normativ sənədlərdə aqrar sahədə yaradılan xüsusi təsərrüfatların məqsəd və vəzifələri, onların idarə edilməsində, məhsul istehsalında, satışında, təchizatda, iqtisadi əlaqələrin qurulmasında sərbəstlikləri nəzərdə tutulsa da, əslində onların fəaliyyəti səmərəli təşkil edilməmişdi.

Üçüncü mərhələ 1995-ci ilin əvvəlindən 1999-cu ilin mart ayına qədər olan dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə ölkəmizdə «Aqrar islahatın əsasları haqqında», «Torpaq vergisi haqqında», «Torpaq islahatı haqqında» və s. qanunlar qəbul edilmiş və Dövlət Aqrar İslahatı Komissiyaları yaradılmışdır.

Bütün bunlar aqrar islahatın sürətləndirilməsinə səbəb olmuş, ictimai mülkiyyət ləğv edilmiş, torpaq və əmlak özəlləşdirilmiş, sahibkarlıq formalaşdırılmışdır.

Bunların nəticəsində aqrar bölmədə böhranların qarşısı alınmış, məhsul istehsalının artırılmasına və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə stimül yaradılmışdır. 1999-cu ilin sonuna ölkəmizdə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan çoxlu sayda istehsal kooperativi, kiçik müəssisə, kollektiv təsərrüfat, kəndli-fermer təsərrüfatları yaradılmışdır.

Aqrar bölmənin dövlət inhisarından çıxarılması, torpaq və əmlakın özəlləşdirilməsi, xüsusi mülkiyyətçilərin və sahibkarların formalaşması aqrar islahatların inkişafında yeni mərhələdir. Özəl qurumların torpaq və əmlakın, istehsal etdiyi və satdığı məhsulların, əldə etdiyi gəlirlərin əsl sahibinə çevrilməsi və bu əsasda sahibkarlığın formalaşdırılması yüksək istehsal-iqtisadi nəticələrə nail olmağa şərait yaratmışdır.

Dördüncü mərhələ 1999-cu ilin mart ayından sonrakı dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə ölkəmizdə Sahibkarlığın səmərəli formada fəaliyyət göstərməsi üçün müasir dövrün tələblərinə tam cavab verən siyasi, iqtisadi, təşkilati, hüquqi, texniki-texnoloji tədbirlər həyata keçirilmiş, sahibkarlıq respublikanın milli iqtisadiyyatının aparıcı sahəsinə çevrilmişdir. 1999-cu ilin mart ayının 22-də ölkə prezidentinin «Aqrar bölmədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında» Fərmanı ilə aqrar bölmədə fəaliyyət göstərən xüsusi təsərrüfatlar torpaq vergisi istisna olmaqla bütün növ vergi və ödənişlərdən 5 il müddətinə azad edilmişlər. Eyni zamanda xüsusi təsərrüfatların müxtəlif növ vergilər üzrə bütün borcları ləğv edilmiş, onlara yanacaq və sürtkü materialları ilə təminatda böyük güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur.

Aqrar bölmədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli

vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 27 noyabr 2001-ci il tarixli qanununun əhəmiyyəti böyükdür. Bu qanuna əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər (o cümlədən sənaye üsulu ilə) 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən 3 il müddətinə mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, məhsul istehsal olunan obyektlərdən əmlak vergisi ödəməkdən azad edilmişlər.

Bütün bu qanun və tədbirlər aqrar bölmədə iqtisadi islahatların səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin etmiş, xüsusi təsərrüfatların və sahibkarlıq fəaliyyətinin sosial-iqtisadi yüksəlişinə marağı artırmış və sahibkarlıq ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında aparıcı sahəyə çevrilmişdir.

Aqrar-sənaye kompleksinin sosial-iqtisadi yüksəlişinin təmin edilməsi üçün kompleksə daxil olan bütün istehsal və xidmət sahələrində mövcud im-kanlardan dolğun istifadəyə nail olmalı, istehsal-iqtisadi əlaqə və mənafeələr düzgün əlaqələndirilməli, ASK-nın quruluşu və sahələri arasında məqsədəuyğun münasibət yaradılmalıdır.

Məlum olduğu kimi, aqrar-sənaye kompleksi bir-birilə sıx əlaqə və asılıqla olan, biri digərini tamamlayan istehsal və xidmət sahələrinin birliyindən ibarətdir. ASK kənd təsərrüfatı və ona istehsal, texniki və texnoloji xidmət göstərən sahələr, yeni aqrokimyəvi, nəqliyyat, tikinti, təmir, irriqasiya-meliorasiya xidməti göstərən sahələr: yeyinti və yüngül sənaye sahələri; məhsulların tədarükü ilə məşğul olan sahələr; məhsulları qablaşdan, emal edən, saxlayan, onun daşınmasını həyata keçirən, reallaşdıran sahələr daxildir. Beləliklə, müasir dövrdə ASK çox mürəkkəb bir birləş-

mə formasıdır, ona müxtəlif istehsal, xidmət sahələri daxildir.

Məlum olduğu kimi, ASK-nın son məqsədi əhalini və xalq təsərrüfatının müvafiq sahələrini daha az əmək və vəsait sərfi hesabına yüksək keyfiyyətli və müxtəlif çeşidli ərzaqla və digər kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etməkdən ibarətdir.

Buna ASK-ya daxil olan bütün sahələrin bir-birilə səmərəli əlaqələndirilməsi, onların səmərəli şəkildə inkişafı, istehsal resurslarından dolğun istifadənin həyata keçirilməsi yolu ilə nail olmaq mümkündür. Azərbaycan Respublikasında ASK-nın formalaşması prosesi, xüsusilə son illər onun inkişaf sürəti göstərir ki, kompleksin fəaliyyəti onun qarşısında qoyulan tələbata hələlik tam cavab vermir, kompleksin sahələri arasında düzgün əlaqə yaradılmasına əməl olunmur.

Aqrar-sənaye kompleksi mürəkkəb, çoxsahəli, geniş istehsal və iqtisadi əlaqəli bir böyük birləşmədir. ASK-nın sosial-iqtisadi, texnoloji sahədən qarışıqlıq əlaqələri geniş olmaqla yanaşı, o böyük ərazini tutur, bioloji, təbii-iqlim, torpaq və s. istehsal xüsusiyyətlərinə malikdir. ASK-ya çoxlu miqdarda kənd təsərrüfatı müəssisələri və kollektivləri, nəqliyyat təsərrüfatları, tikinti təşkilatları, emal müəssisələri, satış və təchizat təşkilatları və s. daxildir.

Bütün bunlar ASK-nın quruluşunun çox mürəkkəb olması ilə səciyyələnir. Müasir dövrdə ASK-nın quruluşu 5 istiqamətdən ibarətdir. ASK-nın bu bölgüsünün hər biri ayrı-ayrılıqda müəyyən məqsəd daşısa da onlar bir-birilə bağlı, biri digərini tamamlayır.

Ümumiyyətlə, ASK-nın quruluşu ardıcıl və paralel əlaqələri olan müxtəlif xarakterli istehsal və texnologiya mərhələlərdən təşkil olunmuş mürəkkəb sistemdir. Hər

bir mərhələdə kompleksin müəyyən bir funksiyası həyata keçirilir.

Ona görə də ASK-nın quruluşu, yəni onun funksional, sahəvi, təşkilati, regional və sosial quruluşu arasında ələ əlaqə qurulmalıdır ki, bu kompleksin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə real şərait yaratsın.

Təcrübə göstərir ki, ASK-nın hər hansı qurumunda baş verən nöqsan və yaxud çatışmazlıq digərlərinin səmərəliliyinə mənfi təsir edir və beləliklə, kompleksin istehsal və iqtisadi göstəricilərinin pisləşməsinə səbəb olur.

ASK-nın qurumları ilə yanaşı onun sahələri arasında, yəni istehsal vasitələri istehsal edən, xammal istehsalını həyata keçirən və onun son məhsula çevrilməsini təmin edən sahələr arasında da məqsədəuyğun nisbət və əlaqə yaradılmalıdır.

Bütün bunlar ASK-nın səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin etməklə yanaşı məhsul istehsalının artırılmasına, iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə və əhəlinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına imkan verir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi aqrar-sənaye kompleksinin quruluşu bir-birilə əlaqə və asılığa malik olan, biri digərini tamamlayan aşağıdakı 5 istiqamətdən ibarətdir:

A) Aqrar-sənaye kompleksinin funksional quruluşu. ASK-nın funksional və yaxud təkrar istehsal quruluşu kompleksdə geniş təkrar istehsalın ardıcıl və paralel mərhələlərini xarakterizə edir. ASK-nın funksional quruluşu vasitəsilə kompleksdə istehsal olunan məhsulların ayrı-ayrı məqsədlərə sərf edilməsi, onun təkrar istehsalına cəlb olunması səviyyəsi müəyyən edilir.

Məlum olduğu kimi, ASK-də istehsal olunan məhsullar xalq təsərrüfatının başqa sahələrində və xüsusilə yeyinti və yüngül sənaye sahələrində istifadə olunur, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəyir.

Buradan aydın olur ki, respublika əhalisinin ərzaqla təminatının yaxşılaşdırılması, habelə yeyinti və yüngül sənayenin səmərəli fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün respublikada məhsul istehsalı sabitləşdirilməli və tədricən onun inkişafına nail olunmalıdır. Eyni zamanda istehsal olunan məhsulların ASK-nın funksional strukturuna uyğun olaraq bölüşdürülməsi həyata keçirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, ASK-da istehsal olunan məhsulların müəyyən hissəsi kompleksin daxilində emal olunaraq müxtəlif növ məhsullara çevrilir. Məsələn, şirələr, müəbbələr, konservlər, pendir, kolbasa, yağ və s. məhsulların istehsalı ASK-nın tərkibində həyata keçirilir. Beləliklə, ASK-da istehsal olunan məhsulların müəyyən hissəsi təkrar istehsala cəlb olunur.

Azərbaycan Respublikasında aqrar istehsalın sabitləşdirilməsinə və sürətlə inkişafına nail olmaq üçün onun funksional quruluşu səmərəli təşkil edil-məli, istehsal olunan məhsulun 50-55%-nin kompleksin tərkibində emal olunaraq son məhsula çevrilməsinə nail olunmalıdır. Bunun üçün kənd təsərrü-fatı məhsulları istehsalının intensiv inkişafı həyata keçirilməli, emal müəssisələrinin maddi-texniki təchizatı möhkəmləndirilməli və onlardan səmərəli istifadə olunmalıdır.

B) Aqrar-sənaye kompleksinin sahə quruluşu. Bu quruluş aqrar-sənaye kompleksinə təşkilati cəhətdən daxil olan xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin xüsusi çəkisini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ASK-ya müxtəlif istehsal,

xidmət və köməkçi sahələr daxildir. Onlar kompleksin inkişafında müxtəlif formada iştirak edirlər.

Aqrar-sənaye kompleksinin aparıcı sahəsi olan kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatları xammal istehsalı ilə məşğul olurlar. Xammalın tədarük olunaraq istehlakçılara çatdırılması tədarük sistemi tərəfindən həyata keçirilir. Emal müəssisələri xammaldan son məhsul istehsal edir. Ticarət müəssisələri onları istehlakçılara çatdırır, tikinti, təmir, nəqliyyat və s. sahələr isə ASK-nın müəssisə və təşkilatlarına lazımi xidmətləri həyata keçirirlər.

Materialların təhlili göstərir ki, ASK-ya daxil olan müəssisə, sahə və təşkilatlar arasında məqsədəuyğun nisbət yaradıldığı halda yüksək istehsal və iqtisadi nəticələrə nail olunur, kompleksin inkişafına maraq yaranır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, aqrar-sənaye kompleksinin sahələrinin xüsusi çəkisi arasında böyük fərq vardır və son illər bu göstəricilərin səviyyəsi əhəmiyyətli formada dəyişmişdir. Hesablamalardan aydın olur ki, ASK-nın sahə quruluşunda əsas fond və işçi qüvvəsi göstəricisi üzrə kənd təsərrüfatı yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Son məhsul üzrə isə emal edən sahələrin xüsusi çəkisi daha yüksəkdir. Ümumiyyətlə, ASK-nın sahə quruluşu illər üzrə dəyişən olmaqla yanaşı o müasir dövrün tələblərinə uyğun deyildir. Belə ki, son məhsulda kənd təsərrüfatının tutduğu xüsusi çəki hələlik yüksəkdir, ticarət, tikinti, tədarük və tikinti sahələrinin isə xüsusi çəkisi çox aşağıdır. Deməli, məhsullar əsasən istehsalçı tərəfindən istehlak edilir, ASK-nın digər sahələrinin fəaliyyəti aşağı düşür.

Bundan başqa, son illər ASK-nın inkişafında tikinti, texniki-təmir, ticarət və tədarük xidmətlərinin səviyyəsinin aşağı düşməsi də onların kompleksin sahə

quruluşunda xüsusi çəkisinin azalmasına səbəb olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, emala verilən xammalın miqdarının azalması da bu sahənin xüsusi çəkisinin səviyyəsinə böyük təsir göstərmişdir. Bütün bunlar ASK-nın normal fəaliyyət göstərməsinə marağın aşağı düşməsinə səbəb olur, kompleksə daxil olan sahələrin inkişafını təmin etmir. Qeyd edilənlər nəzərə alınaraq ASK-nın səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün ona daxil olan sahələr arasında məqsədüeyğun nisbət yaradılmalıdır. Bu nisbət formalaşdıqda yerli şəraitin xüsusiyyətləri, ASK-nın inkişafında hər bir sahənin rolu və əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır.

C) Aqrar-sənaye kompleksinin təşkilati quruluşu. ASK-nın təşkilati quruluşu onun funksional və sahəvi quruluşu üzrə tərkibinin hüquqi cəhətdən təminat almasını xarakterizə edir. Təşkilati quruluş ASK-nın idarə edilməsi və iqtisadi mexanizmi ilə müəyyənləşdirilir.

ASK-da təşkilati quruluş səmərəli müəyyən edilmədən kompleksin ayrı-ayrı sahələrində istehsal və iqtisadi əlaqələri tənzimləmək və onu düzgün idarə etmək qeyri-mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələlik ASK-nın xalq təsərrüfatının başqa sahələri ilə, həmçinin kompleksin tərkibinə daxil olan sahələr arasında istehsal və iqtisadi əlaqələr səmərəli təşkil olunmamışdır. Xammal istehsal edən əksər xüsusi təsərrüfat və sahibkarlarla məhsulları tədarük və emal edən müəssisələrin əlaqələri düzgün nizamlanmır. Kənd təsərrüfatına xidmət göstərən aqrokimyəvi, zoobayar, nəqliyyat, təmir, tikinti və s. xidmətlərin tənzimlənməsi və onların fəaliyyətlərinə nəzarətin həyata keçirilməsi müasir dövrün tələblərinə və bazar münasibətlərinin formalaşmasına uyğun deyildir.

Məlum olduğu kimi, ASK-ya kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı məhsullarını tədarük edən təşkilatlar, yüngül və yeyinti sənaye sahələri, tikinti, təmir, təchizat təşkilatları, aqrotexniki, kimyəvi, suvarma və s. xidmətlər göstərən təşkilatlar daxildir.

Belə mürəkkəb bir kompleksin idarə olunmasının, maliyyələşdirilməsinin və tənzimlənməsinin səmərəli təşkilinə nail olmadan yüksək istehsal və iqtisadi nəticələr əldə etmək, əhalini yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə və xalq təsərrüfatının başqa sahələrini tələb olunan xammalla təmin etmək qeyri-mümkündür.

Buna nail olmaq üçün ASK-da və xüsusilə onun əsas sahəsi olan kənd təsərrüfatında iqtisadi islahatların keyfiyyəti yüksəldilməli, təsərrüfatçılığın müxtəlif formalarının inkişafına nail olunmalıdır. Kənd təsərrüfatında iqtisadi mexanizm elə təkmilləşdirilməlidir ki, hər bir təsərrüfat və kollektiv məhsul istehsal etməkdə maraqlı olsun.

Ç) Aqrar-sənaye kompleksinin məhəlli (regional) quruluşu. ASK-nın regional quruluşunun köməyi ilə kompleksə daxil olan istehsal, tədarük, emal, satış, təchizat, xidmət və s. təşkilatların ayrı-ayrı regionlarda tutduğu xüsusi çəki müəyyən edilir. Bu göstəricinin köməyi ilə respublikanın müxtəlif zonalarında ASK-nın sahələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi imkanları müəyyənləşdirilir və istiqamətləri əsaslandırılır.

Azərbaycan Respublikası ASK-nın məhəlli quruluşunun təhlili göstərir ki, bu sahədə hələlik ciddi nöqsanlar mövcuddur. Belə ki, kompleksə daxil olan istehsal sahələri ayrı-ayrı bölgələrdə inkişaf etsə də, emal sahələri iri şəhərlərdə və xüsusilə Bakı, Sumqayıt və Gəncədə cəmləşdirilmişdir. Məsələn, şərab məhsulları

emal edən sahələr, ət-süd sənayesi, tütün kombinatı və s. buna misal göstərmək olar.

Hesablamalar göstərir ki, bir çox məhsulların uzaq məsafəyə daşınması ilə onların keyfiyyəti xeyli pisləşir, itkilər artır və əsas etibarını ilə artıq əmək və vəsait sərfinə yol verilir. Bununla yanaşı məhsul istehsal olunan zonalarda işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə olunmur, təsərrüfatlara və kollektivlərə böyük iqtisadi zərər dəyir. Bunun qarşısını almaq və məhsul istehsalına maraq yaratmaq məqsədilə ASK-nın məhəlli quruluşunda böyük dəyişikliklər aparılmalıdır. Belə ki, məhsulların ilkin emalı onların istehsal olunduqları zona və rayonlarda emaldan keçirilməlidir. Bunun üçün geniş imkanlar və hər cür şərait vardır.

Respublikada aqrar-sənaye kompleksinin fəaliyyətinin artırılması məqsədi ilə tərəvəz, çay və meyvə emal edən sahələrin Lənkaran, Astara və Quba-Xaçmaz zonalarında intensiv inkişafı təmin olunmalıdır. Üzüm emalı əsasən Gəncə və onun ətrafında, Şamaxı, İsmayılı rayonlarında yerləşdirilməli, tütün Zaqatala və Şəkiddə emaldan keçməlidir. Ət, süd və s. məhsulların da onlar daha çox istehsal olunan rayon və zonalarda inkişafı təmin olunmalıdır. Bütün bunlar məhsul itkisinin qarşısının alınmasına, əmək və vəsait sərfindən səmərəli istifadə olunmasına, əmək ehtiyatlarının istehsala cəlb edilməsinə real zəmin yaradır.

D) Aqrar-sənaye kompleksinin sosial quruluşu. Bu quruluş vasitəsilə ASK-nın ayrı-ayrı müəssisələri, habelə ümumilikdə kompleksdə əhaliyə göstərilən mədəni-məişət xidmətlərinin səviyyəsi müəyyən edilir. Sosial quruluş kompleksdə və onun regionlarında, habelə ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlarda mövcud olan məktəblərin, klubların, kitabxanaların, xəstəxanaların

və s. tibb müəssisələrinin, yolların, körpülərin, mənzil sahələrinin, idman bazalarının və s. səviyyəsini əks etdirir.

ASK-da sosial quruluş onun infrastrukturunun inkişaf etdirilməsinin məqsədəuyğunluğunun olmasını müəyyənləşdirir. Məlum olduğu kimi, infraquruluşa istehsal və sosial hissələrə ayrılır və onlar bir-birilə sıx əlaqə və asılığa malikdir. ASK-da hazırda infraquruluşa müasir dövrün tələblərinə uyğun deyildir. Belə ki, əksər kompleks və yarımkomplekslərdə, onların müəssisə və təşkilatlarında əhaliyə göstərilən mədəni-məişət xidmətlərinin səviyyəsi çox aşağıdır və onun yaxşılaşdırılması üçün lazımi tədbirlər həyata keçirilmir. Bu da kompleksə daxil olan sahələrdə yüksək istehsal və iqtisadi nəticələrə mane olur.

Tədqiqat göstərir ki, respublikada ASK-da məhsul istehsalının artırılması və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün kompleksin quruluşu elmi əsaslarla təşkil edilməlidir. Buna nail olmaq üçün ASK-nın funksional, sahəvi, təşkilati, məhəlli və sosial quruluşu ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Aqrar islahatların əsas istiqamətləri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1998.
2. «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-2000.
3. A.Əliyev və b. – Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında islahatların rolu. Bakı-1998.
4. S.Salahov – Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı-2004.
5. H.Hacıyev – Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı. Bakı-2003.

MÖVZU 5. AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİNİN İQTİSADI MEXANİZMİ

1. İqtisadi mexanizm barədə anlayış və onun xüsusiyyətləri
2. ASK-nın müəssisələrində qiymətin əmələgəlməsi
3. Aqrar-sənaye müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi

1. İqtisadi mexanizm barədə anlayış və onun xüsusiyyətləri

ASK-nın iqtisadi mexanizmi idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində iqtisadi proseslərin iştirakçılarına, təsərrüfat subyektlərinə dolayı yolla maraq vasitəsilə təsir edən iqtisadi vasitələrin məcmusudur. Daha ümumi şəkildə, ictimai istehsalın ona xas olan forma və metodları, iqtisadi maraq və hüquqi normaları ilə birlikdə təşkilatı üsulu kimi səciyyələndirən tərkib hissəsi kimi baxılır. Bura qiymətin əmələgəlməsi, maliyyələşdirmə, kreditləşdirmə, vergiqoyma, istehsalın stimullaşdırılması, müqavilə münasibətləri və s. aiddir. İqtisadi inkişafın dəyişilməsi, iqtisadiyyatda dönüş baş verməsi alətidir. Ondan həm iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və həm də mikroiqtisadiyyata təsir edən amil kimi istifadə edilir.

Kreditlər üzrə faizlər, borc vəsaitlərinin təqdim edilmə müddəti, kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının büdcə maliyyələşdirmə sistemi və şərtləri, qiymətin əmələgəlmə prinsipləri və vergiqoyma qaydaları və s. istehsala və ərzaq malları istehsalçılarının maraqlarının fəallaşmasına təsir edən əsas amillərdəndir.

Kənd təsərrüfatı aqrar-sənaye kompleksinin əsas bölməsidir. Aqrar sektorun fəalliyətinin səmərəliliyi, bilavasitə, kənd təsərrüfatı istehsalının nəticələrindən asılıdır. Ona görə də, ASK-nın iqtisadi mexanzmində iqtisadi qarşılıqlı münasibətlərin düzgün təşkilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müasir şəraitdə iqtisadi münasibətlərin prinsip və metodları bazar iqtisadiyyatı qanunlarının təsiri ilə şərtlənir. Bazar iqtisadiyyatı tələblərinin nəzərə alınması, bütövlükdə ASK-nın səmərəli fəaliyyətinin əsasıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar-sənaye kompleksi nəinki mürəkkəb sosial-iqtisadi, həm də təbiətlə bağlı bir qurumdur. Məhz buna görədir ki, iqtisadi mexanizm kənd təsərrüfatı istehsalının bütün xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. ASK-nın dinamik inkişafını təmin etmək üçün tənzimləməyə ehtiyacı vardır. Qiymətin əmələgəlməsi, maliyyə, kredit, vergiqoyma və s. proseslər tarazlaşdırılmalıdır. Müasir şəraitdə ərzaq məhsulları istehsalçılarına ədalətli maliyyələşdirmə və kreditləşdirmə sistemlərinin tətbiqi, onlara lazımı güzəştlərin verilməsi, kredit resurslarından istifadə edilməsi, büdcə subsidiyaları və s. kimi tədbirlərin tətbiqi ASK-nın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

2. ASK-nın müəssisələrində qiymətin əmələgəlməsi

ASK müəssisələrində tənzimləyici mexanizmlərdən biri də **qiymətdir**. Qiymət marketing fəaliyyətinin əsas istiqamətləndiricisidir. Həm istehsal xərclərinin ödənilməsi, həm də müəssisənin gəlirləri qiymətdən asılıdır. O bu amillərin istehsala yönəldilməsini tənzimləyir. Qiymət mexanizmi ASK-nın müəyyən növ

məhsullarının istehlakçısı və ya istehsalçısı rolunda çıxış edən ayrı-ayrı müəssisələrin sahələri arasındakı qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin xarakterini müəyyən edir. ASK-da qiymətlər kənd təsərrüfatı və onun başqa sahələri arasında ekvivalent rolunu oynayır və kompleksin son nəticələrini özündə əks etdirir. Qiymətlərin səviyyə və strukturu elə olmalıdır ki, məhsul artımı və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsində, məsrəflərin azaldılmasında, yüksəkrentabelli istehsal üçün şərait yaradılmasında ASK-nın bütün bölmələrini maraqlandırsın.

Bazar münasibətləri şəraitində qiymət bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirir:

1. Qiymətin uçot və ya ölçü funksiyası. İqtisadiyyatda müxtəlif qiymət sistemi vasitəsilə bütün dəyər göstəriciləri - ümumi məhsulun dəyərini, əmtəə məhsullarının dəyərini, istehsalda maddi-pul məsrəflərinin miqdarını, xalis gəlirin və mənfəətin həcmi planlaşdırır.

2. Qiymətin stimullaşdırıcı funksiyası. Məhsulun satışından alınan mənfəət ASK-da ayrı-ayrı məhsulların qiymətindən və xərclərdən asılıdır. Aqrar-sənaye müəssisələrinin məhsulunun qiymətlərinin yüksəlməsi həmin məhsulun istehsalının artmasını stimullaşdırır.

3. Qiymətin bölüşdürmə funksiyası. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin dəyişməsi ASK-da istehsal və digər sahələrə material resurslarının axınının yenidən bölüşdürülməsinə şərait yaradır.

4. Qiymətin tənzimləyici funksiyası. Bazarda qiymətlərin dəyişməsi əmtəələrin və xidmətlərin həcmi artırır və ya azaldaraq tələb və təklif kəmiyyətlərinin tarazlaşmasına səbəb olur.

Qiymət eyni zamanda cəmiyyətdə maddi resursların məsarifinə və əhalinin gəlirlərinin yenidən bölüşdürülməsinə nəzarət edir.

Bazarda qiymətin müxtəlif növləri tətbiq olunur. ASK-da satışı və alışı arasında münasibətlər aşağıdakı qiymət növlərində öz əksini tapır: sərbəst; tənzimlənən; topdansatış; pərakəndə; müqayisəli; tədarük.

Sərbəst qiymət – bilavasitə bazarda reallaşan qiymətdir. Sərbəst qiymətlər şəraitində əmtəə sahiblərinin və alıcıların maraqları müəyyən olunur. Onların səviyyəsi tələb və təklifdən asılı olaraq müəyyən edilir.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə sərbəst qiymət əmələgəlmə mənfəətin formalaşması və qiymətlərin müəyyən edilməsi qaydalarını nizama salan və fəaliyyət göstərən qanunlar sistemi şəraitində həyata keçirilir.

Bu, əhalinin istehlak səbətini müəyyən edən əmtəələrə aid edilir.

Tənzimlənən qiymət dövlət tərəfindən tənzimlənir. İnkişaf etmiş ölkələrdə fermer təsərrüfatında istehsal edilən əsas ərzaq məhsulları və kənd təsərrüfatı xammalına qiymətlər bilavasitə dövlətin təsiri altında formalaşır. Məsələn, Fransada bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənir. Eyni fikri Yaponiya barəsində də yürütmək olar. Burada dövlət tərəfindən ölkə üçün strateji əhəmiyyətli məhsullarının (düyü, ət, süd və s.) qiymətləri tənzimlənir.

Qiymətlərin tənzimlənməsinin əsas metodu ərzaq məhsullarına ticarət əlavələrinin müəyyən ölçüsünün və ya bəzi məhsulların rentabelliyyəsinin son həd səviyyəsinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Ayrı-ayrı istehsal sahələrinə dotasiyaların təqdim edilməsi də qiymətlərin tənzimlənməsi ilə bağlıdır.

Müəssisənin topdanasatış qiymətləri – kənd təsərrüfatı məhsullarını istehsal edən müəssisələr tərəfindən məhsulu böyük miqdarda müəssisə-tədarükçüyə və eləcə də əmtəələrin topdanasatış ticarətini həyata keçirən təşkilatlara satdığı qiymətdir. **Sahənin topdanasatış qiymətləri** – topdanasatış firmalarının pərakəndə ticarət müəssisələri və təşkilatlarına kənd təsərrüfatı məhsullarını böyük miqdarda satdığı qiymətdir.

Topdanasatış qiymətlər formalaşarkən, məhsul vahidinə düşən istehsal xərcləri və kommersiya xərclərinin ölçüsü, eləcə də satışın imkan və şəraitlərindən asılı olaraq mənfəətin müvafiq məbləği müəyyənləşdirilir.

Pərakəndə qiymətlər – kəndtəsərrüfatı məhsulunun alıcıya satılan son qiymətidir. Pərakəndəsətış qiymətlərinin əsasını topdanasatış qiymətlər, eləcə də pərakəndə ticarət müəssisələri və təşkilatları tərəfindən əmtəələrin alınma qiyməti təşkil edir. Pərakəndə ticarət müəssisələri topdanasatış qiymətlərə ticarət əlavəsi edir. Bunun hesabına dövriyyə xərcləri ödənilir və müəyyən mənfəət əldə edilir. Ticarət əlavələrinin həcmi pərakəndə ticarət müəssisələri tərəfindən müstəqil sürətdə müəyyən olunur.

Müqayisəli qiymətlər – məhsulun həcmnin, əmtəə dövriyyəsinin və digər müqayisə edilən göstəricilərin dinamikasını ölçmək üçün istifadə edilən qiymətlərdir. Müqayisəli qiymətlərin tətbiqi ASK-da istehsal inkişafının, ticarət dövriyyəsinin, məhsulların istehlakının dinamikasının obyektiv vəziyyətini, xüsusilə, inflyasiya və qiymətlərin sürətlə artımı şəraitində əldə etməyə imkan yaradır.

Tədarük qiymətləri – bu qiymətlərə dövlət öz ehtiyaclarını (dövlət ehtiyatlarını və s.) ödəməkdən üçün kənd təsərrüfatı müəssisələrindən məhsullarını alır. Ba-

zar iqtisadiyyatı şəraitində tədarük qiymətlərini *təminatlı* qiymətlər də adlandırırlar. Bu ondan irəli qəlif ki, qiymətlərin səviyyəsi və məhsulun satış həcmi öncədən müəyyən edilir və onlara dövlət tərəfindən təminat verilir.

Yuxarıda göstərilən qiymətlərlə yanaşı bazar iqtisadiyyatında aşağıdakı qiymətlər də həyata keçirilir:

- məqsədli; dünya; bazis; sorğu; transfert; girov.

Məqsədli qiymətlər - sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymətlərin paritet nisbətini təmin etmək üçün, eləcə də vergilərin qoyulması ilə bağlı olan xərclərin ödənilməsi, kreditlər üzrə faizlərin verilməsi və digər ödənişlər üçün tətbiq edilir.

Dünya qiymətləri - kəndtəsərrüfatı məhsulları üzrə idxal və ixrac əməliyyatlarında istifadə olunur. Onlar dünyanın aparıcı əmtəə istehsalçıları və məhsul tədarükçülərinin qiymətlərinə əsaslanır.

Bazis qiymətləri - ilkin sövdələrdə başlanğıc qiymət kimi tətbiq edilir və onları güzəştlər və əlavələr vasitəsilə nizamlamaq olar.

Sorğu qiymətləri – keçən dövr ərzində və ya həmin məhsulun başqa tədarükçüləri üzrə faktiki bağlanmış sövdələrə görə qiymətlərin səviyyəsini əks etdirir.

Transfert qiymətlər – beynəlxalq birliklər, firmalar və transmilli korporasiyalar çərçivəsində məhsulların və xidmətlərin tədarükü müqabilində hesablama apararkən tətbiq edilən qiymət növüdür. Transfert qiymətlərin tətbiq sahələri yarımfabrikatların, detalların, komplektləşdirilən məhsullarının tədarükü zamanı müəyyən edilir.

3. Aqrar-sənaye müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi

ASK-nın iqtisadi mexanizminin əsas tərkib hissəsindən biri də maliyyə-kredit mexanizmidir. Maliyyə-kredit mexanizmi maliyyə münasibətlərinin təşkilatı və idarəetmə forma və metodlarının məcmusudur.

Maliyyə-kredit mexanizmi istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində böyük rol oynayır. Bazar münasibətləri şəraitində pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadə edilməsi olmadıqda, özəl təsərrüfatları yaratmaq geyri - mümkündür. Sabit təsərrüfat sisteminin təmin edilməsində, resursların balanslaşdırılmasında onların bərabər bölüşdürülməsi obyektiv zəruriyyətdir. Maliyyə bazarın ayrılmaz hissəsi olaraq, aqrar-sənaye müəssisələrinin səmərəli fəalliyətinə iqtisadi təsir göstərən əsas amillərdən biridir.

Maliyyə – pul formasını ifadə etməklə, bölüşdürücü xüsusiyyətə malik olan obyektiv surətdə şərtlənmiş iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Onlar pul gəlirlərində və yığımlarında maddilləşir və təsərrüfatçılıq subyektlərinin və dövlətin sərəncamına verilir. Təkrar istehsalın genişlənməsi, işçilərin maddi stimullaşdırılması, cəmiyyətin sosial və digər tələbatlarının ödənilməsi üçün istifadə edilir.

Maliyyə təkrar istehsal prosesinə xidmət edir və aşağıdakı məqsədlərlə onun bütün mərhələrinə fəal surətdə təsir göstərir:

- istehlak edilmiş istehsal vasitələrinin ödənilməsi;
- müxtəlif gəlirlərin əmələ gəlməsi;
- müəssisələrdə məqsədli təyinat fondlarının yaranması.

Kənd təsərrüfatı maliyyəsi – ictimai məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi, mənfəət əldə etmək məqsədilə aqrar sahənin inkişafı üçün mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının yaradılması ilə bağlı olan obyektiv surətdə pullu fəaliyyətdə ifadə olunan iqtisadi münasibətlərdir.

Müasir şəraitdə ASK-da baytar-sanitar, fitosanitar xidmətləri, cins toxumçuluq və damazlıq təsərrüfatları, texniki nəzarət təşkilatları və s. kimi büdcə müəssisə və təşkilatlarının maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına həyata keçirilir. Özəl müəssisələr isə, öz şəxsi vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir.

ASK iqtisadi mexanizminə ən çox kredit müdaxiləsi baş verir. Kredit latın sözüdür. “Borc” mənasını verir. O həm də başqa əllərdə olan əmtəə kimi də başa düşülür. **Kredit** dəyərin müddətli, ödənişli və qayıdan olması şərtləri daxilində ondan istifadə etmək məqsədilə kreditor və borc alanın arasında yaranan münasibəti ifadə edir. Kredit daxili və xarici iqtisadi dövriyyədə, pul və əmtəə formasında fəaliyyət göstərir.

Əksər hallarda pul vəsaitlərini kənd təsərrüfatı istehsalında toplamaq nəinki çətin, eyni zamanda səmərəsiz olduğu üçün, onların formalaşması aqrar sektorda xüsusilə kəskin təzahür edir. Kənd təsərrüfatı, ilk növbədə istehsal sahəsindən asılı olaraq, çox uzun istehsal təşkilidir – 1 ildən 5-10 ilə qədər. Ona görə də bu sahədə pulun yığılması iqtisadi nöqtəyi - nəzərdən məqsədəuyğun deyil. Aqrar bölmədə, ilkin olaraq, borc və bank işi kənddə təşəkkül tapmışdır. Kəndlilər ya öz vəsaitlərini birləşdirib, fəaliyyətə başlayırdılar və ya xud, fəaliyyət üçün kənardan pul borc götürürdülər, yəni ki, vəsaitə malik olmaq üçün onu digər mənbələrdən cəmləyirdilər.

Bazar münasibətləri şəraitində kredit daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, mövsümi istehsal şəraiti olan müəssisələrin dövriyyə kapitalının təşkilində kredit böyük paya malikdir. Bütün bu mərhələ və formalarda dövriyyə vəsaitləri təsərrüfat fəaliyyətinin fasiləsiz və uğurlu gedişini təmin edən ölçülərdə olmalıdır.

Birinci mərhələdə pul vəsaitləri kənd təsərrüfatı malları istehsalçıları tərəfindən zəruri xammalın, yanacaqın, gübrələrin və digər material resursların alınmasına sərf edilir. Onlar ehtiyatdan istehsala ötürülür. Burada əsas fondlar və işçi qüvvəsinin köməyi ilə yeni məhsul yaradılır. Bu məhsulun böyük hissəsi satış üçün nəzərdə tutulur, yəni əmtəyə çevrilir və istehlakçıya verilir.

Əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarını istehsal etmək üçün uzun müddət tələb olunur. Dövriyyə vəsaitlərinin müddəti təbii şəraitdən asılıdır. Məsələn, bitkiçilikdə məhsul istehsal olunduqdan sonra belə xərclər davam edir. Məsərəflərin mövsümi tərəddüdləri pul dövriyyəsinə həlledici təsir göstərir: məhsulun satışından mədaxil qeyri-bərabər daxil olur, həm də ən az məhsul istehsalı ən böyük məsərəflər dövrünə təsadüf edir. Heyvandarlıqda istehsal prosesləri iqlim şəraitindən nisbətən az asılıdır. Vəsaitlərin dövr etməsini sürətləndirmək məqsədilə, texnoloji tsiklləri intensivləşdirilmə yolu ilə qısaltmaq imkanları var.

Müasir şəraitdə aqrar müəssisələrinin dövriyyə vəsaitləri, adətən, az miqdarda, borc vəsaitləri isə mövsümi ehtiyat və məsərəflərin yaradılmasına yönəldilir. Onların istehsal prosesinə vaxtında qoşulması, dövriyyə fondlarının alınmasına lazım olan pulun olmaması nəticəsində istehsalın dayandırılması və yaxud ləngiməsi təhlükəsini aradan qaldırır. Bu halda kredit

təsərrüfatların kapitalının mühüm mənbəyi olaraq, iqtisadi mexanizminə çevrilir. Kredit şəxsi resurslarla birlikdə dövriyyə vəsaitlərinin məcmu fondunun tərkibində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal prosesində və satışında dövrən edir. Ona görə də bazar münasibətləri şəraitində kreditləşdirmə siyasəti qısamüddətli kreditləşdirmənin forma və metodlarının seçimi və istifadəsindən ibarətdir.

Kreditlər təqdimedilmə müddətinə görə, qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli olur.

Qısamüddətli kreditlər adətən 1 il və daha az müddətə verilir. Onlar istehsalın mövsumi vəsaitlərinin (yanacaq-sürtkü materialları, toxum, gübrə və s.) tədarükü üçün, eləcə də hazır məhsulu saxlamaq üçün istifadə edilir.

Ortamüddətli kreditlər – adətən 1 ildən 5 ilə qədər müddətə verilir. Onlar kənd təsərrüfatı maşınları və avadanlıqlarının alınması, bağların, üzümlüklərin və başqa çoxillik bitkilərin salınması və meliorasiya işlərinin aparılması üçün istifadə edilir.

Uzunmüddətli kreditlər 5 ildən çox müddətə verilir. Onun təyinatı - daşınmaz əmlakın (ilk növbədə torpaq, bina, qurğular və s.) alınmasıdır.

Daşınmaz əmlakın girov qoyulması **ipoteka** krediti adlanır. Borc ödənilənə kimi, girov qoyulmuş əmlak icarədarın mülkiyyəti hesab edilir. İpoteka müqaviləsi borc ödənilən anda bitir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatında müəssisələrin kreditləşdirilməsində bəzən **trast müqaviləsindən** də istifadə edilir. Bu müqaviləyə əsasən, inanılmış şəxs (vəkil) girov qoyulmuş əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edir və borcgötürən şəxs borcu ödəyə bilmədiyi halda o, həmin əmlakı borcu ödəməkdən ötrü

satmaq hüququna malik olur. Əmlak borc ödənilən anda mülkiyyətçiyə qaytarılır.

Maliyyə lizinqi ortamüddətli kreditin növlərindən biridir. Maliyyə lizinqi barəsində müqavilə adətən əmlakın amortizasiya müddətinə bağlanır (1 il və daha çox). İcarədar onu sırf istifadə üçün alır və icarəyə götürülmüş əmlakın təmiri, texniki xidməti və sığortasına aid olan bütün xərcləri çəkir.

Kreditin formalarından biri də **kommersiya** kreditidir. Bu, satılmış əmtəə müqabilində ödənişin möhləti şəklində əmtəə formasında təqdim edilən kreditdir. Belə ki, əgər fermerin mineral gübrələrinin və s. kimi istehsal vasitələrinin əldə edilməsi üçün müvafiq maliyyə vəsaitləri çatmırsa, o, bu vasitələri məhsul yetişdirilib satıldıqdan sonra borcunun ödənilməsi şərti ilə ala bilər.

Bu gün Azərbaycanın aqrar bölməsində **xarici kreditlər** əhəmiyyətli rol oynayır. Bu kreditlər beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində ssuda kapitalının hərəkətini təmsil edir. Onlar qayıdış, müddətilik və faizlərin ödənilməsi şərtləri daxilində valyuta və əmtəə vasitələrinin təqdim edilməsi ilə bağlı olan münasibətlərdir.

Kreditin normal fəaliyyəti yalnız aşağıdakı kreditləşdirmə prinsiplərinə riayət edildikdə mümkündür: təmin olunma, məqsədli, müddətilik, qayıtma və ödənilmə.

Kreditin təmin olunması – kreditləşmə üçün resursların real olmasından ibarətdir (yəni onların arxasında mövəqqəti olaraq, istifadə edilməyən real material dəyərləri durur). Banklar çox nadir hallarda kreditləri təminatsız verir. Qısamüddətli və ortamüddətli borcları fermerlər adətən, gələcək məhsul, mal-qara, kənd

təsərrüfatı texnikası, texnoloji avadanlıq kimi istehsal vasitələrinin təminatı sayəsində alırlar.

Maddi təminatla kreditin **məqsədli** xarakteri əlaqədardır. Bu, yalnız kredit hesabına müəyyən material (maddi) ehtiyatlarının (məsrəflərin) yaradılmasında təzahür edir.

Kredit elə münasibətləri əks etdirir ki, vəsaitlərin **qayıtmasına** əsas olsun. Verilmiş ssudanın qayıdışı onun ödənilməsinin konkret vaxtının təyin edilməsilə müəyyən olunur.

Kreditləşmənin son əsas prinsipi – onun **ödənilməsidir**. Ssuda faizi bir tərəfdən borc alanın kreditdən istifadəyə görə ödənişini, əldə edilən mənfəətdən çıxılması, digər tərəfdən, - bank-kreditorun gəlirini təmsil edir. Bu gəlir hesabına bank öz məsrəflərini ödəyir, mənfəət əldə edir və maliyyə fondlarını yaradır.

Aqrar-sənaye müəssisələrinin pul vəsaitlərinin kəsinin mövcudluğu ASK-da bank sisteminin yaradılmasına səbəb olur: torpaq, ipoteka, aqrar-sənaye və s. banklar.

Bu günlərdə Avropada ən güclü olan - Credit Agricole, yəni fransız kənd təsərrüfatı bankıdır. Onun bütün hesablarını aparan mərkəzi kassa (aşağı pillələrdə kiçik özəl kooperativlər olsa da), 100 il dövlətin mülkiyyətində olaraq qalmışdır. Hal - hazırda bankın 5 milyon paycısı var və hüquqi cəhətdən qeyri-dövlət bankı olsa da, əvvəlki prinsiplər üzrə işləyir. Onun sistemə lizinq kompaniyaları, nəqliyyat, maddi-təchizat və digər təşkilatlar daxildir.

Rusiyada isə ilk kənd təsərrüfatı bankı 1803-cü ildə çar fərmanı ilə yaradılmışdır. Bu, “Dövlət zadəgan və kəndli torpaq bankı” idi. SSRİ dövründə “Ümumittifaq kənd təsərrüfatı bankı” fəaliyyət göstərirdi. 1957-

ci ildə ləğv ediləndən sonra, onun funksiyaları SSRİ Dövlət Bankına verilmişdi. 1987-ci ildə SSRİ “Aqrar-Sənaye Bankı” yaradıldı. SSRİ dağıldıqdan sonra “Aqrar - Sənaye Bankı” da ləğv edildi. Lakin Rusiyada 2000-ci ildən “Rusiya Kənd təsərrüfatı bankı” fəaliyyət göstərir. Həmin bankın 100 faizli səhmləri dövlətə məxsus olduqda o, kənd təsərrüfatına kreditlərin verilməsi üzrə Rusiyanın bank şəbəkəsində II yeri tutur.

Hazırda Rusiyanın “Kənd təsərrüfatı bankı” və 2004-cü il 1 yanvar tarixindən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qeyri-bank kredit təşkilatı olan “Aqrar-kredit” arasında əməkdaşlıq yaradılır. Həmin əməkdaşlıq çərçivəsində borcların təminatı, müştərilərin qarşılıqlı kreditləşdirilməsi, müştərək lizinq kompaniyaların yaradılması, maddi-texniki təchizat və digər sövdələşmələr nəzərdə tutulur

“Aqrar-kredit” qeyri-bank kredit təşkilatı əvvəlcədən fəaliyyət göstərmiş 2 qeyri-bank olan “Aqrar – kredit” və “Aqrokredit fondu” təşkilatlarının birləşməsi nəticəsində yaradılmışdır. İlkin olaraq, “Aqrar-kredit” dövlətə məxsus olan “Aqrar - sənaye”, “Əmanət” və “Sənaye investor” banklarının ləğvi nəticəsində yaradılmışdır. Nazirlər Kabinetinin 17 aprel 2001-ci il tarixli sərəncamı əsasında bankların bütün borcları (bu gün 300 mlrd. manat) “Aqrar-kredit” təşkilatına keçirildi və onun funksiyalarına həmin borcların yığılması; «Azərbaycanın 6 nümunəvi rayonunda (Bərdə, Salyan, Ucar, Lənkəran, Xaçmaz və Şərur) fermer təsərrüfatlarının kreditləşdirilməsi” layihəsi üzrə bank-agentlik işi; eləcə də Yaponiya hökumətinin qrantı hesabına əldə edilmiş kənd təsərrüfatı texnikası üzrə lizinqin xidməti kimi vəzifələr daxil idi. “Aqrar - kredit fondu” isə 15 noyabr 1999-cu il tarixdə Avropa Birliyinin TASIŞ proqramı olan “Bank

sahəsinin himayəsi” çərçivəsində yaradılmışdır və onun təsisçisi Maliyyə Nazirliyi şəxsində dövlət idi. “Aqrar - kredit fondunun” “Aqrar - kredit” strukturuna daxil edilməsi 2 təşkilatın maliyyə vəsaitlərinin cəmlənməsi və hər ikisinin funksiya və vəzifələrinin birləşməsi deməkdir. Beləliklə, “Aqrar - kredit”in əvvəlki funksiyalarına TASİS-RARP-I ilk kənd təsərrüfatı layihəsi üzrə borclulara xidmət və kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi əlavə edildi. “Aqrar-kredit” sahibkarlığın dəstəklənməsi üzrə milli fond proqramına qoşulmağı planlaşdırır. Məcmu nizamnamə kapitalı 57,6 mlrd. manat olan “Aqrar-kredit”, ilkin olaraq, bazarlar öyrənildikdən sonra ölkənin müəyyənləşdiriləcək 15-20 rayonunda müxtəlif layihələrin maliyyələşdirməsini planlaşdırır. Regionlarda kreditləşdirmə “Aqrar-kredit” təşkilatının 12 bölgə təmsilçiləri vasitəsilə həyata keçiriləcək (gələcəkdə onların sayının 20 filiala qədər artacağı nəzərdə tutulur).

Beynəlxalq valyuta fondunun tövsiyələrinə əsasən “Aqrar-kredit” yalnız qeyri-bank kredit təşkilatı kimi fəaliyyət göstərə bilər. Lakin uğurlu fəaliyyət və gözlənilən özəlləşdirmə onun tamqiyətli bank lisenziyasının alınmasını təmin edə bilər.

Fermer təsərrüfatlarının kreditləşdirmə probleminin həlli bilavasitə kənd kredit ittifaqlarının inkişafı ilə bağlıdır. Hal-hazırda həmin problem işlənir. Azərbaycan Milli Bankının 2003-cü il avqust ayının sonunda minimum nizamnamə kapitalı 20 mln. manat təşkil edən kredit ittifaqları üçün vəsaitlərin məbləğini 27,5 mln. manatdan (həm banklar, həm də qeyri-bank kredit təşkilatları üçün ümumi), 605 min manata qədər endirdi. Bundan əlavə, Azərbaycanın Milli Bankı Dünya Bankının “Kənd təsərrüfatının inkişafı və kreditləşdiril-

məsi” layihəsinə kömək məqsədilə, qeyri-bank olan kredit təşkilatlarının şəxsi kapitalının cəlb edilən vəsaitlərə nisbətini 2 dəfə azaltdı (0,25-ə qədər, 1 il fəaliyyət göstərdikdən sonra isə - 0,2 təşkil edəcək). Dünyaya Bankının “Kənd təsərrüfatının inkişafı və kreditləşdirilməsi” layihəsi çərçivəsində 2,5 min fermer təsərrüfatı üçün 80-dan çox kredit ittifaqlarının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin 23 oktyabr 2004-cü il tarixli “Aqrar sektorunda idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər haqqında” sərəncamına müvafiq olaraq, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi nəzdində kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsi üzrə Dövlət agentliyi yaradılmışdır.

Bundan başqa, Azərbaycan Milli Bankı tərəfindən ölkənin bank sektorunun inkişafına yönəldilmiş bir sıra qanun layihələri hazırlanmışdır, xüsusilə, “İpoteka kreditləşdirilməsi haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Həmin qanun aqrar bölmədə ipoteka kreditləşdirmə sisteminin formalaşması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Təsərrüfatçılıqda iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi vasitələrindən biri də **vergilərdir**. Vergi – dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir. Vergilər dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin əsas mənbəyidir. Vergi sistemi şaxələnmiş struktura malikdir, onun müxtəlif formaları tətbiq edilir. Vergiyə cəlb olunan obyektlərin növlərinə görə vergi 2 qrupa bölünür: *birbaşa*, yəni - gəlirdən tutulan və əmtəə və xidmətlərin qiymətinə əlavə şəklində - *dolayı* vergilər. Birbaşa vergilərə fiziki şəxslərin gəlir vergisi, hü-

quqi şəxslərin mənfəət vergisi, hüquqi şəxslərin əmlak vergisi, hüquqi şəxslərin torpaq vergisi, yol vergisi və s. kimi vergilər aiddir. Dolayı vergilərə isə aksizlər, əlavə dəyər vergisi və s. daxildir.

Kənd təsərrüfatının əsas vergilərindən biri torpaq vergisidir. Torpaq vergisi obyektı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq mülkiyyətə və istifadəyə verilmiş torpaq sahələridir. Torpaq vergisinin tətbiqinin məqsədi – torpaqdan səmərəli istifadə edilməsidir. Torpaq vergisi torpaq mülkiyyətçilərinin təsərrüfat fəalliyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq, torpaq sahəsinə görə hər il sabit tədiyə şəkilində hesablanır. Həmin vergi torpağın təyinatından, sahəsindən, coğrafi yerləşməsindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Ödəyicilər – mülkiyyətinə və istifadəsinə torpaq sahələri verilən fiziki və hüquqi şəxslərdir. Torpaq vergisinin dərəcəsi kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə 1 şərti bal üçün şərti maliyyə vahidinin 5 faizidir. Şərti balları müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən kadastr qiymət rayonları və oraya daxil edilən inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir.

Demək olar ki, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş bütün ölkələrdə kənd təsərrüfatı müəssisələrinə vergi qoyuluşu güzəştlidir. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın yalnız ona xas olan istehsal xüsusiyyətlərinə malik olan spesifik sahəsidir. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatının vəzifəsi - əhalinin həyat fəalliyətinin əsas şərti olan təhlükəsiz və ucuz ərzaq məhsulları ilə təmin etməkdən ibarətdir. Bunların nəticəsində aqrar bolmə xüsusi strateji əhəmiyyətə malik olan sahə hesab edilir və ona

aid edilən büdcə və vergi siyasəti bir çox ölkələrdə iqtisadiyyatın başqa sahələrinə nisbətən daha güzəştlidir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsində vergi siyasətinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, AR Prezidentinin 22 mart 1999-cü il tarixli “Aqrar islahatların sürətləndirilməsi haqqında” fərmanı ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının 1999-cu il yanvar ayına qədər bağlanmış kontraktlar üzrə bütün vergi borcları (torpaq vergiləri üzrə olan borclar istisna olmaqla) silinmişdir. Borcların ümumi məbləği 100 mlrd. manat təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı müəssisləri 5 il ərzində bütün vergi növlərindən azad olundu (torpaq vergisindən başqa). 31 dekabr 2003-cü il tarixdən vergilərin ödənilmə müddəti yenidən 5 müddətinə uzadıldı.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ASK-nin iqtisadi mexanizmi, onun hərtərəfli istehsal-maliyyə fəaliyyətini həyata keçirmək üçün ən güclü vasitədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2005.
2. “Aqrar islahatının əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1995.
3. “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında”. Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004.
4. “Aqrar islahatların sürətləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı, 22 mart 1999.

5. “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf haqqında” Azərbaycan Respublikasının Dövlət Proqramı (2003-2005). Bakı, 2003.
6. Ə. Qasımov, T. Babayev, N. Qasımov “Kəndli / fermer/ təsərrüfatlarının sosial-iqtisadi əsasları. Bakı,1997.
7. A.A. Quliev, L.S. Amanova “Аграрная экономика Азербайджана в условиях реформ”. Учебное пособие. Баку, 2001.

MÖVZU 6. AQRAR-SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ İLƏ TƏMİN EDİLMƏSİ

1. Aqrar-sənaye kompleksində istehsal vasitələri ilə təminat anlayışı.
2. Aqrar-sənaye müəssisələrinin istehsal vasitələri ilə təmin edilməsi mənbələri.
3. Aqrar-sənaye kompleksinin istehsal vasitələri ilə təminatının təkmilləşdirilməsi.

1. Aqrar-sənaye kompleksində istehsal vasitələri ilə təminat anlayışı

Aqrar-sənaye kompleksinin fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün istehsal vasitələr ilə təminat obyektiv zərurətdir.

ASK-nın istehsal vasitələrinə aşağıdakılar aiddir: yüngül və yeyinti sənaye müəssisələri tədarük sistemi üçün maşın və avadanlıqlar; traktorlar, taxılıqan kombaynlar; məhsul toplayan maşınlar; torpağın mineral gübrələnməsi üçün avadanlıqlar; qaraj və maşın təmiri üçün qurğular; nəqliyyat vasitələri; mineral gübrələr, bitki və heyvanların mühafizəsi üçün kimyəvi vasitələr; sənaye yemləri, yanacaq-sürtkü materialları; qablaşdırma materialları; maşın və texnika üçün ehtiyat hissələri, iş heyvanları, məhsuldar qaramal, cavan və kökəltmədə olan heyvanlar, toxum və əkmə materialları, çoxillik bitkilər və s.

Aqrar-sənaye müəssisələrinin istehsal vasitələri ilə təchiz edilməsini yaxşılaşdırmağa böyük ehtiyac vardır. Təsərrüfatlarda köhnəlmiş texnika müasir texni-

kanı üstələyir. Hazırda təsərrüfatların ixtiyarında olan maşın və avadanlıqlar, əsasən, ləğv olunmuş kolxoz və sovxozların fiziki və mənəvi aşınmaya məruz qalan, işləmə müddəti bitən, təmiri üçün böyük xərç tələb olunan kənd təsərrüfatı texnikasıdır. Əksər hallarda köhnəlmiş texnikanın təmirinə çəkilən xərclər özünü doğrultmur.

Hazırda respublikamıza gətirilən azot, fosfat, kalium bə s. bu kimi istifadə edilən mineral gübrələr xarici ölkələrdən idxal olur. Həmin mineral gübrələrin istehsalında istifadə olunan xammalın əksəriyyətinin respublikada mövcudluğu bu sahənin inkişafı üçün real imkanlar yaradır.

Alaq otlarının təmizlənməsinə, bitki ziyanvericiləri və xəstəliklərinə qarşı mübarizədə müxtəlif kimyəvi vasitələrin tətbiq edilməsi zəruridir. Buna nail olduqda əlavə 10-12 % məhsul arta bilər. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının pambıqçılıq, üzümçülük və taxılçılıq kimi ənənəvi sahələri üçün istehsal vasitələri ilə təminat məsələləri aktualdır .

2. Aqrar-sənaye müəssisələrinin istehsal vasitələri ilə təmin edilməsi mənbələri

Xususi təsərrüfat formalarının təşəkkül tapdığı bir şəraitdə aqrar-sənaye müəssisələrinin istehsal vasitələri ilə təchizat sistemi kökündən dəyişilir və maddi-texniki resursların əldə edilməsinin maliyyə mənbələri genişlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir tələblər aqrar bölmədə istifadə olunan texnikaya, onun keyfiyyətinə, etibarlığına, yeni yaranmış müəssisələrin xususiyyətlərinə uyğun olunmasını da tələb edir. Məsələn, fermer təsərrüfatına bir neçə texnoloji funksi-

yanı yerinə yetirən yüngül, kiçik ölçülü traktor lazım olduqda, iri istehsal kooperativi üçün tamamilə başqa imkanlara malik olan texnika zəruridir.

Xüsusi təsərrüfatçılıq şəraitində istehsal vasitələrinin alınmasının maliyyələşdirilməsi müəssisələrin xüsusi vəsaitləri, yeni əldə edilmiş mənfəət, amortizasiya ayırmaları, müəssisə fondlarının vəsaitləri və s. hesabına həyata keçirilir. Aqrar-sənaye müəssisələrinin istehsal vasitələrinin əldə edilməsi cəlb edilən vəsaitlər hesabına da həyata keçirilir. Bunlara qiymətli kağızların satışından əldə edilən vəsait, səhmdar cəmiyyətləri üzvlərinin, fiziki və hüquqi şəxslərin paylarını da aid etmək olar. Bu gün belə vəsaitlərdən tam istifadə etmək mümkün olmadığından, borc vəsaitlərini təmsil edən bank kreditləri istehsal vasitələrinin əldə edilməsinin əvəzolunmaz mənbəyi kimi çıxış edir. Məhz buna görə də müasir şəraitdə investisiyalar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yeri gəlmişkən, investisiyalar iki növdür: real və maliyyə. Maliyyə investisiyaları – maliyyə alətlərinə, yəni qiymətli kağızlara və bank depozitlərinə yönəldilən vəsaitlərdir.

Real investisiyalar – maddi-istehsal ehtiyatların artımı, əsas fondların təkrar istehsalı məqsədilə kapital qoyuluşlarıdır. Kapital qoyuluşu hesabına həm yararsız vəziyyətə düşmüş əsas fondlar bərpa olunur, həm də təkrar istehsalın genişləndirilməsi üçün əlavə əmək vasitələri alınır.

İnvestisiyalar əlavə xalis gəlirin əldə edilməsi və kapital qoyuluşların ödəmə müddətinin azaldılması ilə birbaşa əlaqəlidir. İnvestisiyaların ödəmə müddəti qısa olduğu halda, onlara maraqlar artır, çünki vəsaitlərin uzunsürən qaytarılması zamanı, inflyasiya nəticəsində

sərf edilmiş resurslar qiymətdən düşür. Həm də, əldə edilmiş xalis qəlir yeni istehsal sahəsinə yönələ bilər.

Müəyyən səbəblərdən aqrar bölmədə yerli investitorlar kifayət qədər fəallıq göstərmədikdə, xarici investisiyalar üstünlük təşkil edir. Xarici investisiyalar dövlət borcuna çevrilən vəsaitlər, qiymətli kağızlar, eləcə də müəssisələrə müasir texnika əldə etməyə imkan yaran kredit və lizinq formasında cəlb edilir. Bu gün Azərbaycanın aqrar bölməsinin inkişafında Dünya Bankı, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, Avropa İnkişaf və Yenidənqurma Bankı, Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası, İslam İnkişaf Bankı və s. kimi beynəlxalq maliyyə qurumlarının investisiyaları böyük rol oynayır.

Bazar münasibətləri şəraitində aqrar-sənaye müəssisələrinin maddi-texniki ehtiyatların əldə edilməsinin yolları müxtəlifdir. İstehsal vasitələrinin təchizatı ilə özəl vasitəçi firmalar, ticarət mərkəzləri, brokerlər məşğuldur. Onları həmçinin əmtəə birjalarından, yarmalkalardan əldə etmək olar. Xüsusi təsərrüfatçılıq formaları şəraitində fermer təsərrüfatları və digər istehsalçılar üçün traktorların, kombaynların və s. maddi-texniki vəsaitlərin zavod-istehsalçıları ilə birbaşa əlaqələrinin yaranması (o cümlədən də diler şəbəkəsi vasitəsilə) böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatı istehsalı mövsümi xarakter daşıyır və bu xususiyət aqrar sahədə texnikanın istifadəsinə öz təsirini qoşur. Bitkiçilikdə bir çox maşınlar yalnız torpağın şumlanması, məhsul yığılı və digər kənd təsərrüfatı işlərində istifadə edilir. Başqa vaxt texnika işsiz dayanaraq, onun saxlanması, təmirinə və s. Əlavə vəsait tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq, bir çox kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün traktor və kənd təsərrüfatı maşınlarının alınmasına böyük miqdarda pul

vəsaiti sərf etmək əlverişsizdir. Açıqlanan problem hal - hazırda ölkənin fermer təsərrüfatlarının maliyyə imkanlarının zəif olduğu və maddi-texniki vəsaitlərin qiymətinin yüksək olduğu halda xüsusilə aktualdır. Onun həlli bir neçə istiqamətdə ola bilər. Məsələn, texnikadan birgə istifadə məqsədilə təsərrüfatların birləşməsi. Belə ki, Qərbi Avropada (Almaniya, Avstriya, Fransa) kənd təsərrüfatı texnikasının təsərrüfatlararası istifadəsi üçün fermerlər tərəfindən yaradılmış *maşın rinqləri* geniş yayılmışdır. Rinqlərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, texnika ilə təmin olunmuş fermerlər əkin və məhsul yığıcı, yüklərin daşınması, torpağın gübrələnməsi və s. kimi işlərdə texnikası olmayan fermerlərə köməklik göstərir. Göstərilən xidmət növündən istifadə zəruri maşınları almaq üçün lazımı vəsaiti olmayan və yaxud az torpağa malik olduğundan bu cür vəsait qoyuluşunu məqsəduyğun hesab etməyən fermerlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Texnikaya sərf olunmuş vəsait bu zaman daha tez ödənilməyə görə, rinqlər müvafiq texnikanın sahibləri üçün də əlverişlidir. Həmin zaman texnikanın illik yüklənməsi 2-3 dəfə yüksəlir və hər bir fermerin texnikanın əldə edilməsi üçün investisiyalara olan tələbatı 20-25% azalır.

İnkişaf etmiş ölkələrin aqrar sahəsində icarənin kifayət qədər geniş yayılmış *işlərin icrasına sifariş* forması kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal vasitələri ilə təmin olunması probleminin həll edilməsinin bir vasitəsidir. Bu halda kənd təsərrüfatı texnikası və ya avadanlıq icarəyə götürüldükdə, onlara xidmət edən mütəxəssislər də cəlb edirlər. Belə ki, fermer yetişdirilmiş məhsulu yığmaq üçün kombaynı və yaxud, kimyəvi gübrələmə aparmaq üçün müvafiq avadanlığı icarəyə götürdüyü zaman, müvafiq

mütəxəssisi də işə cəlb edir. Eyni zamanda işlərin icrasına sifariş vasitəsilə fermer öz qaramalını böyük kökəltmə kompleksinə də verə bilər. Bir çox ölkələrdə fermerlərə bütün kənd təsərrüfatı işləri üzrə belə xidmətlər göstərən firmalar geniş yayılmışdır. Əksər hallarda xidmət ilə əlaqədar olan bütün işlər ixtisaslaşmış firmalara sifariş olduğundan, fermerin öhdəsinə əsasən biznesin idarəedilməsi düşür. Son illər Rusiyada operativ lizinqə və işlərin icrasına görə sifarişlərə yaxın funksiyalara malik olan maşın-texniki stansiyalar (MTS) yaradılır. Belə icarə forması kənd təsərrüfatı istehsalçılarının xüsusi kapitalla və müvafiq resursların alınması üçün kredit resurslarına olan tələbatını azaldır.

Aqrar-sənaye müəssisələrinin istehsal vasitələri ilə təhizatında lizinq böyük rol oynayır. **Lizinq** (ingilis dilindən lease – icarə) – binaların, qurğuların, güc maşınlarının, avadanlıqların, hesablayıcı texnikanın, nəqliyyat vasitələrinin, alətlərin, istehsal və təsərrüfat inventarının, işçi və məhsuldar qaramalın, çoxillik bitkilərin və digər əsas vasitələrin orta və uzunmüddətli (Azərbaycanın qanunvericiliyinə əsasən, 6 aydan 5-6 ilə qədər), onların sonradan alınması imkanını nəzərə tutan icarədir. Müqavilənin müddəti bitdikdən sonra, icarəçi əmlakı lizinq şirkətinə qaytarır, müqavilənin müddətini uzadır (yeni müqavilə bağlanır) yaxud, əmlakı qalıq dəyəri əsasında satın alır.

Lizinq ilə adi icarə arasında ciddi fərq var. İcarə əmlakın müvəqqəti olaraq başqa şəxsə (icarəçiyə) verilməsidir. İcarə ikitərəfli razılaşmanı təmsil edir və həmin zaman icarəçi istifadə etdiyi əmlakdan gəlir əldə olur. Lizinqin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, lizinq kompaniyası icarəyə verilən əmlakı ya özü

istehsal etməli, yaxud yalnız bu məqsədlə onu almalıdır. Artıq mülkiyyətdə olan texnika, avadanlıq və s. istifadəyə verildiyi zaman yaranmış hüquqi münasibət icarə şəklində özünü büruzə verir.

ASK-da lizinqin əsasən, iki formasına təsadüf edilir: operativ və maliyyə. *Operativ lizinq* qısamüddətli icarənin bir növüdür və icarə haqqı vaxt hesab ilə ödənilir. İcarə şərtləri xeyli dərəcədə təqdim edilən əmlakın növündən asılıdır və bir qayda olaraq, onun təmirinə, texniki xidmətinə və sığortasına qərə xərcləri icarəyə verən çəkir. Operativ lizinq üzrə xidmətləri çox zaman texnika, avadanlıq istehsalçı şirkətlər və yaxud onların dilerləri təqdim edir.

Maliyyə lizinqi zamanı müqavilə adətən, əmlakın amortizasiya müddətinə (1 il və daha çox) bağlanır, icarədar onu şəxsi istifadəsinə alaraq təmiri, texniki xidməti və sığortası ilə bağlı bütün xərcləri öz üzərinə götürür.

Aqrar bölmənin qarşısında duran başlıca vəzifə - kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının maddi-texniki təchizatını yaxşılaşdırmaq, keyfiyyətli məhsul yetişdirmək və onun itkisiz yığılmasını təmin etməkdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü 11 fevral tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında (2004-2008-ci illər)" bununla bağlı müvafiq tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Həmin proqramın ən mühüm vəzifələrindən biri - regionlarda, xüsusilə, dağ və dağətəyi rayonlarda, fermer təsərrüfatlarına xidmət göstərmək məqsədilə müasir kənd təsərrüfatı texnikası ilə təmin olunmuş servis mərkəzlərinin yaradılmasıdır. Hər aqrotexservisin yaradılmasına 650-750 mln. manat məbləğində

güzeştli kreditlərin verilməsi nəzərdə tutulur. Həmin kreditlər üçün vəsaitlər həm daxili, həm də xarici mənbələr hesabına ayrıla bilər. Beynəlxalq təşkilatlardan, maliyyə strukturlarından və xarici ölkələrdən daxil olan vəsaitlərin həmin problemin həllinə yönəldilməsinin təmin edilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Həmin proqram çərçivəsində 2004-cü ildə Cəlilabad rayonunda ilk nümunəvi "Aqrotexservis" müəssisəsi yaradılmışdır. İxtiyarında 64 traktor, 63 kombayn və 100 vahidə qədər başqa texnikası olan müəssisə, müqavilə əsasında fermer təsərrüfatlarını müvafiq maşın və avadanlıqlarla təmin edir, əkin işlərinin aparılması, texniki və s. kimi müxtəlif növ xidmətlər göstərir. Yaxın vaxtlarda Salyan rayonunda da "Aqrotexservis" fəaliyyətə başlamışdır. Həmin müəssisədə Yaponiya hökumətinin qrantı və eləcə də "Əməkdaşlıq fondu" hesabına lizinq vasitəsilə 62 kombayn, 84 traktor və 226 digər texnika əldə olunmuşdur.

2005-ci ildən etibarən respublikanın bütün rayonlarında analoji servis müəssisələrinin yaradılması nəzərdə tutulub və bu sahədə çalışan sahibkarlara dövlət tərəfindən təminat verilir.

Aqrar bölmənin texnika ilə təchizat məsələlərini çevik şəkildə həll etmək və Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin icrasını sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 23 oktyabr 2004-cü il tarixdə "Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" sərəncam vermişdi. Həmin sərəncama əsasən, səhmlərinin 100 faizi dövlətə məxsus olan "Aqrolizinq" Açıq tipli Səhmdar Cəmiyyəti yaradıldı. "Aqrolizinq" ASC dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına alınan kənd təsərrüfatı texnikasının lizinq yolu ilə hüquqi və

fiziki şəxslərə icarəyə verilməsi yaxud satılmasını həyata keçirir. Müəssisənin dörd regional bölməsinin yaradılması da nəzərdə tutulur. Açıq tipli Səhmdar Cəmiyyətin fəaliyyətinin təşkili üçün ən gec 5 ilə qaytarmaq şərtilə 2005-ci və 2006-cı illərdə dövlət büdcəsindən müvafiq olaraq 100,0 və 150,0 milyard manat vəsait ayırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, lizinq müqaviləsinin obyektini kimi qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş təsnifat üzrə əsas vəsaitə aid daşınan avadanlıqların idxalı gömrük rüsumundan və idxal zamanı əlavə dəyər vergisindən azad olunur. Fermerlər üçün kredit vasitəsilə müasir texnikanın əldə etmək imkanlarının yaradılması kənd təsərrüfatında böyük iqtisadi canlanmaya səbəb olacaqdır. Kənd təsərrüfatının zəruri mineral gübrələr və müxtəlif kimyəvi vasitələrlə təmin edilməsi üzrə səhmdar cəmiyyətin yaradılması nəzərə tutulur.

Milli iqtisadiyyat və xüsusilə də onun aqrar bölməsi üçün lizinqin əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, Azərbaycanda lizinqin inkişafı üzrə Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının layihəsi həyata keçirilir. Həmin layihənin maliyyələşdirilməsi iqtisadiyyat üzrə İsveçrənin Dövlət katibliyi tərəfindən (SEKO) nəzərdə tutulmuşdur. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin lizinq vasitəsilə müasir texnika ilə təmin edilməsində Yaponiya hökuməti də fəal iştirak edir. Belə ki, 1998-ci ildə Yaponiya hökuməti tərəfindən ayrılan qrant hesabına 6 partiya kənd təsərrüfatı texnikası lizinq əsasında fermerlər arasında bölüşdürülmüşdür. Ümumiyyətlə, 1998-2004-cü illər ərzində həmin qrant hesabına 773 vahid kənd təsərrüfatı texnikası, o cümlədən: 212 traktor, 207 taxılıqan kombayn, 186 kotan və s. respublikaya daxil olmuşdu. Bu texnikanın satışından

“Partnyor hesabında” yığılmış vəsaitlər hesabına isə Rusiya Federasiyası, Belarusi və Türkiyədən daha 252 vahid yeni kənd təsərrüfatı texnikası alındı və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və qeyri - bank təşkilatı olan “Aqrar-kreditlə” birgə yaranmış komissiya həmin texnikanı lizinq xidməti vasitəsilə fermerlərə təqdim etmişdir. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin qərarına əsasən, həmin texnika alınarkən, üstünlük onun dəyərinin 20%-ni (traktor və onların qoşquları üçün – 10%-ni) qabaqcadan ödəyən fermerlərə verilir. Taxılçılıqla məşğul olan fermerlər lizinq vasitəsi ilə 6 il ərzində qaytarmaq şərtilə Rusiyadan və Türkiyədən müxtəlif növ texnika almışlar.

3. Aqrar-sənaye kompleksinin istehsal vasitələri ilə təminatının təkmilləşdirilməsi

Qiymətin liberallaşması ilə müstəqilliyin ilk illərində ölkədə aqrar-sənaye istehsalı çətin bir vəziyyətlə qarşılaşmışdı. Bir tərəfdən - istehsal vasitələrinə tələbatın artdığı şəraitdə müəssisələrin alıcılıq qabiliyyətlərinin aşağı düşməsi, digər tərəfdən isə - kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə müqaisədə sənaye məhsulları və xidmətlərinin qiymətlərinin dəfələrlə artımı baş vermişdi. Nəticədə ASK-da maliyyə qeyri - sabitliyi, ekvivalent əmtəə mübadiləsinin və sahələrarası əlaqələrin pozulması, müəssisə və təşkilatlar arasında iqtisadi münasibətlərin pisləşməsi gözə çarpırdı.

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində aqrar-sənaye istehsalının gələcəyi respublikada kənd təsərrüfatı və ərzaq maşınqayırma sənayesinin inkişafı ilə birbaşa

bağlıdır. İlk mərhələdə sadə maşınların, avadanlıqların, kiçik mexanikləşmə vasitələrinin, gələcəkdə isə, onların bazasında – daha mürəkkəb, dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli texnikanın istehsalı ola bilər. Azərbaycanda müasir texnika və texnologiyaların işlənilməsi ilə məşğul olan elmi-tədqiqat və konstruktor büroları, investisiya fondları, texnikaya olan tələbatın öyrənilməsi, onun tətbiqi və yayılması üzrə müvafiq müəssisə və təşkilatların yaradılması bu məsələlərin həlli üçün zəruridir. ASK-nın sferasının inkişafını, kənd təsərrüfatı maşınqayırma sənayesinin yaradılmasını təmin etmək üçün dövlət himayəçiliyi, eyni zamanda xarici investisiyalarının cəlb olunması xüsusilə vacibdir. Həmçinin, aqrar bölmədə mövcud olan qiymətlərin disparitetinin (qiymətlərin pariteti – kənd təsərrüfatı istehsalçılarının öz məhsulunun hər vahidinə nə qədər sənaye əmtəəsi və xidməti almaq qabiliyyətinə malik olmasını göstərir) aradan qaldırılması və kənd təsərrüfatı ilə sənaye sahələri arasında mübadilə ekvivalentliyinin təmin edilməsi üzrə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Aqrar-sənaye müəssisələrinin istehsal vasitələri ilə təchiz edilməsinin yaxşılaşdırılmasına lizinq şəbəkəsinin genişləndirilməsi, lizinq əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün lizinq kreditləri üzrə faizlərin endirilməsi səbəb olacaqdır. Texnika və avadanlığın tədarükü kənd təsərrüfatı istehsalçılarının real imkanlarını nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında zonallıq səciyyəvidir və bu xüsusiyyət maşın və avadanlıqların istifadəsinə öz təsirini göstərir.

Məsələn, respublikanın dağ rayonlarında yerləşən kənd təsərrüfatı müəssisələrində istifadə edilən texnika, aran bölgəsinin müəssisələri üçün tamamilə yararsızdır. Bununla əlaqədar olaraq, aqrar sahənin istehsal vasitələri ilə təminatı zamanı yuxarıda qeyd olunan mövcud reallıq nəzərə alınmalıdır. Aqrar-sənaye müəssisələrinin kombaynlara, yük avtomaşınlarına, yanacaq-sürtkü materiallarına və s. kimi istehsal vasitələrinə olan tələbatının müəyyənləşdirməsi məqsədilə ayrılıqda hesablamalar aparılmalı və müvafiq normativlər hazırlanmalıdır.

Planlı iqtisadiyyat üçün xarakterik olan mərkəzləşdirilmiş maddi-texniki təminat sistemindən bazar iqtisadiyyatının sərbəst satışına keçid şəraitində proqnozlaşdırmaya xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. İstehsal vasitələrinin proqnozlaşdırılması zamanı, əvvəlcə, müəssisələrin müxtəlif təşkilati formaları üzrə normativ hesablamalar aparılmalı, sonradan isə - rayon, region və nəhayət, ümumilikdə ölkə səviyyəsində tələbat müəyyən olunmalıdır. Bu zaman texnika enerji və vəsaitqoruyucu olaraq əmək, maddi-texniki və digər vəsaitlərin qənaətini, əmək məhsuldarlığının artmasını, heyvandarlıq komplekslərində avtomatlaşdırma proseslərinin həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkənlənməsi və aqrar-sənaye müəssisələrinin istehsal vasitələri ilə təmin olunmasının təkmilləşdirilməsi sahəsində aparılan kompleks tədbirlər arasında Azərbaycanda istehsal vasitələrinin topdansatış, eləcə də təchizat, təmir və texniki xidmət, energetika, nəqliyyat və digər sahələri üzrə müxtəlif xidmət bazarlarının yaradılması aktuallaşır. Respublikada yalnız texnikanı

satan deyil, həm də istehsalçı-zavodlarla sıx əlaqədə olan, onun keyfiyyətinə, satışdan öncə və satışdan sonra olan servisində nəzarət edən diler şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bu cür diler şəbəkəsinin yaradılması texniki vasitələrin istehsalçıları tərəfindən onların təchizi üzrə müqavilələrin pozulmasının istisna edilməsi, keyfiyyətə görə məsuliyyətin yüksəldilməsi, maşın və avadanlıqlarla yanaşı, onların ehtiyat hissələri ilə təminatı baxımından vacibdir.

Aqrar-sənaye müəssisələrinin istehsal vasitələri ilə təminatının yaxşılaşdırılması üçün Azərbaycanda bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi səmərəli olan qismən-aşınmış kənd təsərrüfatı texnikası bazarının yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. İşlənmiş maşın bazarının yaradılması kənd təsərrüfatı müəssisələrinin (xüsusilə, iqtisadi cəhətdən zəif olan) texniki təchizatının yüksəldilməsinin güclü amilidir. Bunun sayəsində onların texnikanın alınmasına məsrəfləri xeyli azalır. Yəni bahalı maşın və avadanlığın alınması üçün lazımı vəsaiti olmayan fermer, işlənmiş, lakin uzunmüddətli istifadə üçün yararlı olan traktor və kombayn ala bilər.

Bütün bu tədbirlər aqrar-sənaye müəssisələrinin istehsal vasitələri ilə daha yaxşı təmin edilməsinə şərait yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 2004.

2. "Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı, 23 oktyabr 2004.
3. "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). Bakı, 11 fevral 2004.
4. "İqtisadi nəzəriyyə". Dərslük. Bakı, 2001.
5. L.S. Amanova "Обеспечение АПК средствами производства в условиях частного хозяйствования». Методические рекомендации. Баку, 2001.

MÖVZU 7. ƏRZAQ VƏ EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK

1. Ərzaq və ekoloji təhlükəsizlik barədə anlayış
2. Ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi yolları
3. Ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyin təminatı proqnozları

1. Ərzaq və ekoloji təhlükəsizlik barədə anlayış

Hər bir müstəqil ölkə öz əhalisini qorumaq, yaşatmaq məqsədilə, onun ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyini təmin etməyə səy göstərir. Zəlzələ, aşınma, su Daşqını, quraqlıq, müharibə və digər fəlakətlər zamanı ölkə əhalisi aclığa məruz qalmasın deyə dövlət çalışır ki, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyi öncə görə bilsin və özünün ərzaq tədarükünü hazırlasın.

Deməli müstəqil ölkə hər şeydən əvvəl çalışmalıdır ki, mümkün qədər daxili istehsal hesabına ərzaq problemini həll etsin. Məhz buna görədir ki, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev ölkənin ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək üçün 2 mart 2001-ci ildə ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinə dair proqram təsdiq edilməsi barədə sərəncam imzalamışdır. Ölkədə aparılan iqtisadi islahatların daha da dərinləşdirilməsini, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasını və əhalinin ərzaq məhsullarına tələbatının ödənilməsini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə prezident qərara almışdır:

1. «Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı» təsdiq edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Dövlət Aqrar İslahatı Komissiyası, aidiyyəti nazirlik,

komitə və təşkilatlar bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsinlər.

Böyük siyasi və sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malik olan həmin proqramdan irəli gələn vəzifələr bu sahədə tədqiqat işini gücləndirməyi tələb edir. Ərzaq və ekoloji problemlər müxtəlif elm sahələrinin köməyi ilə həll oluna bilər. İqtisadiyyat, kimya, biologiya, fizika, iqtisadi riyaziyyat, texnika, coğrafiya, seleksiya və digər bu kimi elmlər ölkəmizdə ərzaq təhlikəsizliyinə dair proqramın vaxtında və layiqincə yerinə yetirilməsində öz töhvəsini verməlidir. Bu proqramın çox böyük siyasi, iqtisadi və sosial əhəmiyyətli istiqamətləri vardır.

Siyasi əhəmiyyəti ondadır ki, ölkə öz tələbatını öz gücü ilə, öz daxili imkanları hesabına ödəməklə daha çox öz müstəqilliyini təmin edir, heç bir xarici dövlətdən ərzaq asılılığı olmadan yaşaya bilər, daha qüdrətli dövlətə çevrilir.

İqtisadi əhəmiyyəti ondadır ki, ölkə özünün daxili ehtiyatlarını, ərzaq potensialını səmərəli istifadə etməklə tələbatına uyğun miqdarda, ucuz və keyfiyyətli qida məhsulları istehsal edir. Ərzaq məhsullarını uzaq regionlardan gətirmir və böyük nəqliyyat xərcləri sərf etmir. Məhsulu anbarlarda uzun müddət yığıb saxlamağa ehtiyac olmur.

Sosial əhəmiyyəti də böyükdür. Əhalinin ərzaq məhsullarına tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi həm ölkədə ərzaq əmin-amanlığı yaradır, həm də əhalinin əhvali-ruhiyyəsini yüksəldir. Ölkə istehlakçıları istədiyi vaxt ekoloji cəhətdən təmiz qida məhsullarını bazardan ala bilər. Bu bir həqiqətdir ki, ərzaq məhsulları kənar yerlərdən gətirildikdə və ya ərzaq qıtlığı hiss edildikdə, istehlakçılar öz illik tələbatı qədər ərzağı tədarük edib evində saxlayası olur. Keçmişdən bəllidir

ki, respublikamızda əhali kartofa, soğana və digər qida məhsullarına illik tələbatını payızda, qışın əvvəlində tədarük edirdi. Belə güman edilirdi ki, qış gələr həmin məhsulların qıtlığı olar, ərzaq bahalaşar, ailədə çətinliklər yaranar. Beləliklə, milyonlarla ailədə tonlarla kartof, soğan və digər ərzaq çürüyür və korlanırdı. Amma bazar iqtisadiyyatı şəraitində ilin bütün fəsillərində istehlakçıların ərzaq tələbatı ödənildiyindən belə itkilərə yol verilmir. İstehlakçılar ilin bütün fəsillərində istədiyi zaman özünün yüksək keyfiyyətli məhsullara tələbatını bilavasitə bazara müraciət etməklə ödəyə bilirlər.

Bazar iqtisadiyyatının müasir mərhələsində, xüsusi mülkiyyət formalarının bərqərar olduğu indiki şəraitdə ölkənin ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün geniş imkanlar yaranmışdır.

Azad sahibkarlıq, müstəqil təsərrüfatçılıq, sərbəst alqı-satqı respublikamızın aqrar-sənaye kompleksinin bütün sahələrində yüksək nəticələr əldə etməyə zəmin yaratmışdır. Aqrar sektorun dinamik inkişafını təmin etmək üçün hüquqi, sosial-iqtisadi baza yaradılmışdır. Yerlərdə fəaliyyət göstərən kəndli (fermer) təsərrüfatları, kənd təsərrüfatı istehsal kooperativləri, adətən şəxsi təsərrüfat adlandırdığımız ailə təsərrüfatları mövcud təbii-iqtisadi potensialdan tam və səmərəli istifadə etmək üçün geniş imkanlar açmışdır. Bunun üçün yalnız təşəbbüskar, işgüzar olmaq və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən bəhrələnməyi bacarmaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikası əhalinin ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün çox geniş imkanlara malikdir. İqtisadi təhlil göstərir ki, respublikamızın mövcud torpaq fondundan tam və səmərəli istifadə edilərsə, ilkin mərhələdə 10 milyon, perspektivdə isə 10-16 milyon əhalini ərzaq məhsulları ilə təmin etmək

mümkündür. Belə olarsa, yəni ərzaq tələbatı respublikanın daxili istehsalı hesabına ödənilərsə, ekoloji təhlükə də qat-qat azalar.

Hazırda Azərbaycan vətəndaşının istehlak etdiyi çörək, ət və ət məhsulları, balıq və balıq məhsulları, süd və süd məhsulları, yumurta, şəkər, meyvə, tərəvəz, kartof və digər bu kimi məhsulların müəyyən bir hissəsinin sözün həqiqi mənasında mənşəyi, yəni harda istehsal edilməsi bəlli deyil. Bu isə öz-özlüyündə əhalinin istehlak etdiyi ərzaq məhsullarının insan orqanizmi üçün nə dərəcədə təhlükəsiz olduğuna təminat vermir. Bunu əhalinin istehlak etdiyi müxtəlif spirtli içkilər, mineral sular, meyvə-tərəvəz şirələri barədə də demək olar.

Dünyanın uzaq regionlarından, məsələn, İngiltərə, Fransa, Almaniya və digər bu kimi ölkələrdən tez xarab olan məhsullar gətirilib respublikamızın şəhər və rayonlarında satılır. Həmin məhsulların bir çoxunun, məsələn, dondurma, pirojna, süd xammalı ilə hazırlanan bir sıra məhsulların saxlama müddəti normal şəraitdə, soyuducularda bir-iki sutkadır. Saxlanılma müddəti belə az olan məhsullar respublikamızın soyuducusu olmayan mağazalarında, bəzən də qızmar günəş altında, yağışın-küləyin, toz-torpağın içində açıq hava şəraitində satılır. Əlbəttə, ərzaq məhsullarının belə satışı təhlükəsiz deyil. Bu baxımdan respublikamızın şəhər və rayonlarında, küçələrdə gigiyena qaydalarına əməl edilə bililməyən şəraitdə ərzaq məhsullarının satışının qadağan edilməsi təqdирə - layıqdır. Lakin bunlarla kifayətlənmək olmaz. Balıqdan, spirtli içkilərdən və hətta mineral sulardan zəhərlənən insanlara tez-tez rast gəlirik. Bu kimi ekoloji təhlükənin

aradan qaldırılmasında daxili istehsalın geniş inkişaf etdirilməsi mühüm rol oynaya bilər.

2. Ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi yolları

Ölkənin ərzaq və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün ASK müəssisələrinin istehsal və emal fəaliyyətini ciddi surətdə artırmaq lazımdır. Bu sahədə ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin regionların iqtisadi inkişaf konsepsiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

11 fevral 2004-cü ildə ölkə prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilmiş Dövlət Proqramı respublikada ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyin uğurla təmin edilməsi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Bunun üçün ölkəmiz işə mane olan bir sıra səbəbləri aradan qaldırmağa nail olmalıdır. Həmin səbəbləri 2 qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrup səbəblər Ermənistan və Azərbaycan arasında tarixən mövcud olan münaqişələr, konfliktlər ilə əlaqədardır. Respublika torpaqlarının 20%-i erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmişdir. İnsanı yaşadan, onu çöreklə təmin edən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrini hərbi meydanına çevirmək, ondan poliçon kimi istifadə etmək cinayətdir. Konflikt aradan qaldırılsa həmin torpaqlar xeyli miqdarda ərzaq məhsulları istehsal etməyə və əhalinin tələbatını ödəməyə imkan verir.

İkinci qrup səbəblər isə aqrar sektora sərmayə qoyuluşunun artırılması ilə əlaqədardır. Respublikamızın torpaqları İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə düzgün idarə olunmamışdır. Başqa sözlə desək, çəkilən su kanalları dəmir-beton örtüklü olmadığından suyun böyük bir qismi torpağın altına hopmuşdur.

Bunun nəticəsi olaraq yeraltı şoran sular torpağın səthinə qalxaraq onu şoranlaşdırmış, münbitliyini xeyli aşağı salmışdır.

Keçən əsrin 70-80-ci illərində respublika torpaqlarının meliorasiya olunması sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Lakin 90-cı illərdə təsərrüfatsızlıq nəticəsində həmin torpaq sahələri yenidən şoranlaşmış və münbitliyi aşağı düşmüşdür. Beləliklə, hər hektar sahədən yüksək məhsul əldə etmək, heyvandarlığın yem bazasını möhkəmlətmək üçün torpağın münbitliyinin bərpası və məhsuldarlığın yüksəldilməsi üçün çox mühüm işlər görülməlidir.

Dağ və dağətəyi bölgələrdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların eroziyasının qarşısını almaq üçün də çox ciddi tədbirlər həyata keçirilməlidir. Belə olduqda dağlıq şəraitdə əkin sahələri hər il şum-pərşum edilir. Dənli və ya digər birillik bitkilər əkilirdi. Belə əkinçilik sistemində torpaq sahələrinin humus qatı yağın ley-san yağışlar nəticəsində yuyulub aparılır, sıldırım qayalı sahələrə çevrilirdi.

Azad sahibkarlıq şəraitində isə heç bir plan orqanı, yuxarı təşkilat torpağın necə becərilməsi, hansı bitkilər əkilməsi barədə xüsusi göstəriş vermirlər. Beləliklə, respublikamızın dağ və dağətəyi bölgələrində yerləşən təsərrüfatlar hər il torpaq sahələrinin şum-pərşum edilməsindən imtina etməyə qadirdilər. Dağlıq şəraitdə birillik bitkilərin çoxillik bitkilərlə əvəz olunması torpaq sahələrinin humus qatının artmasına və münbitləşməsinə səbəb olar.

Əkinçiliyin bu struktur dəyişikliyi heyvandarlıq üçün yem bazası yaratmağa da imkan verər. Belə olarsa dağ və dağətəyi bölgələrdə ətlik-südlük, ətlik-yunluq - qoyunçuluq intensiv əsaslarda təşəkkül tapar,

əhalinin heyvandarlıq məhsullarına artan tələbatı yerli istehsal hesabına ödənilə bilər. Bütün bu problemlərin həlli kənd təsərrüfatına investisiyanın yönəldilməsini çox zəruri və önəmli edir.

Hazırda respublikamızda işlənib-hazırlanan aqrar siyasətin konsepsiyası deməyə əsas verir ki, Azərbaycan öz daxili istehsalı hesabına ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməyə qadirdir.

Beynəlxalq iqtisadi və maliyyə-bank təşkilatları ilə genişlənən əlaqələr sayəsində respublika hökumətinin üç iqtisadi proqramı işlənib hazırlanmışdır.

Birinci proqramın (1995-1999-cu illərdə) həyata keçirilməsi sayəsində makroiqtisadi sabitliyə, keyfiyyətli struktur dəyişikliklərinə, iqtisadiyyatın yüksəlişinə, əhalinin həyat səviyyəsinin xeyli yaxşılaşdırılmasına nail olunmuşdur.

Məhz belə bir proqramın həyata keçirilməsi nəticəsində respublikamızda vaxtı ilə kök salmış inflyasiya aradan qaldırılmışdır. Bütçə kəsiri 2-3 faizə endirilmişdir. Milli valyutanın məzənnəsi sabitləşdirilmişdir. Bütün bunlar respublikamızın yüzlərlə ölkə ilə ticarət əlaqələri qurmağa, qarşılıqlı faydalı sahibkarlıq və investisiya qoyuluşu üçün əlverişli şərait yaratmağa imkan vermişdir.

İndi respublikamız öz müstəqilliyini təmin etmək üçün daxili ehtiyatlarını üzə çıxarır, tələbatını mümkün qədər yerli istehsal hesabına ödəməyə səy göstərir.

Ərzaq müstəqilliyi, eyni zamanda respublikanın siyasi və sosial-iqtisadi cəhətdən möhkəmliyi deməkdir. Digər tərəfdən isə bu məsələ sosial-iqtisadi inkişafı üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

İstehsalın elmi əsaslarda təşkil edildiyi şəraitdə yerli məhsullar ekoloji cəhətdən daha təmiz olur. Yerli

məhsullar az nəqliyyat xərci ilə bazara çıxarıla bilər. Beləliklə, ticarətin düzgün təşkil edildiyi şəraitdə yerli məhsullar uzaq regionlardan təyyarə və ya başqa nəqliyyat vasitələri ilə gətirilən məhsullara nisbətən xeyli ucuz qiymətə satıla bilər. Bütün bunlar isə əhalinin maddi rifahını yaxşılaşdırmaq üçün zəmin yaradır.

3. Ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyin təminatı proqnozları

Araşdırmalar göstərir ki, respublikamızda ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün çox böyük imkanlar vardır. Həmin ehtiyatları hərəkətə gətirmək üçün respublikamızda fəaliyyətdə olan bütün təsərrüfat formalarından tam və səmərəli istifadə edilməlidir. Respublikamızda aşağıdakı ehtiyat mənbələrindən bəhrələnərək ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyin proqnozları işlənilib hazırlanır:

1. Yanacaq-energetika ehtiyatları
2. Tranzit-nəqliyyat imkanları
3. Regionların təbii-iqtisadi potensialı
4. Torpaq islahatı və xüsusi təsərrüfat formalarının inkişafı

Respublikamızda Ümumi Daxili Məhsulun dəyərinin beşdə birindən çoxu aqrar sektorun payına düşür. Bu o deməkdir ki, respublikamızda sənayedən sonra aqrar sektor ikinci yer tutur. Respublikamızın torpaq və iqlim şəraiti taxıl, pambıq, tərəvəz, bostan, tütün, çay, üzüm, meyvə, subtropik bitkilər yetişdirməyə və yüksək məhsul əldə etməyə imkan verir.

Aqrar sektorun dinamik inkişafında və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, torpaq islahatının rolu xüsusilə böyükdür. Bu sahədə xeyli iş görülmüşdür.

Respublikamızda torpaq kənd sakinlərinə pulsuz olaraq verilmişdir. Sahibkar ona məxsus olan torpağı sata, dəyişdirə, istədiyi adama bağışlaya və ya icarəyə verə bilər. Beləliklə, torpağın girov qoyulması istisna olunmur.

Torpaq münasibətlərini yeni əsaslarda, xüsusi mülkiyyətin inkişaf qanunlarına uyğun tənzim etmək üçün 1999-cu ilin may ayında «Torpaq bazarı haqqında» xüsusi qanun qəbul edilmişdir. Bu qanuna əsasən respublikamızda torpaq fiziki və hüquqi şəxslərə azad surətdə satılır. Bununla yanaşı xarici vətəndaşlar və hüquqi şəxslər torpağı 99 il müddətinə qədər icarəyə götürə bilərlər. Beləliklə, demokratik şəraitdə respublikamızda torpaq münasibətləri mahiyyətə kökündən dəyişdirilmiş və bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırılmışdır.

Torpağın özəlləşdirilməsi xüsusi təsərrüfat formalarının yaradılmasına geniş imkanlar açmışdır. Hazırda respublikamızda 50 mindən çox özəl təsərrüfat fəaliyyət göstərir. Torpaq sahiblərinə torpaqda mülkiyyət hüququnu təsdiqləyən xüsusi dövlət aktı verilir.

Respublikamızda bir çox aqrar müəssisə və təşkilatlar da xüsusi mülkiyyətə əsaslanan istehsal sahələrini inkişaf etdirirlər. Buna ət, süd, çörək, pambıq, şərab, meyvə, tərəvəz, tütün, çay emalı müəssisələrini, kombinat və zavodları misal göstərmək olar. Aqrar-sənaye müəssisələrinə xidmət göstərən kimyəvi, texniki və digər belə infrastruktur müəssisələri də özəlləşdirilmiş, xüsusi təsərrüfatçılığa xidmət göstərmək istiqamətində fəaliyyətdədirlər.

Bitkiçilik sahəsinə nisbətən heyvandarlıqda özəlləşdirmə prosesi daha tez və geniş həyata keçirilmişdir. Bu respublikamızın təsərrüfatlarında mal-qaranın

say və məhsuldarlığının artmasına geniş imkan yaratmışdır.

Əkinçilik və heyvandarlığın dinamik inkişafı kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmnin artmasına səbəb olmuşdur.

Aqrar sektorda həyata keçirilən islahatlar nəticəsində indi artıq qeyd edildiyi kimi istehsal olunan ümumi məhsulun 99%-i xüsusi təsərrüfatların və müəssisələrin payına düşür.

Azərbaycan dünya bazarına xeyli miqdar kənd təsərrüfatı məhsulları çıxarmağa qadirdir. Bunun üçün bütün təsərrüfatlarda torpaqların münbitləşdirməsinə, məhsuldarlığının yüksəldilməsinə müvəffəq olmalıyıq. Respublikanın müvafiq bölgələrində ət və ət məhsulları, süd və süd məhsulları, meyvə-tərəvəz məhsulları, şəkər çuğunduru istehsalı və emalı təşkil edilməlidir.

Ərzaq məhsullarının yüksək keyfiyyətliliyini, ucuz başa gəlməsini təmin etmək üçün çox yaxşı olar ki, hər bir təbii-iqtisadi bölgə üzrə ərzaq balansları tərtib edilsin, bu balansların tərtibində dövlət və bələdiyyə idarəçiliyinin başçıları, kənd təsərrüfatı mütəxəsisləri fəal iştirak etsinlər. Həmin balansların tərtibinə metodik köməyi müvafiq elmi-tədqiqat institutları göstərməlidirlər.

Bu kimi balansların tərtibi sahibkarın qüvvə və bacarığını səfərbər etməyə, yerli təbii və iqtisadi imkanları araşdırıb aşkara çıxarmağa və onlardan səmərəli istifadə edilməsinə müvəffəq olmağa zəmin yaradır. Həmin balanslar əsasında bölgədə yaşayan əhəlinin fizioloji normalar bazasında ərzaq məhsullarına tələbatını müəyyən etməyə və onun təmin edilməsi yollarını aşkarlamağa səbəb olar. Bu isə bütövlükdə ölkədə ərzaq və ekoloji təhlükəsizlik problemini uğurla həll

etmək üçün çox vacibdir. Hər bölgənin öz istehsalı hesabına əhalini təzə və yüksək keyfiyyətli məhsullarla gündəlik olaraq təmin etməyə şəraiti vardır. Ərzaq təminatı həm də ucuz başa gəlir. Çünki yerli istehsal hesabına əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi qeyd edildiyi kimi nəqliyyat xərclərini qat-qat azaldar, məhsulun uzaq regionlardan daşınıb bölgə anbarlarında saxlanması lüzumunu aradan qaldırır. Bu isə aqrar-sənaye müəssisələrinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün mühüm şəraitdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Qasımov və b. Aqrar-sənaye müəssisələrin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, 2005.
2. R.Ə.Balayev. Urbanizasiya zonalarının ərzaq problemi. Bakı, 1998.
3. Q.Məmmədov və b. Ekologiya və ətraf mühit. Bakı, 2004.
4. S.V.Salahov. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı, 2004.
5. Ə.Nuriyev. Regional siyasət və idarəetmə. Bakı, 2004.
6. Q.Məmmədov. Azərbaycan torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. Bakı, 1998.
7. Q.Məmmədov. Torpaq islahatı. Bakı, 2002.

MÖVZU 8. AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİNDƏ AQROMARKETİNQ FƏALİYYƏTİ*

1. Aqromarketing barədə anlayış
2. Marketingin formaları və öyrənilmə üsulları
3. Xarici ölkələrin aqromarketing təcrübəsi

1. Aqromarketing barədə anlayış

Aqromarketing – ASK-da istehsal olunan qida məhsullarının, məhsul yığımını, onun emalını istehlakçılara çatdırılmasını təmin edən, alıcıların tələbatını, əhvalı-ruhiyyəsini öyrənən və təhlil edən bütöv bir elmdir. Bütün elm sahələri kimi, bu elm də yaradıcılıq əsasında fəaliyyət göstərir. Məhz buna görə də marketing sahəsində çalışan adamlar dərin elmi təfəkkürə, sosial-psixoloji idarəçilik düşüncəsinə malik olmalıdırlar. ASK-da marketing fəaliyyəti digər sahələrdə olduğundan fərqlənir.

Bu, ASK-nın çoxşaxəli istehsal istiqamətlərindən və məhsulların çeşidinin xeyli genişliyindən irəli gəlir. Aqromarketingin belə bir cəhətini vurğulamaq lazımdır ki, aqrobiznesin kiçik müəssisələrində, adətən bu kimi marketing funksiyalarını sahibkarın özü həyata keçirir. ASK-da marketing fəaliyyətində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. Əldə ediləcək iqtisadi nəticələr əhəmiyyətli sürətdə təbii-iqlim şəraitindən asılıdır.

* Bu mövzunun işlənilib hazırlanmasında kafedranın əməkdaşı M.V.Kərimzadə bilavasitə iştirak etmişdir.

2. Kənd təsərrüfatı istehsalının gəlirliyi torpaqdan və onun münbitliyindən asılıdır.

3. Əkinçiliklə heyvandarlıq arasında qırılmaz əlaqə vardır. Əkinçiliyin məhsuldar olması heyvandarlıq üçün möhkəm yem bazası yaratmağa imkan verir. Yem istehsalının keyfiyyətə dəyərli olması heyvandarlıq məhsullarının da keyfiyyətli olmasına əlverişli şərait yaradır.

4. Əhalinin istehlakına verilən kənd təsərrüfatı mənşəli qida məhsulları və onların tələbata uyğun istehsal edilməsi. Məlum olduğu kimi hər bir insanın qida istehlakı bir çox amillərdən asılıdır: istehlakçının yaşından, cinsindən, sağlamlığından, milli ənənələrindən, yaşadığı mühitin təbii şəraitindən və s.

5. Qida məhsullarının tez xarab olmamasını, onun daşınmasını və soyuducularda saxlanmasını, qablaşdırılmasını, təhlükəsiz olmasını təmin etmək məqsədi ilə xidmət servisinin səviyyəsini yüksəltmək lazımdır.

ASK müəssisələrinin fəaliyyət müddəti ilə istehsal müddətlərinin uyğun gəlmədiyi nəzərə alınmalıdır. Məsələn, bitkiçilik məhsulları il ərzində 1-2 dəfə yığılır, müəssisə isə tam il boyu fəaliyyət göstərir. Bununla əlaqədar olaraq mütəxəssislər istehlakçıların tələblərini dərindən bilməlidirlər. Bazarda baş verən hər hansı bir dəyişmə meylini qabaqcıdaq dərk etməlidirlər. Bazar konyukturası müntəzəm surətdə öyrənilməlidir.

ASK müəssisələrində məhsul istehsalı və onun toplanması mövsümi xarakter daşıyır. Bu, məhsulun az vaxtda emal edilməsini və istehlakçıya çatdırılmasını zəruriləşdirir. Adətən, məhsulun emalı, onun istehlak xassələrinin artırılması məqsədi ilə deyil, məhsulun və onun keyfiyyətinin qorunması üçün həyata keçirilir. Təsərrüfatlarda məhsulun emalının aşağı səviyyəsi, onun servis təminatı, idxal məhsulları ilə rəqabət apar-

mağa, istehlakçıların müasir tələblərini ödəməyə imkan vermir.

Bütün bunlar ASK müəssisələrində məhsul istehsalının özünəməxsusluğunu göstərir. Məhz buna görə də marketing sahəsində çalışanlar həm istehsalın, həm istehlakçıların tələbatlarını operativ surətdə öyrənməyi və lazımı tədbirlər görməyi unutmamalıdır. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazara çıxarıldıqda kəskin rəqabətlə qarşılaşır. Çünki həmin məhsullar bazara digər çoxsaylı istehlakçılar tərəfindən də çıxarılır. Beləliklə, rəqabətə davam gətirən aqromarketing sisteminin yaradılması müəssisələrə uğurlar gətirir.

Respublikamızın bazar iqtisadiyyatı şəraitində inkişaf etməsi, bütün sahələrdə olduğu kimi aqrar sektorda da sistemli islahatların həyata keçirilməsi, azad rəqabət əsasında hər kəsə öz məhsulu üzrə müstəqil surətdə marketing (o cümlədən aqromarketing) fəaliyyəti göstərməsinə zəmin yaratmışdır.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında Özəl Bölmənin İnkişafına Yardım Agentliyi Dünya Bankının dəstəyi ilə həyata keçirilən Kənd Təsərrüfatının İnkişafının kreditləşdirilməsi Layihəsi çərçivəsində elan edilmiş tenderin qalibi olmuş «SİAR» - Sosial-İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi «Aqromarketingin təşkili» layihəsini uğurla həyata keçirir.

Layihədə məqsəd fermer və sahibkarların aqromarketing haqqında təsəvvürlərini öyrənmək, onların bu sahədə nəzəri və praktik biliklərə yiyələnməsini təmin etməkdir. Mərkəzin apardığı sosioloji sorğulardan məlum olmuşdur ki, fermerlərin çoxunun aqromarketing barədə lazımı təsəvvürü yoxdur. Onlar qabaqcıl ölkələrin fermerlərinin aqromarketing metodlarından çox az xəbərdardılar.

«SİAR» (Sosial-İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi) 1993-cü ildən fəaliyyət göstərir. Bu şirkət Azərbaycanda öz fəaliyyətini marketing, ictimai - sosial və iqtisadi araşdırma bölməsində həyata keçirən ilk təşkilatlardan biridir. Mərkəz öz işini beynəlxalq miqyasda qəbul olunmuş tədqiqat metodları əsasında qurur. Yerli mütəxəssislərlə əməkdaşlıq edir, məsləhətləşmələr aparır, özünün işçi heyətinə müxtəlif sahələr üzrə ekspert və məsləhətçilər də daxil edir.

Mərkəz 3 istiqamətdə araşdırmalar aparır:

1. İqtisadiyyat və bazar;
2. Sosial-siyasi;
3. Media və reklam.

Mərkəz bir neçə araşdırmanı daim həyata keçirir və dəqiqləşdirir. Bu «Televiziya kanallarının reytinglərinin öyrənilməsi», «Televiziya kanallarının monitorinqi», «Yazılı mətbuat monitorinqi», «Qəzet və jurnallarının populyarlıq dərəcəsinin öyrənilməsi» və s. tədqiqatlarıdır.

SİAR bir sıra nüfuzlu beynəlxalq və xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq edir. Buna araşdırma fəaliyyəti ilə məşğul olan qurumları, kommersiya və beynəlxalq (Dünya Bankı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və s.) təşkilatları misal göstərmək olar.

2. Marketingin formaları və öyrənilmə üsulları

Marketingin formaları müxtəlif yollarla öyrənilir:

I. Əhatə edilmiş bazarların həcmindən asılı olaraq:

1. Kütləvi marketing - bütün alıcılar üçün təyin olunur və kütləvi istehsalla xarakterizə olunan birinci məhsulun marketingi başa düşülür;

2. Məhsul-fərqləndirici marketing - bütün alıcılar üçün, lakin onların müxtəlif zövqlərini nəzərə almaqla, müxtəlif xüsusiyyətli bir neçə məhsulu əhatə edir;

3. Məqsədli marketing - müəyyən bazar segmentləri üçün fərqləndirilərək hazırlanmış və istehsal olunan məhsul başa düşülür.

II. Təşkilatın quruluşunun və idarə olunmasının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq.

III. Tələbatın həcmindən asılı olaraq .

Tələbat müxtəlif səviyyələrdə öyrənilir: məhsulların konkret növlərinə görə, müəssisənin istehsal etdiyi məhsullara görə, verilmiş sahənin məhsullarına görə, region üzrə daxili bazarın vəziyyətinə görə.

Tələbin təyin edilməsində istifadə olunan əsas anlayışları nəzərdən keçirək: Bazarın həcmi tələbin mümkün olan ən yüksək həddidir. Bu, tələbin maksimal, mümkün olan həcmidir. Bazar tələbatının həcmi bazarın ümumi həcmnin bir hissəsini təşkil edir. Bazar tələbatının həcmi müəyyən ticarət müəssisələrində, müəyyən vaxtda, müəyyən regionda, müəyyən alıcılar qrupu tərəfindən alınacaq məhsulların miqdarından asılıdır.

Marketingin vəzifəsi bazar tələbatının həcmnin bazarın real həcminə maksimal dərəcədə yaxınlaşmasını təmin etməkdir. Tələbin vəziyyəti müxtəlif olduqda, müxtəlif məqsəd və alətlərə malik olan ayrı-ayrı marketing üsulları tətbiq edilir.

Ənənəvi marketing məhsul satışının təşkilinin elə bir üsuluna deyilir ki, mövcud bazarda olan alıcılara artıq istehsal olunmuş məhsul təklif edilir. Bu halda, müəssisənin başlıca vəzifəsi bazaryönümlük olmur, əksinə bazar-müəssisənin istehsal etdiyi məhsulu istehlak etməyə qabil olmalıdır.

Müasir marketing isə başlıca olaraq bazarın tələblərinin ödənilməsinə, məhsul təklifinin onun tələblərinə uyğunlaşmasına yönəldilir. Bu zaman marketingin vəzifəsi təkcə artıq istehsal olunmuş məhsulun satışına deyil, həm də alıcıların tələb və imkanlarının hərtərəfli öyrənilməsi olur. Aşkar edilmiş tələbatlar sonradan qəbul ediləcək bütün qərarların və həyata keçiriləcək tədbirlərin əsaslandırılmasında istifadə edilir.

Marketing tədqiqatı dedikdə müəssisə qarşısında duran marketing vəzifələrini yerinə yetirmək üçün vacib olan informasiyanın əhatə dairəsinin təyin edilməsi, mütəmadi olaraq onun toplanması, təhlil edilməsi və hesabat hazırlanması başa düşülür. Marketing tədqiqatlarını alıcıların rəyinə «qulaq asmaq» kimi də qəbul etmək olar. Həqiqətdə marketing tədqiqatları olmadan bazar fəaliyyəti mümkün deyil.

İnzibati-amirlik sistemindən bazar münasibətlərinə keçilməsi ölkəmizin iqtisadiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi ASK-da çalışan adamların da qarşısında həlli qeyri-standart yollar tələb edən problemlər qoymuşdur. Respublikamızda aparılmış aqrar islahatlar nəticəsində keçmiş kolxoz və sovxozların yerində kiçik fermer və icarə təsərrüfatları, müxtəlif formaları kopektivlər, ailə təsərrüfatları, aqroservis xidməti müəssisələri və s. yaradılmışdır.

Keçid mərhələsinin iqtisadiyyatın bütün sahələrində törətdiyi fəsadlar kənd təsərrüfatından da yan keçməmişdir. Son zamanlar respublikamızın bir sıra rayonlarında aparılmış sorğular əsasında fermer və torpaq sahiblərinin peşəkarlıq səviyyələri, onların fəaliyyət prinsipləri, ehtiyac duyduqları məlumat və məsləhətlərin aşkarlanması sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Bu bölgələrdə fermerlərin və digər kənd təsərrüfatı məhsul-

ları istehsal edən hüquqi və fiziki şəxslərin üzləşdikləri problemlər bütövlükdə respublikamıza şamil edilə bilər. Onlardan, təsərrüfat fəaliyyətini yerinə yetirmək üçün lazımi maddi - texniki bazanın olmaması, toxum, gübrə və s. qiymətlərinin xeyli baha olması, kənd təsərrüfatı texnikasının və maliyyə vəsaitlərinin çatışmaması, daxili bazarın qorunmaması, xüsusi kredit sistemlərinin olmaması və s. problemləri göstərmək mümkündür.

Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istər daxili və istərsə də xarici bazarlarda rəqabətə davam gətirməsi üçün aqrar marketinqdən geniş istifadə edilir. Aqrar marketinqi bəzən haqlı olaraq aqrar biznesin fəlsəfəsi də adlandırırlar. Doğrudan da aqrar marketinqdən istifadə etməklə kənd təsərrüfatı müəssisələri, dövlət və ya özəl təyinatlı olmasından asılı olmayaraq, bazarlarda öz layiqli yerlərini fəth edirlər, təsərrüfatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, istehsal və dövriyyə xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla effektivlik səviyyəsini yüksəltməyə nail olurlar.

Azərbaycan Marketinq Cəmiyyəti 2000-ci il iyul ayının 7-də təsis edilmişdir. Bu cəmiyyət qeyri-hökumət, qeyri-kommersiya və qeyri-siyasi təşkilat kimi fəaliyyət göstərir. Təşkilatın yaradılmasında məqsəd Azərbaycanda marketinq elminin yayılması, ümumi anlayış metodlarının və marketinq ilə bağlı dünya təcrübəsinin təbliğ edilməsidir. Bu məqsədlə cəmiyyətin beynəlxalq standartlara cavab verən material-texniki bazası yaradılmış və respublikanın Gəncə, Mingəçevir, Şəki, Yevlax, Quba, Lənkəran, Qazax, Bərdə, Naxçıvan regionlarında nümayəndəlikləri açılmışdır.

Azərbaycan Marketinq Cəmiyyəti həmçinin ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələri üzrə öz layihələrini həyata keçirməkdədir. Bu layihələrin başlıca istiqamət-

lərinə: Ümumrespublika Marketing Sistemi (ÜMS) əsasında Azərbaycanda maliyyə, məhsul və əmək bazarının inkişafına kömək etmək; marketing sahəsində kadrların hazırlanması və təkmilləşdirilməsi sisteminin inkişafı əsasında yeni iş yerlərinin açılmasına kömək etmək və digər layihələr daxildir.

3.Xarici ölkələrin aqromarketing təcrübəsi

Xarici ölkələrin çoxillik təcrübəsi göstərir ki, marketing fəaliyyətini genişləndirmək və inkişaf etdirmək əhalinin mədəni-məişətinin yaxşılaşdırılmasına, onun sosial vəziyyətinin yüksəldilməsinə böyük müsbət təsir göstərir.

Məhz buna görədir ki, hazırda respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrində, o cümlədən, aqrar sektorda marketing münasibətləri geniş tədqiq olunur və mövcud təcrübədən istifadə edilir. Sosial-iqtisadi Araşdırmalar Mərkəzinin (SİAR) məlumatlarına görə bir çox xarici ölkələrdə, xüsusi ilə ABŞ, İngiltərə, Almaniya, İtaliyada marketing fəaliyyəti geniş təşəkkül tapmışdır. Əhalinin müxtəlif məhsullara tələbatı çox geniş ödənilir, müəssisənin həmin məhsulları hazırlamaq, satılmaq üçün çəkdiyi xərclərin səmərəliliyi müəyyən olunur. Aqrar iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətlərinə görə, ümumiləşdirilmiş istehlakçı qrupları məhz bazar segmentini təşkil edirlər. Həmçinin, bazarı özünün müxtəlif parametrlərinə görə fərqləndirirlər. Bazar fəaliyyətinə müxtəlif münasibətlər bəsləyən qruplar meydana çıxır.

Bazarın seqmentasiyası təsərrüfatın aqromarketing fəaliyyətinin istiqamətinin təyin edilməsi üçün bir metod, digər tərəfdən, bazar fəaliyyətində qərarların

qəbul edilməsi üçün idarə etmə üsulu kimi başa düşülə bilər.

Bazarı müxtəlif seqmentlərə ayırdıqdan sonra onların münasibətlərini qiymətləndirərək, təsərrüfatın fəaliyyətində hansı seqmentə üstünlük veriləcəyi müəyyənləşdirilir, yeni bazarın məqsədli seqmentləri təyin olunur. Beləliklə, bazarın məqsədli seqmentləri təsərrüfatın aqromarketing fəaliyyəti üçün seçilmiş bir və ya bir neçə bazar seqmentinə deyilir.

Aqromarketingdə bazarın həcmnin düzgün təyin edilməsi də çox mühüm məsələdir. Bazarın həcmi dedikdə, müxtəlif qiymətlərin səviyyəsi və şirkətlərin mövcud vəziyyətində təsərrüfatın məhsulunun satış həcmnin maksimum mümkün olan qiyməti nəzərdə tutulur.

Bazarın həcmi alıcıların tələbinin həcmi və məhsulun təklifinin kəmiyyəti ilə xarakterizə olunur. Hər zaman anında bazar, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə təyin olunur, yəni, onun həcmi satılan, deməli, alınan məhsulların dəyər və natural göstəriciləri ilə ifadə olunur.

Milli əmtəə bazarının həcmnin təyin edilməsi zamanı məhsulların «görünən» istehsalı anlayışı işlənilir ki, bu da məhsulun ölkədə istehsal olunan miqdarının ixrac olunmuş hissəsinin fərqi ilə ölkəyə idxal edilmiş məhsulun miqdarının cəmi kimi təyin edilir.

Bazarın həcmnin iki səviyyəsi fərqləndirilir: bazarın potensial həcmi və real həcmi. Bazarın potensial həcmi onun həqiqi həcmi kimi qəbul edilir. Bazarın həcmnin potensial səviyyəsi fərdi və ictimai tələblər ilə təyin olunur və onlara uyğun məhsul satışını əks etdirir.

Bazarın həcmnin real səviyyəsi onun potensial səviyyəsinə uyğun olmaya da bilər. Bazarın həcmnin

təyin edilməsində zaman və məkan amilləri də böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən, onlar da nəzərə alınmalıdır.

Aqromarketingdə məhsulun çeşidinin formalaşdırılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhsulların çeşidinin təkmilləşdirilməsi, müəssisələrin idarə olunmasının və fəaliyyətinin əsas funksiyalarından biridir. Bu zaman müəssisənin real imkanları nəzərə alınmalıdır:

- istehsal, maliyyə və maddi resursları;
- məhsul satışı sistemi, mütəxəssislərin peşəkarlıq səviyyəsi və s.

Bunlardan sonra potensial alıcıların məhsulun keyfiyyətinə olan tələbləri və bazarın özünün tələbləri nəzərə alınmalıdır. Müəssisənin imkanları və bazar tələbləri haqqında informasiyanın təhlilinin nəticələrinə əsaslanaraq, məhsulların çeşidi bazarın ayrı-ayrı segmentlərinə uyğunlaşdırmaqla təyin olunur. Müəssisə seçilmiş məhsul çeşidini keyfiyyət göstəricilərini təkmilləşdirməklə istehlakçılarının tələbatlarına mümkün qədər uyğunlaşdırmaq şərti ilə məqsədyönlü iş aparmalıdır.

Çeşidin formalaşdırılması müəssisənin istehsal edəcəyi və bazarda təklif edəcəyi məhsulların seçilməsi deməkdir.

Çeşidin strukturu - eyni tipli məhsul növləri məcmusunun tərkibinə deyilir.

Çeşidin müxtəlifliyi – məhsulun müxtəlif sahələrdə satılmasının mümkünlüyünü xarakterizə edir.

Çeşidin tamlığı – məhsulun neçə variantda istehlakçılara təklif edilməsini göstərir.

Bazarda təklif olunan məhsul çeşidlərinin tərkibindən asılı olaraq onu əsas və əlavə çeşidlərə bölürlər. Əsas çeşidi müəssisənin təklif etdiyi əsas məhsullar

təşkil edir, əlavə çeşid isə əsas çeşidin tamamlayıcı rolunu oynayır. Bu zaman sahibkar maliyyə dövriyyə-sini və mənfəətini başlıca olaraq əsas çeşidin hesabına əldə edir. Marketing fəaliyyətində lizinq xidmətinin də mühüm rolu vardır.

Məhsul istehsalı ilə məşğul olan müəssisənin, şirkətin və s. istehlakçının nə istədiyi və bunu nə üçün, hansı səbəbə görə istədiyi haqda informasiyaya ehtiyacı var. Çünki sonda məhsulun alınıb - alınmaması qərarını istehlakçı verir.

Qərb ölkələrinin iş adamları artıq çoxdan anlayıblar ki, istehsal etdikləri məhsulların satış bazarını və məhsula olan tələbatı öyrənmədən öz bizneslərini apara bilməzlər. Ancaq marketing tədqiqatları aparmaqla, iş adamları onların məhsullarının istehlakçıların tələblərini nəinki hansı səviyyədə ödənildiyini həm də rəqiblərin hansı məhsullarla bazara çıxacağını müəyyən edirlər.

Bazarda adətən kəskin rəqabət olur. Məhz buna görə də marketing tədqiqatları iş adamlarına yardımçı olur. Marketing tədqiqatları informasiya toplanması və təhlil edilməsi proseslərini elə təşkil edir ki, alınan nəticələr obyektiv və metodoloji cəhətdən əsaslandırılmış olsun. Bu sahədə ABŞ-ın çoxillik təcrübəsi diqqəti cəlb edir.

ABŞ – da istehsalçı marketing qruplarının yaradılması göstərir ki, marketing fəaliyyətini həyata keçirmək üçün kompleks tədbirlər işlənib hazırlanmalıdır. Bu cəhətdən respublikamız da nümunə ola bilər. Hazırda respublikamızda müəssisələrinin yaradılması aqromarketingin təşəkkül tapmasına rəvac verir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın aqrosənaye kompleksində,

yeni kənd təsərrüfatında və onun emal sənayesində müxtəlif növ kooperativlər yaradılır:

- 1.Aqrotexniki xidmət (aqroservis) kooperativi;
- 2.Bitkiçilik məhsullarının tədarükü və emalı kooperativi;
- 3.Toxumçuluq kooperativi;
- 4.Mal-qaranın süni mayalandırılması kooperativi;
- 5.Südün tədarükü və emalı kooperativi;
- 6.Mal-qaranın tədarükü və emalı kooperativi;
- 7.Südün, yemin və torpağın keyfiyyətini yoxlayan kooperativ;
- 8.Təchizat kooperativi;
- 9.Kredit kooperativi və s.

Amerikada fermer təsərrüfatları əsasən ailə təsərrüfatlarından ibarətdir. Odur ki, onlar özləri də etiraf edirlər ki, kooperativlər olmasa idi, heç bir gün də fəaliyyət göstərə bilməzdilər. Bu kooperativlər təmayüllərindən asılı olaraq fermerlərə geniş kömək göstərirlər. Kooperativlər fermerlərə həm də istehsal vasitələrinin topdan alınmasına görə qiymətlərin ucuzlaşdırılmasında, yüksək mexanikləşdirmənin tətbiq edilməsi ilə məhsulun istehsal xərclərinin aşağı salınmasında, onun yüksək keyfiyyətdə istehsal və emal edilməsi, satılması nəticəsində gəlirin artırılmasına kömək göstərirlər.

Adətən, kooperativ təsərrüfatın yaradılması ideyası ilk dəfə bir neçə nəfərə mənsub olur. Sonra onu qohumlar, dostlar və qonşular müzakirə edirlər. Əgər təklif bəyənilsə, sonra onu başqalarına da bildirmək üçün yığıncaq çağırırlar. Bu zaman burada demokratik əsaslarla müvəqqəti sədr və təşkilat komitəsi seçilir. Bundan sonra hamılıqla daha diqqətlə bir sıra suallara cavab axtarılır:

- 1.Həqiqətənmi belə bir kooperativə ehtiyac vardır?
- 2.Kooperativin təsərrüfat fəaliyyətindən əldə edilən gəlir (biznesdən) onun tələbatını ödəyəcəkmi: zərər olmayacaqmı? Bu zaman qəti əmin olurlar ki, bu biz-

nes nəinki minimum tələbatı ödəyəcək, hətta müəyyən qədər gəlir də gətirəcəkdir.

3.Yaxşı məlumdur ki, güclü rəhbər (menecer) olmadan hər hansı bir işdə müvəffəqiyyət qazanmaq olmaz.

4.Nəzərdə tutulmuş biznes həcmində iş görmək üçün nə qədər torpaq sahəsi, binalar və avadanlığa ehtiyac vardır? Onları icarəyə götürmək, pulla almaq, yoxsa tikməkmi lazım gələcəkdir?

5.İşə başlamaq üçün nə qədər pula ehtiyac var? Bunun üçün biznesin həcmindən və alınacaq avadanlığın qiymətindən asılı olaraq maliyyə fondunun həcmi müəyyən edirlər. Araşdırmalar aparır, kooperativin fəaliyyəti üçün hər kəsin payı müəyyən edilir, əgər bu azlıq edirsə, gələcək üzvlərdən kimin nə qədər yardım edəcəyi müəyyənləşdirilir.

ABŞ kooperativ fermer təsərrüfatlarını fərqləndirən hansı xüsusiyyətlər vardır?

Kooperativ fermer təsərrüfatı onun üzvləri tərəfindən könüllülük əsasında yaradılmış biznes növüdür.

Bu təsərrüfat onu idarə edənlərə məxsusdur, müstəqil müəssisədir və rəqabət aparmağa qadirdir. Kooperativ dövlət yardımından deyil, özünün məhsul istehsalından və ya göstərdiyi xidmətdən əldə edilən gəlirdən faydalanır, heç kəs təklidə və ya qrup şəklində məsuliyyəti öz üzərinə götürmür və ya gəlirə sahib olmur. Kooperativin gəliri onun üzvlərinə məxsusdur və kooperativin mülkiyyəti sayılmır.

Bütün bunları nəzərə alaraq fermerlərimiz bilməlidirlər ki:

1. Satış bazarında müvəffəqiyyətlə öz yerini tutmaq üçün (yeni öz bazar segmenti qazanmaq üçün)

alıcıları, onların tələbatlarını və davranış qaydalarını öyrənməlidir.

2. Eyni bazar daxilində bütün alıcılar eyni deyildirlər, onların bir hissəsi digərindən üstündür. Bu, bəzilərinin digərlərindən daha çox aldıkları, bəzilərinin yüksək keyfiyyətli məhsulları xoşladıkları, bəzilərinin isə ən aşağı qiymətlər maraqlandırdığı üçün baş verir. Faktiki olaraq istənilən bazarda alıcıların 20%-i satışın 80%-ni təmin edir (Pareto prinsipi).

3. Ancaq məhsulun qiymətini tənzim etməklə qazanc əldə etməyə çalışmayın, alıcıları çox zaman tək qiymət deyil, həm də məhsulun keyfiyyəti, qabı, xidmət səviyyəsi və s. maraqlandırır.

4. Ustası olduğun işi görmək lazımdır.

5. Yadda saxlanılmalıdır ki, hər malın öz alıcısı var. Yaddan çıxarılmamalıdır ki, hər bir alıcı hər malı almır.

6. Unudulmamalıdır ki, kooperativin qazancı alıcıların davranışından və xasiyyətlərindən asılıdır.

ASK-da marketingin təşkilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Müstəqillik dövründə respublikamızda çox mühüm sosial-iqtisadi dəyişikliklər baş vermiş, ciddi islahatlar həyata keçirilmişdir. Aqrar islahatların müsbət nəticələri artıq göz qabağındadır. Həmin islahatların nəticəsində qeyd edildiyi kimi respublikamızda 840 min nəfər torpağa sahib olmuşdur. Xüsusi mülkiyyətə əsaslanan kəndli (fermer) və ailə təsərrüfatları, kooperativlər, səhmdar cəmiyyətləri fəaliyyət göstərir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarları tək istehsal deyil, məhsulun sərfəli qiymətlərlə satılması, rəqabət mühitinə uyğunlaşma qabiliyyəti də düşündürür. Bu məsələlərin səmərəli həlli bir çox amillərdən asılıdır. Bunlardan ən başlıcası istehsal və tədavül prosesində marketingin müasir səviyyədə təşkil edil-

məsindən ibarətdir. Sosial və Marketing Araşdırmalar Mərkəzinin məlumatlarına əsasən bazar iqtisadiyyatı təşəkkül tapdığı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan fermerlərin səmərəli fəaliyyəti, onların öz işlərini bazar qanunlarının tələblərinə uyğun qurmaqlarından da çox asılıdır. Bunun üçün isə onlar marketingin prinsiplərindən düzgün və yaradıcı surətdə istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

Respublikamızda fermerlərin səmərəli fəaliyyəti, marketing işinin təşkilindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Marketing tələbatın ödənilməsi üçün məqsədyönlü insan fəaliyyətidir. Marketing fəaliyyəti aşağıdakı anlayışların qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir və istiqamətləndirilir.

Ehtiyac – insanın təbii halda (fizioloji və bioloji cəhətdən) nəyinsə çatmamasını hiss etmə qabiliyyətidir. Məsələn, aclıq, üşümə, istini hiss etmə və s.

Tələbat – elmi-texniki tərəqqinin və insanın mədəni inkişafının təsiri altında xüsusi formaya düşmüş ehtiyacdır.

Tələb – maliyyə vəsaiti ilə təmin olunan tələbatdır.

Əmtəə – istehlak xüsusiyyətlərinə malik olan maddi və mənəvi dəyərlərdir.

Bazar – alıcı ilə satıcının (tələblə təklifin) görüşüdüğü məkandır.

Mübadilə – fərqli istehlak xüsusiyyətinə malik olan məhsulların dəyişdirilmə (əmtənin digər əmtəəyə) prosesidir.

Sövdələşmə – satıcı ilə alıcı arasında əmtəələrin dəyişdirilmə prosesində razılığa gəlinən şərtlər çoxluğuudur.

Hazırkı şəraitdə bütövlükdə aqrar-sənaye kompleksində, o cümlədən kənd təsərrüfatında yaranmış böhranlı vəziyyətdən çıxış yolu iqtisadiyyatın bu sahələrində özəl təsərrüfatların yaranması və onların inkişaf etdirilməsi mexanizminin müəyyənləşdirilməsindən asılıdır.

Bu təsərrüfatların idarə edilməsinə inzibati - amirlik sistemində əsaslanan müdaxilə yoxdur və fermerlər istehsalın strukturunun müəyyənləşdirilməsində, istehsal olunmuş məhsullar barədə sərəncam verməkdə, məhsula qiymət qoymaqda, satış kanallarının aşkarlanmasında və istehsal fəaliyyətinin planlaşdırılmasında tamamilə sərbəstdirlər. Başqa sözlə desək, yaradılmış özəl təsərrüfatlar fəaliyyət göstərmək üçün tam sərbəstdirlər və yüksək istehsal – iqtisadi və maliyyə göstəricilərinə nail olmaq üçün onların istehsal təsərrüfatı və satış fəaliyyətini əhatə edən məsələlər (təsərrüfatların idarə edilməsi: planlaşdırma, istehsalın təşkili, qiymət əmələgəlməsi, məhsulların bölgüsü, informasiya-reklam təminatı və s.) kompleks halında işlənməli, marketinq işi həyata keçirilməlidir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqi bazarın tədqiqindən başlayır. Məhsulun satış bazarı yoxdursa, onda həmin məhsul istehsal olunmamalıdır. Ona görə də yaradılmış özəl təsərrüfatlar ilk növbədə bazarda istehlakçıların bu və ya digər növ məhsula tələbləri haqqında informasiya əldə etməli (onların tələblərini öyrənməli), sonra məhsul istehsalı haqqında qərar qəbul etməlidirlər. Bir sözlə, özəl təsərrüfatlarda məhsul istehsalı istehlakçıların tələbləri əsasında təşkil edilməlidir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı məhsulları marketinqi həm də bazara uyğunlaşma sistemidir.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqi iki cür fəaliyyət növünü birləşdirir: 1. Fəaliyyətlərin bir qismi – fiziki əməliyyatlardan (məhsulların istehsalı, onların yığılması, nəqliyyat vasitələrinə yüklənməsi, emal olunması, xammal və materialların istehlakçılara göndərilməsi) ibarətdir; 2. Kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqi ilə əlaqədar başqa fəaliyyət növlərinə isə bazar sistemində mübadilə və məhsullara qiymət əmələgəlməsi aiddir.

Fiziki fəaliyyətlə bağlı işlərin xeyli hissəsi bilavasitə özəl təsərrüfatların özündə fermer təsərrüfatlarının üzvləri tərəfindən yerinə yetirilir. Ona görə də istehlakçıların zəruri kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təminatı həmin işlərin yerinə yetirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

ASK-da aqromarketing fəaliyyətində məhsulların qablaşdırılması və nişanlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhsulun estetik tələblərə uyğun qablaşdırılması, onu alıcıya xoşagələn edir. Qab – məhsulun büküldüyü təbəqə və ya yerləşdirildiyi qutudur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qablaşdırmanın, onun materiallarının, ÜSÜ-lünün və dizaynının rolu, funksiyaları çoxplanlı və əhəmiyyətlidir. Qabın və qablaşdırmanın funksiyalarına aşağıdakılar aiddir:

- 1) məhsulları zədələnmədən qoruyur;
- 2) məhsulun saxlama müddətini uzadır;
- 3) daşınma və nəql edilmə zamanı məhsulun rahat yükləmə vahididir;
- 4) anbarlarda rahat saxlanılır;
- 5) optimal həcmə, çəkiyə və rahat formaya malik olduğundan satış prosesini asanlaşdırır;
- 6) məhsulu yaxşı qablaşdırmaq həm də onu reklam edir.

Qablaşmanın funksiyası, artıq məhsulun istehsalı mərhələsində formalaşmağa başlayır. Onun təsiri məhsulun istehsalından istehlakçıya çatdırılanadək davam edir. Qab və ya qutu o zaman öz funksiyasını yerinə yetirmiş olur ki, alıcı onun içərisindən məhsulu çıxarır və qutunu tullayır. İstənilən qabın hazırlanması, məhsulun istehsalı ilə əlaqəli olduğundan məsrəf mənbəyidir. Bunun üçün də qablaşmaya çəkilən xərclər, məhsulun öz dəyəri ilə münasib nisbətdə olmalıdır.

Qablaşmanın digər vacib funksiyası məhsulu zay olmaqdan qorumaqdır. Çünki istehsalçı məhsuluna təyin etdiyi qiyməti ancaq o zaman ala bilər ki, məhsulu alıcıya təmiz və zədəsiz çatdıra bilsin.

Qabın və qablaşdırma materiallarının seçilməsinə – qablaşdırılan məhsulun əlverişli olması, daşınma və saxlama zamanı mümkün olan zədələrin xarakteri, konkret məhsulun daşınması və saxlanmasına qoyulan tələblər və şərtlər təsir edir. Məhsullar təkəcə istehsalçıda, topdan və pərakəndəsatış müəssisələrində deyil, həmçinin ticarət nümayəndəliklərində və istehlak məntəqələrinin anbarlarında saxlanıb qala bildiyini nəzərə alınaraq, qablaşdırma materialını və üsulunu seçərkən məhsulun saxlanmasına aidiyyəti olan bütün mümkün olan halları nəzərə almaq, qablaşdırılmış məhsulun saxlanması üçün rahat qab düzəltmək lazımdır.

Geniş istehlak malları üçün, xüsusən, firma malları üçün, qab həm də reklam funksiyasını yerinə yetirir. Qab məhsulu digər rəqib istehsalçıların məhsulundan fərqləndirməyə, alıcıya məhsulu özünəxidmət mağazalarında axtarıb tapmağa, məhsulu onun istehsalçısı ilə eyniləşdirməyə, məhsula xüsusi «imic» verməyə, öz dəyərinə uyğun olmasına imkan verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)
2. A.Əliyev, Ə.Abbasov, Ə.Qasımov – Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının aktual problemləri. Bakı- 2003
3. F.Kotler. Marketinqin əsasları. Bakı – 1993
4. Ş.Axundov – Marketinqin əsasları. Bakı – 2001
5. Feyzullabəyli İ.Ə., Bayramov Ə.İ., Əlizadə A.Ş., Orucov Ş.O. – Tələb, tələbat, bazar və marketinq. Bakı – 1998
6. X.Məmmədov– Marketinqin əsasları.Bakı– 2001
7. Цыпкин Ю.А., Люкшинов А.Н. – Агротинг. Москва - 1999

MÖVZU 9. AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİNİN FORMALARI

1. Aqrar-sənaye kompleksinin formaları barədə anlayış
2. ASK-nın kompleksləri

1. Aqrar-sənaye kompleksinin formaları barədə anlayış

Aqrar-sənaye kompleksləri kənd təsərrüfatının hər hansı bir sahəsi üzrə xammalın istehsalı, emalı, saxlanması və satışı prosesində qarşılıqlı əlaqədə olan müəssisələrin, təşkilatların səylərini birləşdirir. Bu, məhsul buraxılışının məqsədəuyğun təşkilinə və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, onların vaxtında, itkisiz istehlakçılara çatdırılmasında böyük rol oynayır.

Sahələr üzrə aqrar-sənaye kompleksləri istehsalın təşkilinin yeni formalarının yaranmasına və inkişafına səbəb olur ki, bu da kənd təsərrüfatı xammalından son məhsulun alınması və realizə edilməsi kimi fasiləsiz texnoloji prosesin başa çatdırılması deməkdir.

Sahələr üzrə aqrar-sənaye komplekslərinin inkişafı sənaye müəssisələrinin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal edildiyi yerə yaxınlaşdırılmasını təmin edir, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə, istehsalın rentabelliğini yüksəltməyə imkan verir. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatının sahələri üzrə aqrar-sənaye komplekslərinin inkişafı təsərrüfatçılığın iqtisadi mexanizmini təkmilləşdirməyə, aqrar bölmədə sahibkarlığın fəaliyyət növləri üzrə forma-

laşmasına, yeni texnika və texnologiyanın istehSAlata tətbiqinə əlverişli şərait yaradır.

Sahələr üzrə aqrar-sənaye komplekslərini təşkil edən elementlər aşağıdakılardır: istehsal vasitələri istehsal edən müəssisələr, kənd təsərrüfatı və ona texnoloji xidmət, sahələrin məhsullarının tədarükü, daşınması, emal edilməsi, istehlakçılara çatdırılması və bütün mərhələlərdə xidmətin təşkili.

Sahələr üzrə komplekslərin fərqləndirilməsinin əsasını aqrar bölmənin sahə quruluşu təşkil edir. Bu onunla əlaqədardır ki, kənd təsərrüfatında hər bir sahə spesifik istehsal ehtiyatları tələb edir və sahələr üzrə komplekslərin əsasını təşkil edir. Onların formalaşmasının digər meyarı istehsalın son yüksək nəticəyə yönəldilməsidir. Odur ki, istehlakçının marağının təmin olunmasına komplekslərin bütün bölmələrində məhsulun son istehlakı ilə əlaqədar qiymətləndirilməsinə səmərəliliyin əsas şərti kimi baxılmalıdır.

Sahələrarası komplekslər kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri üzrə məhsulların istehsalı, tədarükü, emalı və satışını özündə birləşdirir. Onun sosial-iqtisadi əsasını xammal bazası, regionların əlverişli şəraitə malik olması, işçi qüvvəsi və bazara nisbətən yaxınlığı, istehsal olunan məhsulların tələbatı ödəmə qabiliyyətli olması təşkil edir.

Respublikanın regional xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, aqrar bölmənin bu və ya digər sahələr üzrə dərin ixtisaslaşması tələb edir ki, onların emalı ərazilərdə həyata keçirilsin. Belə ki, əksər ərzaq məhsulları (meyvə, çay, tərəvəz, üzüm, ət və süd məhsulları) nisbətən tez xarab olduğundan, onun uzaq məsafələrə daşınması, saxlanması itkilərin

artmasına, məhsulların xarab olmasına gətirib çıxarır. Odur ki, bu məhsullar sənaye emalından keçməli və hazır məhsul kimi istehlaka daxil olmalıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının bu xüsusiyyəti və mövsümi xarakterili olması sahələr üzrə komplekslərin yaradılmasına, onun formalaşaraq inkişafına şərait yaradır.

Hazırda respublikada tərəvəzçilik kompleksi üzrə istehsal güclərinin çox hissəsi Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara zonalarında cəmləşmişdir. Üzümçülük-şərabçılıq kompleksi üzrə istehsal gücləri əsasən Gəncə-Qazax zonasında, Şirvanın dağlıq hissəsində, Mil-Qarabağ zonasında, pambıqçılıq Muğan-Salyan, Mil-Qarabağ, Şirvan zonalarında, çayçılıq Lənkəran-Astara zonasında, tütün istehsalı və emalı üzrə istehsal gücləri əsasən Şəki-Zaqatala zonasında cəmləşmişdir. Başqa kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə komplekslər, xüsusilə ətçilik, südçülük Abşeron, Gəncə-Qazax və qismən iri şəhərlərdə, onların ətrafında fəaliyyət göstərir.

Hazırkı şəraitdə respublikada kənd təsərrüfatının bir çox sahələri mahiyyət etibarilə emal sənayesinin istehlakçısına çevrilmişdir. Emal kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal prosesini davam etdirməklə, ona yeni istehlak dəyəri verir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının müəyyən hissəsi bir neçə dəfə emal olunur və hər bir dövrdə yeni əmək predmeti kimi çıxış edir. Konkret məhsul növünün (ərzaq, qeyri-ərzaq) istehsalı xüsusilə emal mərhələsində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Əgər pambıq kompleksində hazır məhsulun (son) alınması bir neçə emal mərhələsində baş verirsə, ət ərzağı kompleksində o, müqayisəli dərəcədə az mərhələləri əhatə

edir. Bu, kənd təsərrüfatı məhsullarının istifadə olunma xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, əhalinin paltara və bitki yağlarına tələbatını ödəmək üçün pambıq xammalı bir neçə emal mərhələsindən keçir: pambıq-mahlıc-iplik-parça-paltar və pambıq-toxum-yağ. Ət isə mal kəsilən kimi onun bir hissəsi həmin vaxt istifadə olunur. Qalan hissəsi isə ət məhsulları istehsalı üçün emala daxil olur.

2. ASK-nın kompleksləri

Taxılçılıq kompleksi. Aqrar-sənaye kompleksinin vacib sahələrindən olan taxılçılıq kompleksi respublika əhalisinin çörək və çörək məhsullarına, makaron və başqa məhsullara tələbatının ödənilməsində əvəzolunmaz əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, taxılçılıq kompleksinin inkişaf səviyyəsindən iqtisadiyyatın bir çox sahələrinin inkişafı və bəzən də istiqaməti müəyyən dərəcədə asılı olur. İqtisadiyyatın bu sahəsi həm də ümumxalq ehtiyacını ödəyən vacib mənbə hesab olunur.

Taxılçılıq kompleksi aşağıdakı sahələri özündə birləşdirir: xammal istehsal edən kənd təsərrüfatı müəssisələri; dəyirmanlar; maya istehsalı sənayesi; çörəkbişirmə sənayesi; makaron, yeyinti konsentratı; un-yarma sənaye sahələri.

Respublikanın müxtəlif regionlarında, xüsusilə iri şəhərlərdə fəaliyyət göstərən dəyirmanlar, çörək zavodları, bunlara xidmət göstərən başqa müəssisələr, yeyinti və şirniyyat sənayesinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Eyni zamanda, bu müəssisələr əhalinin ərzaq məhsullarına (taxıl, un-yarma, makaron, çörək, bulka məmulatına, başqa

şirniyyat məhsullarına) tələbatının ödənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Respublikada taxılçılığın inkişafına təkcə insanların qiymətli ərzaq taxılına, çörək, çörək-bulka və makaron məmulatlarına tələbatının ödənilməsi baxımından deyil, həm də heyvandarlıq sahələrinin qüvvəli yemə olan ehtiyaclarının ödənilməsi mövqeyindən də yanaşılmalıdır. Çünki heyvandarlıq sahələrinin, xüsusilə sənaye quşçuluğunun inkişafında dənli bitkilərin məhsulları əvəzolunmazdır. Odur ki, heyvandarlığın bu sahəsi ilə məşğul olan təsərrüfatları, ilk növbədə, bu qrup yem istehsal etmək və ya onu başqa mənbələrdən almaq imkanlarını müəyyənləşdirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ərzaq taxılı istehsalına, onun tədarükü və emalına respublikanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi baxımından yanaşılmalıdır. Taxılçılığın intensiv inkişafının təmin edilməsi dövlətin iqtisadi qüdrətinin möhkəmləndirilməsinə əlverişli şərait yaradar, dünyaya dövlətləri ilə bərabərhüquqlu inteqrasiya əlaqələrinə girərək bəhrələnməsinə imkan verə bilər.

Respublikada taxılçılığın inkişafı aşağıdakı rəqəmlərlə xarakterizə olunur. 2002-ci ildə respublikada taxıl əkini sahəsi 871,7 min ha, ümumi istehsal 2195,9 min ton, məhsuldarlıq 26,7 sentner, onun əkin yerində xüsusi çəki 67,3% təşkil etmişdir.

Hazırkı şəraitdə ərzaq probleminin həll edilməsində taxıl istehsalının artırılması və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi birinci dərəcəli vəzifə hesab olunmalıdır. Bu məqsədlə, elmi cəhətdən əsaslandırılmış əkinçilik sistemi yaradılmalı, maddi maraq və başqa stimullaşdırıcı metodlar, əlavə tədbirlər ha-

zırlanaraq həyata keçirilməlidir. Həmçinin, taxılçılığın intensiv inkişafını təmin etmək məqsədilə, aqrar bölmədə struktur dəyişikliklərinin aparılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Araşdırmalar, elmi-tədqiqat institutlarının apardığı tədqiqatlar göstərir ki, istehsalatdakı sortların potensial imkanı hektardan 100-120 sentnerə çatır. Lakin faktiki məhsul qabaqcıl təsərrüfatlarda belə bu imkanı 30-40%-dən çox reallaşdırma bilmir. Potensial və həqiqi mümkün olan məhsulun alınmasına təsir edən kompleks amillər iki yerə bölünür: idarə olunmayanlar (günəş radiasiyası, istilik, yağmurların miqdarı və s.) və idarə olunanlar (sort, aqrotexnika, qida mühiti, bitkinin xəstəlik, ziyanverici və alaqılardan mühafizə edilməsi, boy nizamlayıcıları və s.).

Bitkiçilikdə, xüsusilə taxılçılıqda yüksək məhsuldarlıq ayrı-ayrı inkişaf fazalarından asılı olaraq, tələbata müvafiq optimal şərait yaradıldıqda alınır. Kənd təsərrüfatında bitkilərin inkişaf mərhələlərinin hər biri müəyyən mühit tələb edir. Ümumiyyətlə, şərait tələb olunan parametrlərə nə qədər yaxın olarsa, məhsuldarlıq da bir o qədər yüksək olar. Odur ki, taxılçılıqda göstərilən cəhətlərə xüsusi əhəmiyyət verməklə, hektardan məhsuldarlığın yüksəldilməsinə nail olunmalıdır.

Pambıqçılıq kompleksi. Pambıqçılıq kompleksi respublika aqrar-sənaye müəssisələrinin aparıcı sahələrindən biri hesab olunur. Onun məhsulu respublika iqtisadiyyatının çox sahələrinin vacib xammalıdır.

Respublikanın xammal balansında pambıq çövrəklə, metalla, yanacaq və başqa məhsullarla bir

cərgədə durur. Pambıq qiymətli texniki bitki olub insan cəmiyyətinin tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayır. Hazırda pambıqdan müxtəlif məhsul alınır. Bununla yanaşı, pambıq lifi ən ucuz və geniş yayılmış məhsullardan biridir. Hər il dünya miqyasında toxuculuq sənayesində istifadə olunan liflərin yarısını pambıq verir. Pambıq insanlara lif verməklə yanaşı, böyük sənaye əhəmiyyəti olan toxum da verir. Pambığın toxumunda 20-30% yağ vardır ki, bundan da yeyinti və texniki məqsədlər üçün istifadə olunur.

Pambıq yağı marqarinin hazırlanmasında əsas xammal olmaqla bərabər yeyinti piyi, sabun, əlif yağı, şam materialları və sair növ məhsulların istehsalında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pambıq lifi yüksək keyfiyyətli kağız, süni lif, üzvi şüşə, selofan, şəkil və kino lentləri üçün plyonka, laklar hazırlanmasında istifadə olunur. Pambığın təmizlənməsindən alınan tullantı məhsullarından vata, kobud növlü kağız, tol, şifer və sair materiallar hazırlanır.

Pambığın tullantısından alınan jmix unu torpağın münbitliyini artırmaqda mühüm rol oynayır. Pambıq kolunun gövdəsi spirt hazırlanmasında xammal kimi istifadə olunur.

Son onilliklər ərzində respublikada pambıq xammalı istehsalı, onun emalı ilə bağlı geniş dairə yaranmışdır. Bu cür əmək bölgüsü nəticəsində pambıq istehsalı, tədarüku, emalı, saxlanması və ondan son məhsulun alınması üzrə istehsal əlaqələrini genişləndirmişdir. Qeyd olunan müəssisələrin iştirakı ilə respublikanın iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən pambıqçılıq kompleksi yaranmışdır.

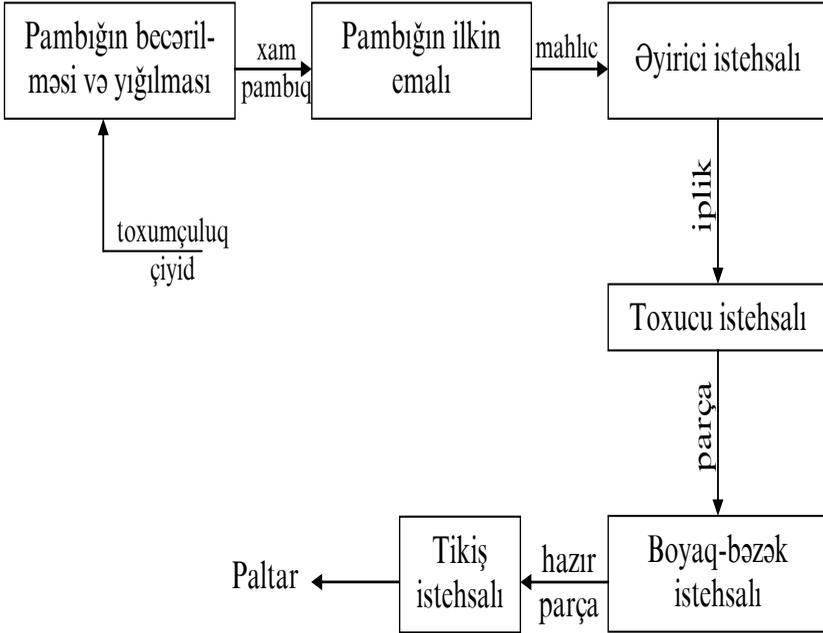
Azərbaycanın pambıqçılıq kompleksində 20 rayonun çoxsaylı təsərrüfatları, 70-dən çox tədarük təşkilatları, 70-ə yaxın qurutma-təmizləmə sexləri, 19 pambıqtəmizləmə zavodu ilə inteqrasiyaya girir. Kompleksin bu həlqəsində 50-60 min nəfərə yaxın işçi qüvvəsi məşğuldur. Pambıqçılıq kompleksi pambıq istehsalı, onun ilkin emalı, pambıq-parça, yağ-piy sənayesini, həmçinin tədarük, daşınma, saxlanma və hazır məhsulun satışı ilə bağlı müəssisələri özündə birləşdirir.

Pambıq əsasən respublikanın Kür-Araz düzənliyində yerləşən regionlarda becərilir. Buraya Mil-Qarabağ zonasının 7 rayonu, Muğan-Salyan zonasının 5 rayonu, Şirvan zonasının 7 rayonu və Gəncə-Qazax zonasında yerləşən Goranboy rayonu daxildir. Bu regionların təbii-iqlim torpaq şəraiti, əmək ehtiyatları pambıqçılığın inkişafı, emalı və son məhsula çatdırılması üçün əlverişlidir.

Respublikada pambıq istehsalı aşağıdakı rəqəmlərlə xarakterizə olunur. 2003-cü ildə respublikada 62,5 min ha sahədə pambıq əkilmiş, hektardan 15,2 sentner, cəmi 95,0 min ton məhsul istehsal edilmişdir.

Respublikanın pambıqçılıqla məşğul olan bütün rayonlarında ilkin emal müəssisələri fəaliyyət göstərir. Lakin lazımi istehsal gücünün olmaması keyfiyyətli mahlıc istehsalına imkan vermir. Son illərdə bu vacib sahəyə diqqətin zəifləməsi pambıq kompleksində məhsul istehsalının azalmasına səbəb olmuşdur.

Son pambıq məhsulunun alınması sxemi

Meyvəçilik kompleksi. Meyvəçilik kompleksinin inkişafında əsas məqsəd əhalinin təzə meyvəyə, onun emalı məhsullarına – konservlərə, şirələrə olan tələbatını ödəməkdir. İxtisaslaşdırılmış meyvəçilik təsərrüfatları, tingçilik müəssisələri, tədarük-satış məntəqələri, meyvə emalı sənayesi kompleksin son məhsulunun istehsalı ilə məşğul olurlar. Onlara xidmət edən sahələrə ixtisaslaşmış texnika istehsalı müəssisələri, texnoloji avadanlıq istehsalı, ixtisaslaşdırılmış nəqliyyat, soyuducu, tara-anbar təsərrüfatı, mütəxəssis hazırlığı, maddi-texniki təchizat, bağımlıq elmi-istehsalat birliyi daxildir.

Bu kompleksin fəaliyyət birliyini və inkişafını idarəetmə sistemi təmin edir.

Meyvəçilik kompleksi respublika əhalisinin gündəlik tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayır. Meyvə məhsulları insan orqanizmi üçün faydalı vitaminlərlə, turşularla, başqa maddələrlə zəngindir. Ona görə də bu vacib ərzaq məhsulunun inkişafına böyük əhəmiyyət verilir.

Respublikada meyvə istehsalı, emalı və satışı ilə bağlı proses bir neçə müəssisə və təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Meyvəçilik məhsullarını əhalinin tələbatını ödəyəcək qədər xüsusi şəraitdə uzun müddətə saxlamaq mümkün olmadığına görə onun emalı və müxtəlif çeşiddə məhsul istehsal edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Belə bir vəziyyət meyvəçilik kompleksinin yaradılmasını, emal fəaliyyətinin genişləndirilməsini, müxtəlif keyfiyyətdə şirə istehsalının artırılmasını zəruri edir.

Meyvəçilik respublikanın bütün regionlarında becərilir. Lakin regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla meyvə və bağ sahələri, məhsul istehsalı və emalı əsasən Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax, qismən Lənkəran-Astara zonalarında və Naxçıvan Muxtar Respublikasında cəmlənmişdir.

Respublikada meyvəçiliyin ən çox inkişaf etdiyi region Quba-Xaçmaz zonası hesab olunur. Bu regionda meyvəçiliyin dərin ixtisaslaşması, sənaye emalı sahələrinin də burada cəmləşməsinə şərait yaratmışdır.

Hesablamalar göstərir ki, hazırda respublikada mövcud olan meyvə bağlarının 35%-ə qədəri Quba-Xaçmaz zonasında cəmləşmişdir.

İxtisaslaşma istiqamətindən asılı olaraq meyvə emalı üzrə istehsal güclərinin çox hissəsi əsasən Quba, Ucar, Göyçay, Zaqatala, Balakən, Qax, Ordubad, Xaçmaz, Xudat, Lənkəran rayonlarında yerləşmişdir. Bu rayonlar respublikada meyvə emalı məhsullarının 70-75%-ə qədərini verir. Lakin son illərdə xammal istehsalının kəskin azalması, emal müəssisələri ilə təsərrüfatlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin müasir tələblərə cavab verməməsi istehsal güclərindən istifadə səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Hazırda fəaliyyət göstərən və nisbətən böyük istehsal gücünə malik emal müəssisələrinin fəaliyyəti səmərəsiz olduğundan onların bərpaası əlverişsizdir. Odur ki, bazar münasibətlərinin tələblərinə cavab verə bilən texnologiyaya malik emal müəssisələrinin yaradılması və inkişafının təmin olunmasına böyük əhəmiyyət verilməlidir.

Meyvəçiliyin əhalinin ərzaq balansındakı xüsusi çəkisi, qidalıq baxımından əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, gələcəkdə də onun inkişafı, istehsalın artırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Üzümçülük-şərabçılıq kompleksi. Üzümçülük-şərabçılıq kompleksinin inkişafında əsas məqsəd əhalinin süfrə üzümünə, şirəyə, çaxır, şampan və konyak məhsullarına tələbatını ödəməkdir. Onun son məhsulunu ixtisaslaşdırılmış üzümçülük təsərrüfatları, üzümçülük-şərabçılıq müəssisələri, ilkin və təkrar emal müəssisələri istehsal edirlər. Kompleksə xidmət göstərən və təmin edən müəssisələrə – üzüm istehsalı üzrə ixtisaslaşmış təsərrüfatlar, üzümçülük və şərabçılıq elmi istehsalat birliyini, bu sahə üzrə ixtisaslaşdırılmış maşınqayırma sənayesini, şərabçılıq sənayesi üçün texnoloji avadanlıqlar

istehsalı müəssisələrinin ixtisaslaşmış nəqliyyatı, tara anbar təsərrüfatını, xüsusi təhsili, material-texniki təchizatı və s. aid etmək olar. Bunların məqsədyönlü fəaliyyətinin inkişafını idarəetmə sistemi təmin edir.

Respublikada istehsal olunan üzüm məhsulunun 90%-ə qədəri emal olunmuş halda, 10%-dən çoxu təzə halda istifadə olunur. Üzümün emaldan keçən məhsulunun bir hissəsi xüsusi şəraitdə uzun müddət üçün saxlanılır.

Kompleksdə son məhsul istehsalında çətinlik ondadır ki, hər bir növ şərab məhsulunun xammala tələbatı müxtəlifdir (üzümün sort tərkibi, şəkərliliyi, turşuluğu və s.). Əgər üzüm istehsalı və emalının aparılmasına müəyyən ərazi kifayət edirsə, onun məhsuluna tələbat sərhəd bilmir. Bununla əlaqədar, şərab məhsullarına tələbat olan yerlərdə şərabın təkrar emalı müəssisələri yaradılır. Həmin zavodlarda istehlakçıların tələbatından asılı olaraq müxtəlif markalarda şərab məhsulları hazırlanır.

Nəticədə vahid funksiyalı əhalinin təzə üzüm və şərab məhsulları ilə təmin edilməsini yerinə yetirən, qarşılıqlı əlaqədə olan müəssisələrin şəbəkəsi formalaşır.

Hazırda respublikada üzümçülük-şərabçılıq təmayüllü 100-ə yaxın müəssisə və təsərrüfat fəaliyyət göstərir. Onların əksər hissəsi ixtisaslaşdırılmış üzümçülük - şərabçılıq müəssisələridir. Respublikada 50-yə yaxın şərabın ilkin emalı, 15 şərabın təkrar emalı müəssisələri fəaliyyət göstərir. Lakin xammal istehsalının kəskin azalması onların gücündən tam istifadə etməyə imkan vermir.

Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılığın inkişafının yaxın tarixini dörd mərhələyə bölmək olar.

Birinci mərhələ XVIII-XIX əsrləri əhatə edir. Bu mərhələdə əsasən Gəncə, Qazax, Ağdam, Naxçıvan və Bakı şəhərləri ətrafında süfrə üzümləri yetişdirilmiş və bu sortların sahələri xeyli genişləndirilmişdir. Bu dövrdə sahənin inkişafına Almaniyadan Azərbaycana köçürülən almanlar müsbət təsir göstərmişlər.

İkinci mərhələ 1950-1965-ci illəri əhatə edir. Həmin mərhələdə üzümçülüklə 600-ə qədər müxtəlif təsərrüfatlar, o cümlədən 20-yə qədər üzümçülük sovxozu məşğul olmuşlar.

Üçüncü mərhələ 1965-1985-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə respublikada üzümçülük-şərabçılıq komitəsinin yaradılması, sahənin inkişafına diqqətin artırılması, məhsul istehsalının kəskin artması yeni istiqamət almışdır. 1970-ci ildə respublikada üzüm plantasiyası olan 672 təsərrüfat, respublikanın 9 təbii-iqtisadi zonalarında aqrar-sənaye birlikləri, təsərrüfatlar, sovxoz-zavodlar fəaliyyət göstərmişdir. 1976-1980-cı illərdə orta hesabla 946,8 min ton, 1981-1985-ci illərdə 17474 min ton üzüm məhsulu istehsal edilmişdir.

Dördüncü mərhələ müstəqillik illərində başlanmışdır. Hesablanmışdır ki, 1 kq üzümdə 700-1200 kalori vardır. Müəyyən edilmişdir ki, 1 kq üzüm bir adamın bir gündə yediyi qidanın 30%-ni verir, yəni qidalıq cəhətdən o, 2 kq almaya, 1 litr südə, 370 qr ətə bərabərdir. Üzüm şirəsində yağ və proteidlər olmadığı üçün professor Henrik onu «bitki südü» adlandırır.

Professor A.M.Neqrul süfrə üzümünün ən qədim tarixini Azərbaycanca aid edir. Odur ki, respublikada bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar üzümçülük və şərabçılığın inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Hazırda Azərbaycanda əsasən 18 süfrə, 24 texniki, 2 süfrə şərab (universal), 3 kişmiş sortu var.

Azərbaycanda şərabçılıq qədim tarixə malik olmaqla müxtəlif istiqamətdə inkişaf etmişdir.

Respublikanın müxtəlif təbii-iqlim şəraitinə, yüksək keyfiyyət göstəricilərinə malik olması çoxsaylı üzüm sortlarının yetişdirilməsi, müxtəlif çeşiddə şərab məhsulları istehsalına və dünya bazarına çıxarılmasına şərait yaratmışdır.

Hazırda Gəncə-Qazax zonasında becərilən üzüm sortları şirin desert, tünd və süfrə şərabları, şampan-şərab materialı, konyak materialları istehsal etməyə imkan verir.

Şirvan zonasının düzən və dağlıq hissələrində becərilən üzüm sortları yüksək keyfiyyətli desert şərab, Kaqor tipli şərablar, əla tipli süfrə şərabları, konyak materialı verir. Həmçinin, respublikanın Qarabağ-Mil, Muğan-Salyan, Şəki-Zaqatala zonalarında müxtəlif tip şərab, şampan və konyak materialları əldə etməyə, yüksək keyfiyyətli şərab məhsullarını MDB, yaxın və uzaq xarici ölkələrə ixrac etməyə imkan verir. Azərbaycanda şərab və şərab məhsulları istehsalının kəskin artımı və xarici ölkələrə ixracı 1970-1990-cı illəri əhatə edir. Bu illərdə üzümçülüyn kəskin inkişafı emaledici sənaye sahələrinin inkişafına da təkan vermişdir. Bu illərdə emaledici müəssisələrin sayı, onların istehsal gücləri kəskin artmışdır.

Üzüm tez xarab olan məhsul olduğuna görə onun sənaye emalı əsasən yetişdirildiyi regionlara, təsərrüfatlara yaxın yerləşdirilir və bu yolla onun keyfiyyət göstəricisi saxlanılır. Üzüm istehsal olunan ərazi ilə emal müəssisələrinin arasındakı məsafə 25-30 km-dən artıq olmamalıdır. Üzümün dərilib emal müəssisəsinə göndərilmə vaxtı 4-6 saat arasında olmalıdır. Belə şəraitdə itkilərin qarşısını almaq, keyfiyyətli şərab məhsulu istehsal etmək mümkündür. Son onilliklər ərzində respublikada istehsal olunan müxtəlif markalı şərab məhsulları dünya bazarlarında rəqabətə davam gətirərək yüksək yerlər tutmuş, xarici firmaların məhsulları ilə rəqabətdə qalib gəlmişdir. Hazırda respublikada istehsal olunan Kaqor, desert, süfrə, tünd və şampan şərabları Avropa və Asiya ölkələrində rəqabətə davam gətirərək yenidən mövqə qacanacağına ümid verir.

Tütüncülük kompleksi. Tütün əsasən siqaret hazırlanmasında istifadə olunur. Ondan həmçinin limon turşusu, nikotin preparatları, qıcıqlandırma vasitələri və s. hazırlanır. Tütün istehsalı və emalında əsas məqsəd əhalinin çəkmə məmulatlarına tələbatını ödəməkdir.

Kompleksin tərkibi və quruluşu aşağıdakı sahələr üzrə formalaşır: tütün istehsalı üzrə ixtisaslaşmış təsərrüfatlar; tütün fermentasiya sənayesi, tədarük təşkilatları, tütünün becərilməsi, təmizlənməsi, qurudulması üzrə xüsusi maşınlar istehsal edən müəssisələr; tütüncülük sənayesi üçün texnoloji avadanlıq istehsalı müəssisələri, xüsusi kadr hazırlığı sistemi, material-mexaniki təchizat və idarəetmə sistemi.

Respublikada tütün istehsalı əsasən bu sahə üçün əlverişli şəraitə malik Şəki-Zaqatala zonasında və İsmayılı, Lerik, Yardımlı rayonlarında əkilib becərilir. Əsas tütün xammalı istehsalçısı Şəki-Zaqatala zonasının təsərrüfatlarıdır.

Respublikada istehsal edilən tütün 6 fermentasiya zavodlarında və Bakı şəhərindəki tütün kombinatında emal olunur, siqaret istehsal edilir. Lakin lazımi istehsal güclərinin olmaması üzündən fermentləşdirilmiş tütünün müəyyən hissəsi xammal kimi ixrac olunur. Tütün istehsalı, emalı və son məhsula çatdırılması respublika əhalisinin bu məhsula tələbatının ödənilməsi, yeni bazarların axtarılması istiqamətində aparılmalıdır. Bu məqsədlə, daxili imkanlardan geniş istifadə olunmalı və xarici investisiyaların sahənin inkişafına yönəldilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır. Həmçinin, istehsal olunan xammalın çox hissəsinin respublikada, onun regionlarda son məhsula çatdırılması məsələsi həll edilməlidir.

Tütünçülük yüksək əmək tutumlu və gəlirli sahə hesab olunur. Bu məhsulun əkilib-becərilməsi, hər hektardan yüksək və keyfiyyətli məhsul götürülməsi əsasən dağlıq və dağətəyi regionlar üçün daha perspektivlidir. Nisbətən rütubətli və münbit torpaqlara malik dağlıq və dağətəyi ərazilər tütünçülüyn inkişafına əlverişli şərait yaradır. Həmçinin tütünçülüyn tətbiqi bu regionlarının iqtisadi inkişafının təmin edilməsinə, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə yol açır. Hazırda Azərbaycanda yüksək keyfiyyətə malik Samsun, Trabzon, İriyarpaq tütün növləri əkilib becərilir. Bu tütün sortları yüksək keyfiyyətli siqaret istehsalına əlverişli şərait

yaradır. Digər tərəfdən bu tütün sortları dünya bazarında yüksək qiyməti ilə fərqlənir. Odur ki, göstərilən tütün sortları hər hektar sahədən, hər sentner məhsul istehsalından daha çox gəlir götürməyə, tütüncülüklə məşğul olan təsərrüfatların iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsinə əlverişli şərait yaradır.

Tütüncülüyn göstərilən rayonların iqtisadiyyatının yüksəldilməsində böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq, son illərdə tütün əkini sahəsi, ümumi istehsal, hər hektardan götürülən məhsul kəskin sürətdə azalmışdır.

Respublikanın tütün emalı sənayesi müxtəlif istiqamətli texnoloji proseslərdən, bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki sahədən ibarətdir. Əmtəəlik məhsulun həcminə görə birinci və əsas sahə tütün fermentləşdirmə sahəsi, ikinci – siqaret istehsalı sahəsidir. Tütün yarpağı yığılıb qurudulduqdan sonrakı mərhələ tütün fermentasiyası adlanır və tütün xammalı istehsalında sonuncu mərhələdir. Fermentasiya prosesi nəticəsində tütün yarpağının fiziki keyfiyyətində və kimyəvi tərkibində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Fermentasiya mərhələsini keçməyən tütün yarpağı istər öz fiziki və keyfiyyət xassələrinə, istərsə də saxlanma dövründə davamsızlığı və daşınma vaxtı tez xarab olmasına görə daha çox itkilərə məruz qalır və fabrikdə xammal kimi istifadəyə yaramır.

Respublikada xammal bazasının inkişafına uyğun olaraq tütün fermentasiya zavodları da həmin rayonlarda yerləşmişdir. Belə ki, cəmi fermentləşmiş tütünün 80%-ə qədəri Şəki-Zaqatala zonası Rayonlarında cəmləşmişdir. Respublikanın başqa Rayonlarında, xüsusilə dağlıq və dağətəyi ərazilərdə

istehsal olunan tütün əsasən Bakı tütün kombinatında fermentasiya olunur.

European Tobacio Baku ASC-nin istehsal etdiyi məhsulların tərkibində siqaret əsas məhsul hesab olunur.

Çayçılıq kompleksi. Çayçılıq kompleksi çaya olan tələbatın ödənilməsi, onun məqsədini təşkil edir. Kompleksin son məhsulunu çay fabrikləri istehsal edirlər. İxtisaslaşmış çayçılıq təsərrüfatları xammal istehsalı ilə məşğul olurlar.

Respublikada çay xammalı istehsalı Lənkəran-Astara zonasında və qismən Şəki-Zaqatala zonasında cəmləşmişdir. Kompleksin xidmət və təmin edici sahələrini çayın becərilməsi və çay sənayesi üçün texnoloji avadanlıqlar istehsalı, kadr hazırlığı və s. təşkil edir. Hazırda respublikada 10-dan çox çayın ilkin emalı müəssisələri və 2 çayçəkici, bükücü fabrikləri fəaliyyət göstərir. Lakin xammal çatışmazlığı həmin güclərdən tam istifadə etməyə imkan vermir.

Respublikada fəaliyyət göstərən çayçəkici və bükücü fabriklərinin (Lənkəran və Bakı şəhərləri) xammala tələbatı idxal hesabına həyata keçirilir. Odur ki, respublikada çayçılığın inkişafı, yaşıl çay yarpağı istehsalının artırılması əsas məqsəd kimi ön plana çəkilməlidir.

Azərbaycanda çayçılığın təşkili və bu bitkinin əkilib becərilməsinə hələ XIX əsrin ikinci yarısında başlanmışdır. Respublikanın cənub bölgəsinin (Lənkəran-Astara zonası) əlverişli torpaq iqlim xüsusiyyətlərinə malik olması, ərazinin müəyyən hissəsinin dənizlə, dağ massivləri ilə əhatə olunması subtropik bitkilərin, xüsusilə çay bitkisinin əkilib

becərilməsi üçün böyük perspektivlər açdı. Bu nadir xüsusiyyətlər əvvəllər bir çox torpaqşünas, iqlimşünas alimlərin diqqətini cəlb etmiş və çayçılığın bu regionda məskunlaşmasına şərait yaratmışdır.

İlk illərdə çayçılıq Lənkəran rayonu ərazisində, onun bir neçə təsərrüfatlarında əkilib becərilmiş, sonrakı mərhələdə o, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı rayonlarının əlverişli şəraitə malik olan massivlərində, təsərrüfatlarında yayılmış və istehsalı təşkil edilmişdir. Lakin çayçılığın təşkil məhsulun toplanması, qablaşdırılması, ilkin emalının həyata keçirilməsi sahəsindəki mövcud çətinliklər müxtəlif çeşiddə, tələbatı ödəyəcək səviyyədə məhsul istehsalını artırmağa imkan vermirdi. Odur ki, respublika hökuməti çayçılığın intensivləşdirilməsi sahəsində xüsusi qərar qəbul etmişdir.

Son onilliklər ərzində (1970-1990-cı illər) respublikada çayçılığın inkişafına dair qəbul olunmuş qərarlar çay plantasiyalarının genişləndirilməsinə imkan verdi. Həmçinin bu tədbirlər yaşıl çay yarpağı istehsalının artırılmasına, xammalın regionun özündə son məhsula çatdırılmasına şərait yaratdı. Respublikada çayçılığın inkişafı bir neçə mərhələdən keçmişdir.

Birinci mərhələyə 1950-1965-ci illəri şamil etmək olar. Respublikada çaya tələbatın artması, xarici ölkələrdən gətirilən çayın məhdudlaşdırılması bu sahənin inkişafına təkan verdi. Bu vacib sahə ilə artıq Lənkəran-Astara zonasının əksər təsərrüfatları məşğul olmağa başladılar. Eyni zamanda, respublikada çay istehsalı üçün nisbətən əlverişli olan Zaqatala, Balakən rayonlarında da çayçılığın təşkilinə, onun inkişafına xüsusi diqqət yetirildi.

İkinci mərhələ 1965-1990-cı illəri əhatə edir. Bu mərhələdə Azərbaycanda çayçılığın intensivləşdirilməsinə dair xüsusi qərar qəbul edildi və icrasına başlandı. Göstərilən 25 il müddətində yaşıl çay yarpağının toplanması istisna olunmaqla, əksər iş prosesləri qismən mexanikləşdirilmiş, ziyanverici və xəstəliklərə qarşı mübarizə tədbirləri və başqa xidmət işləri yaxşılaşmışdır. Bütün bunlar əvvəlki illərlə müqayisədə yaşıl çay yarpağı istehsalının 3-4 dəfə artmasına, bu sahə ilə məşğul olan təsərrüfatların iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsinə şərait yaratmışdır.

Üçüncü mərhələ bazar münasibətlərinə keçid, sahibkarlığın formalaşması və inkişafı dövrünü əhatə edir. 1995-2002-ci illərdə çayçılıq kompleksinin əhatə etdiyi müəssisələrin özəlləşdirilməsi, yeni təsərrüfat formalarının yaradılması məhsul istehsalının azalması ilə müşayiət olunmuşdur.

Çayçılıq əsasən respublikanın Lənkəran-Astara və Masallı rayonlarında geniş yayılmışdır. Respublikada becərilən cəmi çay plantasiyalarının və bar verən bağ sahələrinin 98%-dən çoxu, ümumi istehsalın 99%-ə qədəri, pul gəlirlərinin əksər hissəsi Lənkəran-Astara zonası rayonlarının payına düşür. Xammalın əsas hissəsinin bu rayonlarda cəmlənməsi ilkin emal müəssisələrinin də istehsal güclərinin burada yerləşdirilməsinə şərait yaratmışdır.

Hazırda Lənkəran rayonunun çayçılıq təsərrüfatları öz məhsullarını orada olan 5 çayın ilkin emalı müəssisəsinə, Astara rayonunun təsərrüfatları rayonda olan 3 çayın ilkin emalı müəssisəsinə verir. İlkin emaldan sonra bu məhsulun bir hissəsi Bakıdakı çayçəkici və bükücü fabrikinə göndərilir. Ma-

sallı rayonunda 3 çayın ilkin emalı müəssisələri fəaliyyət göstərir. Lerik və Yardımlı rayonlarında emal müəssisələri olmadığından onun məhsulu Lənkərana göndərilir. Zaqatala və Balakən rayonlarının çayçılıq təsərrüfatlarının məhsulları Zaqatala rayonundakı çay fabrikində emal olunur. Ərazilərdə istehsal olunan yaşıl çay yarpağının demək olar ki, hamısı regionların özlərində emal olunur. Belə ki, yaşıl çay yarpağının uzaq məsafələrə nəql etdirilməsi onun keyfiyyətinə mənfi təsir göstərdiyinə görə, ilkin emal müəssisələri çay becərilən təsərrüfatlara yaxın məsafələrdə yerləşdirilmişdir.

Təcrübə göstərir ki, yaşıl çay yarpağını 35-50 km məsafəyə daşıyan zaman onun keyfiyyəti xeyli aşağı düşür. Ona görə də gələcəkdə yaşıl çay yarpağı istehsalının artırılması ilə yanaşı, ona münasib emal gücləri də artırılmalıdır. Yüksək keyfiyyətli çay məhsulu əldə etmək üçün budaq üzərində 2-3 yarpaq olduqda yığılmalı və tədarük məntəqələrinə 3-4 saat ərzində çatdırılaraq emaldan keçməlidir. Digər tərəfdən, yaşıl çay yarpağının qablaşdırılması və daşınmasında xüsusi taralardan istifadə olunmalıdır.

Ətçilik-südçülük kompleksi. Ətçilik kompleksinin əsas məqsədi əhalinin ət və ət məhsullarına olan tələbatını, həmçinin yüngül sənaye sahələrinin xammala olan ehtiyaclarını ödəməkdir. Ətçilik kompleksinin son məhsulunu əsasən ət kombinatları, Qismən də kənd təsərrüfatı müəssisələri istehsal edir. Xammalın əsas istehsalçıları heyvandarlıq kompleksləri, ixtisaslaşdırılmış heyvandarlıq təsərrüfatları, damazlıq stansiyaları və başqa təşkilatlardır. Heyvandarlığın yem bazasını müxtəlif növ yem is-

tehsalına ixtisaslaşmış təsərrüfatlar, qarışıq yem və mikrobiologiya sənayesi, ət tullantılarının istifadəsi üzrə fəaliyyət göstərən sex və zavodlar təşkil edir.

Südcülük kompleksinin əsas məqsədi əhalinin süd və süd məhsullarına olan tələbatını ödəməkdir, onun son məhsulunu süd emalı sənayesi və kənd təsərrüfatı müəssisələri istehsal edir. Xammalın əsas istehsalçıları südlük istiqamətli təsərrüfatlar, komplekslər və damazlıq təsərrüfatlarıdır. Südlük istiqamətli maldarlığın yem bazasını müxtəlif növ yem istehsalı üzrə ixtisaslaşmış təsərrüfatlar, qarışıq yem zavodu, mikrobiologiya sənayesi, üzlü süd əvəzedicisinin istehsalı və süd sənayesinin tullantılarının istifadəsi üzrə fəaliyyət göstərən sex və zavodlar təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Aqrar islahatın əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1995.
2. R. Balayev. Urbanizasiya zonalarının ərzaq problemi. Bakı, 1998.
3. X. Kazımlı - Aqrar-sənaye inteqrasiyası və onun səmərəliliyi. Bakı-1984.
4. V. Hüseyinov – Özəl təsərrüfatların inkişafının əsas istiqamətləri. Bakı-2003.
5. Ə. Əlirzayev – İqtisadi və sosial idarəetmə: Bazar iqtisadiyyatı - metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar. Bakı-1997.
6. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi «Ərzaq təhlükəsizliyi üzrə informasiya sistemi». Bakı-2004.

7. «İqtisadiyyat və həyat» jurnalı. Bakı-2004, №1-2.
8. H.B.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, Ə.M.Əhmədov – İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı-2002.

MÖVZU 10. TAXIL VƏ TAXIL EMALININ İQTİSADİYYATI

1. Dənli və dənli-paxlalı bitkilər barədə anlayış
2. Taxılçılığın intensivləşdirilməsi texnologiyası
3. Dənli və dənli – paxlalı bitkilərin emalı

1.Dənli və dənli-paxlalı bitkilər barədə anlayış

Dənli və dənli-paxlalı bitkilər dünyada ən çox yayılmış qiymətli qida bitkisi. Yer kürəsində əhalinin 60 faizi buğda ilə qidalanır. Bu bitkinin geniş yayılmasına səbəb tərkibində insan orqanizminin normal inkişafı üçün lazım olan çoxlu zülalların və bir sıra faydalı maddələrin olmasıdır. Buğda emaldan keçirilərək una çevrilir və çörək bişirilir. Undan qənnadı və makaron məmulatları hazırlanmasında da geniş istifadə olunur. Buğda çərəyi yüksək dərəcəli və ətrə malikdir. O, insan orqanizmində yaxşı həcm olunur.

Buğdadan spirt, partlayıcı maddələr, parçaların rənglənməsi üçün müxtəlif boyaqlar, nişasta, yapışqan istehsal olunur. Həmin məhsulların hazırlanması zamanı alınan təkrar xammal mal-qaranın yemlənməsi üçün qiymətli yemdir. Buğda kəpəyində həzm olunan zülalın miqdarı başqa dənli bitkilərdə olduğundan xeyli çoxdur.

Buğdanın mal-qara və quşlar üçün yemlik əhəmiyyəti də böyükdür. Buğdanın samanından və küləşindən yem kimi geniş istifadə olunur. Bu təkrar xammaldan mal-qara binalarında döşəmə kimi, sənayedə kağız istehsal etmək üçün də faydası vardır.

Dənli bitkilərin inkişafına respublikamızda böyük əhəmiyyət verilir. Xüsusi ilə bərk və qüvvəli buğda istehsalına son illər xüsusi diqqət yetirilir. Xüsusi təsər-

rüfatlarda buğda əkini sahəsindən yüksək məhsul toplanır. Hazırda xüsusi təsərrüfatlarda toplanan məhsulun yarısından çoxu qüvvəli buğdadan ibarətdir. Get-gedə onun istehsalı artırılır.

Taxıl istehsalının və emalının inkişafı – ölkə iqtisadiyyatının yüksəldilməsində, onun hərbi qüdrətinin möhkəmləndirilməsində həlledici əhəmiyyətə malikdir. Taxıl istehsalı dedikdə hər cür dənli və dənli - paxlalı bitkilər nəzərdə tutulur.

Dənli - paxlalı bitkilər insan orqanizmində yaxşı mənimsənilir. Dənli-paxlalı bitkilərin dənində zülalın miqdarı 20-45% təşkil edir. Dənli-paxlalı bitkilər müxtəlif vitaminlərə və əvəz olunmayan amin turşularına malikdir. Məhz buna görə də çörəkbişirmə sənayesində çörəyin keyfiyyətini yüksəltmək üçün ona dənli-paxlalı bitkilərin ununa soya unu qarışdırılır. Çünki soya unu bir çox amin turşuları ilə zəngindir.

Respublikamızın şəraitində dənli-paxlalı bitkilərdən noxud və lobya geniş yayılmışdır. Noxuddan şorba, sıyıq, kofe (və ya kofeni əvəz edən məmulat) və sairələr hazırlanır. Bundan əlavə emal sənayesində noxud və lobya ət məhsulları ilə birlikdə konservləşdirilir.

Qiymətli dənli-paxlalı bitkilərdən biri də lobyadır. Lobyaya xoşagələn tama və yüksək qidalılığa malikdir. Lobyanın həm dənli, həm də paxlası təzə və ya konservləşdirilmiş halda geniş istifadə olunur. Onun tərkibində çoxlu zülallar və vitaminlər vardır. Bu cəhətdən, o, digər paxlalılardan fərqlənir. Ləzzətli olsun deyə lobyanın ağdənli sortunun unundan buğda ununa 8-10 faiz qatışdıraraq uşaqlar üçün çörək hazırlanır. Lobyadan qara ciyər və mədə xəstəliklərinin müalicəsi üçün pəhriz xörəkləri də hazırlanır.

Əhalinin ən çox istehlak etdiyi dənli-paxlalı bitkilərdən biri də düyüdür. Düyü müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Düyüdə əsas etibar ilə plov, sıyıq, nişasta, pudra və pivə hazırlanır. Ondan həm də aseton, butil spirti, fitin və sairələr də istehsal olunur. Bu məhsulların təkrar xamalıdan heyvandarlıqda dəyərli yem kimi də istifadə olunur.

Çəltiyin qabığından kağız istehsalında istifadə olunur. Kömürləşdirdikdən sonra çəltik qabığından şəkər istehsalında sümük kömürünün əvəz edicisi kimi istifadə edilir.

Respublikamızın torpaq və iqlim şəraitinə tam uyğun gələn bir çox yeni və yüksək məhsul verən taxıl sortları yetişdirilir. Belələrindən biri Mirbəşir - 50 bərk buğda sortudur. Bu sort Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Əkinçilik İnstitutunda Meksika mənşəli "Pabellon-67" sortunun Şərq sortu ilə növdaxili hibridləşdirilməsindən alınmışdır. Azərbaycanda bu sort həm suvarılan və həm də dəmyə bölgələrdə rayonlaşdırılmışdır. Sort bərk buğdanın Leukurum növ müxtəlifliyinə aid olub becərmə tərzinə görə yazlıq və payızlıq xassəlidir.

Respublikanın suvarılan bölgələrində bu sort üçün ən yaxşı sələf çoxillik otlar və cərgəarası beçərilən bitkilər, dəmyə bölgələrdə isə qara herikdir. Bu sort üçün ən yaxşı gübrə norması sələflərdən asılı olaraq hektara 90-120 kq azot, 120-150 kq fosfor, 60-90 kq kalium verilir.

Bütün bu dənli-paxlalı bitkilər həm natural halda və həm də emal edilərək istehlak olunur.

Emala verilən dənli və dənli-paxlalı bitkilərin keyfiyyəti nə qədər yaxşı olarsa əhalinin istehlak etdiyi məhsullar da bir o qədər keyfiyyətli olar. Bunu təmin etmək üçün taxılın yatma ehtimalı olan yerlərdə hər

hektara 4-5 litr herbisid vurulur. Bu həm vegetasiya dövründə zərərvericilərə qarşı mübarizədir, həm də məhsul yetişən kimi qısa müddətdə yığıla bilir. Məlumdur ki, biçin gecikdirildikdə yığılan məhsulun keyfiyyəti pisləşir və itkilərə yol verilir. Emalda qaraqılçığ buğda sortu da mühüm yer tutur. Qaraqılçığ sortdan olan bərk buğda sortu respublikamızın torpaq və iqlim şəraitində yüksək məhsul verir. Bu sort alçaq boyludur, yatıxmır. Aqrobioloji xüsusiyyətləri intensiv becərmə texnologiyasının tələblərinə cavab verir. Bioloji cəhətdən həm payızlıq və həm də yazlıq xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan şəraitində payızda səpildikdə daha çox fayda verir. Vegetatsiya müddəti 195-200 gündür. Başqa bərk buğda sortları ilə müqayisədə 3-4 gün tez yetişir.

Çoxillik otlar, cərgəarası becərilən bitkilər (qarğıdalı, soya və s.), paxlalı bitkilər və dəmyə şəraitdə isə qara herik qaraqılçığ buğda sortunun ən yaxşı sələfi sayılır.

Dənli və paxlalı bitkilərin becərilməsi torpaq-iqlim şəraitindən asılı olaraq ayrı-ayrı bölgələrdə aqrotexniki qaydalar dəyişə bilər. Təsiredici maddə hesabı ilə şum altına hər hektar hesabı ilə 90 kq fosfor, 60 kq kalium vermək lazımdır. Səpinə 3-5 gün qalmış hər hektara 25-30 kq azot gübrəsi, səpinlə birlikdə isə 15-20 kq superfosfat verilməlidir. Həyata keçirilən bu aqrotexniki tədbirlər dənli və dənli-paxlalı bitkilərin məhsuldarlığına və keyfiyyətinə xeyli müsbət təsir göstərir.

Respublikamızın torpaq və iqlim şəraitində müxtəlif növ dənli və dənli-paxlalı sortlar becərilir. Qarabağ - 7 arpa sortu çox sərfəli dənli bitkilərdəndir. Həmin sortu intensiv texnologiya əsasında becərmək üçün münbit və suvarılan torpaq sahələrindən istifadə

edilməlidir. Çoxillik otlar və cərgəarası becərilən bitkilər bu sort üçün ən yaxşı sələf ola bilər. Dəmiyə şəraitdə isə səpin üçün qara-herik sahələr götürülməsi tövsiyə olunur. Emal sənayesi üçün keyfiyyətli arpa istehsal etmək üçün şum altına hər hektar hesabı ilə 90 kq fosfor və 60 kq kalium vermək tələb olunur. Səpinqabağı becərmədə isə hər hektara 20-25 kq azot verilməlidir. Səpin oktyabr ayının ikinci və noyabr ayının birinci yarısında hektara 3,0 milyon cücərən toxum hesabı ilə aparılmalıdır. Sort yarımpayızlıq olduğundan onu pambıqdan və buğda səpilib qutardıqdan sonra səpmək məsləhətdir. Səpin yüksək kondisiyaya çatdırılmış və yalnız dərmanlanmış toxumlarla səpindən 1-2 ay qabaq aparılmalıdır. Toxumla birlikdə hər hektara 20 kq dənəvər superfosfatın verilməsi məsləhət görülür. (Bütün hallarda gübrə üzrə səpin normaları təsiredici maddə hesabı ilə götürülür).

Suvarılan torpaqlarda vaxtında və kütləvi çıxış almaq üçün toxum arat edilmiş sahələrə səpilməli və ya sahələr səpindən sonra dərhal suvarılmalıdır.

Yazlıq dənli və paxlalı bitkilərin becərilməsinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Respublikamızda taxılçılığın təşkili, taxıl bazarının dövlət tənzimlənməsi və taxıl məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması işlənilib hazırlanmışdır. Xatırladaq ki, taxıl anlayışı çox genişdir. Taxıl dedikdə ərzaq, toxum, yem və texniki əhəmiyyətli dənli və dənli-paxlalı bitkilər nəzərdə tutulur. Taxıl emalı nəticəsində müxtəlif məhsullar: un, yarma, çörək və makaron məmulatları, qarışıq yemlər və s. alınır. Taxılçılıq obyektləri taxıl məhsullarından, taxıl istehsalından və taxıl əkin sahələrindən, avadanlıqlardan, təbii və süni gübrələrdən ibarətdir. Taxılçılıq sahəsində dövlətin qarşısında mühüm vəzifələr durur. Ən

başlıcası budur ki, əhalinin taxıl məhsullarına, yemlik və toxumluq taxıla olan tələbatının təmin edilməsi, taxıl istehsalının sürətlə artırılmasını vacib və əhəmiyyətli edir.

2. Taxılçılığın intensivləşdirilməsi texnologiyası

Taxıl istehsalının intensiv amillər hesabına artırılması, toxumçuluğun inkişafı və elmi təminatın stimullaşdırılması, maddi və mənəvi həvəs yaratmaqda əhəmiyyətli məsələlərdir.

Taxıl məhsullarının istehsalı və səmərəli istifadə edilməsi üzrə xüsusi proqramlar işlənib hazırlanmışdır. Taxıl balansları tərtib edilmişdir. Həmin proqramlara əsasən taxıl istehsalı intensiv texnologiya əsasında, növbəli əkinçiliyin tələblərinə tam uyğun aparılmalıdır. Taxılın toxumları tam keyfiyyətli olmalıdır. Taxıl istehsalında və toxumçuluqda sort qarışığına yol verilməməli, sortun rayonlaşdırılmasına ciddi əməl edilməlidir.

Məqsədli taxıl proqramları dövlət və yerli əhəmiyyətə malikdir. Başqa ərzaq məhsullarından fərqli olaraq taxıl istehsalına dövlət himayəsi tələb olunur. Hazırda respublikamızda müxtəlif formalı təsərrüfatlarda taxıl istehsal edilir. Mövcud qaydalara görə tedarükü və satışı ilə məşğul olan bütün taxılçılıq subyektlərinə bərabər iqtisadi, təşkilati və hüquqi cəhətdən əlverişli şərait yaradılır. Hazırda respublikamızda taxıl istehsalı sahəsində yerli istehsalçılara səmərəli investisiya, qiymət, güzəştli kredit və vergi siyasəti həyata keçirilir.

Taxıl məhsullarının qablaşdırılması və etiketləşdirilməsi, onların keyfiyyətinin və qidalılıq dərəcəsinin

qorunub saxlanması və məqsədyönlü istifadə edilməsi təmin edilir.

Tələblərə uyğun olaraq müvafiq qaydada qablaşdırılmış və etiketləşdirilmiş taxıl məhsullarına əmtəə nişanları və müvafiq kodlar vurulması həyata keçirilir.

Taxıl məhsullarının saxlanması və daşınması normativ sənədlərə uyğun dövlət standartlarının tələblərinə uyğun həyata keçirilir.

Respublikamızda xüsusi taxıl fondu yaradılır. Bunun çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bununla fəvqəladə hallarda əhali taxıl məhsullarına tələbatını ödəmək, dövlət taxıl ehtiyatlarını formalaşdırmaq, dövlətin beynəlxalq müqavilələrini yerinə yetirmək, qapalı təşkilatların tələbatını təmin etmək və lazım olduqda daxili taxıl bazarında sifariş əsasında qiymətin artması qarşısını almaq mümkündür. Dövlət fonduna taxıl alınmasını təmin etmək məqsədi ilə lazımı tədbirlər görülür, sifarişçiləri və taxıl alan təşkilatlar müəyyən edilir. Dövlət sifarişçilərinin səlahiyyətləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən olunur.

Qərara alınmışdır ki, Dövlət taxıl fondu üçün taxıl istehsal edənlərlə hesablaşmaq səlahiyyəti verilir. Xaricdən taxıl almaq üçün dövlət sifarişçiləri dövlət zəmanəti ilə kreditlə təmin olunurlar. Büdcədən vəsait və valyuta sərf edilməsi nəzərdə tutulur.

Dövlət taxıl fondu Azərbaycan Respublikasının mülkiyyəti sayılır. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının sərəncamında saxlanılır. Önemli cəhət həm də budur ki, taxıl məhsulları ticarət dövriyyəsinə daxil edilir. Bu dövriyyəyə Azərbaycan Respublikasında mənşəyi belli, keyfiyyət göstəriciləri standartlar və tələblərə cavab verən, uyğunluq, gigiyenik, baytarlıq və fitosanitar sertifikatları olan taxıl daxil edilir.

Azərbaycan Respublikasında taxıl məhsulları topdansatış, pərakəndəsətış və sifariş əsasında satılmaqla yanaşı həm də birja və hərrac yerlərində satılır.

Respublikamızda taxıl məhsullarının topdan və pərakəndəsətışı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və ticarət qaydalarına uyğun həyata keçirilir. Taxıl bazarının dövlət tənzimlənməsi müvafiq qaydada təsdiq edilmiş ərzaq balansları əsasında, yəni iqtisadi münasibətlər əsasında həyata keçirilir. Taxıl istehsalının stimullaşdırılması, keyfiyyətinə dair tələblərin normalaşdırılması və sertifikatlaşdırılması müvafiq qaydada həyata keçirilir.

Taxıl istehsalının, tədarükünün, satışının, habelə idxal və ixracının uçotunun dəqiq aparılması da hüquqi əsaslarla aparılır. Taxıl proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsində xarici sərmayələrin cəlb edilməsi, müvafiq qanunvericiliyə əsaslanır. Taxıl bazarında rəqabət Azərbaycan Respublikasının haqsız rəqabət və antiinhisar fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Beləliklə, istifadəyə yaramayan taxıl məhsulları qəbul edilmir. Standartlara və texnoloji tələblərə cavab verməyə yararlılıq müddəti ötmüş taxıl məhsulları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada götürülür və zərərsizləşdirilir və ya məhv edilir. Zərərsizləşdirilməsi və ya məhv edilməsi barədə qərar qəbul edilmiş taxıl məhsulları xüsusi uçota alınır və ayrıca saxlanılır.

Taxıl fonduna idxalı zərurəti yarandıqda taxıl və taxıl məhsullarının alınması həcmi barədə icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən xüsusi qərar qəbul edilir.

Taxıl məhsullarının ixracı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Taxılın karantin

mühafizəsi Azərbaycan Respublikasının bitki karantini haqqında qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Taxıl məhsullarının keyfiyyətini qoruyub saxlamaq üzərində ciddi nəzarət qoyulur. Taxıl məhsullarının keyfiyyətini təmin etmək üçün birinci növbədə taxıl məhsullarının keyfiyyətinə dair tələblər müəyyən edilir. Taxıl məhsullarının keyfiyyətinə və səmərəli istifadə edilməsinə dövlət özü nəzarət edir. Taxıl məhsullarının keyfiyyətinə dair tələblərin normalaşdırılması, yerinə yetirilməsi tam zəruri və vacibdir.

Taxıl emalı zamanı əldə edilən məhsulların keyfiyyətinin təmin edilməsi ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə dair tələblərin normalaşdırılması da vacib və əhəmiyyətlidir.

Taxıl məhsullarının keyfiyyət göstəricilərinin müəyənləşdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən və respublikaya gətirilən taxıl məhsulları kimyəvi, bioloji, toksikoloji və radioloji cəhətdən hərtərəfli təhlil edilməli və qiymətləndirilməlidir. Taxıl məhsulları həmçinin icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən dövlət reyestrində gigiyena qeydiyyatından keçirilməlidir. Taxıl məhsullarının keyfiyyətinə və səmərəli istifadə edilməsinə dövlət nəzarəti qoyulmalıdır.

Taxıl məhsullarının keyfiyyətinə və səmərəli istifadə edilməsinə dövlət nəzarətinin məqsədi hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən bu məhsulların istehsalına, tedarükünə, saxlanmasına, daşınmasına, satışına və ixracına dair tələblərin normalaşdırılmasına əməl edilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Taxıl barədə qanunların tələblərinə əməl etməyənlər ciddi cəzalandırılırlar. Taxıl haqqında qanunvericiliyi pozanlar dəyən zərəri ödəməlidirlər.

Taxılın istehsalı, tədarükü, saxlanması, daşınması, satışı, idxal və ixracı, istifadəsi və keyfiyyəti barədə mübahisələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq məhkəmə qaydasında həll olunur.

Bütün bunlardan belə aydın olur ki, respublikamızda taxılçılığın geniş t dqi  edilməsi çox böyük siyasi və sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Hesablamalar göstərir ki, dənli bitkilər əkini 8 min hektara  atdırılırsa, hər hektar əkin sahəsindən orta hesabla 25 sentner məhsul əldə edilrs , respublikamızda taxıl istehsalı 2 milyon ton təşkil edər.  h llnin orta illik sayının 10 milyon olduđu şəraitdə onun ürəyə yaranan tələbatını artıqlaması ilə ödəmək mümkündür. Lakin ürəyin v  ürək məmulatının bütün sahələrdə itkiləri aradan qaldırmaq lazımdır. Hazırda bu itkilər toylardan tutmuş, h zur yerl rin d k, restoranlardan bařlamıř ařxanalarad k, uřaq evlərindən, məktəblərdən bařlamıř istirahət evləri v  sanatoriyalara qədər hədsiz-hesabsızdır.

Hazırda taxıl istehsalında yüksək məhsuldarlığın əldə edilməsinə imkan verən kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Bitkilərin həyatında mineral elementlərlə qidalanmanın fiziologiyasını uzun müddət öyrənməklə azot qidalanmasının bufer rejiminin təmin olunması, məhsulda nitratların toplanmasının və onların torpaqdan yuyulmasının qarřısının alınması məqsədi ilə makro v  mikroelementlərin tətbiq olunma sisteminin və azot gübrələrinin kapsullarda hazırlanması texnologiyasının yaradılması, optimal mineral qidalanma rejimini təmin edən gübrələrin kompleks sisteminin əsasını təşkil etmiřdir. Bu iřl rin nəticələri mineral gübrələrin səmərəliliyinin yüksəlməsində, məhsuldarlığın əhəmiyyətli artımında v  məhsulun keyfiyyətinin yaxşılařmasında görünür. Ağır ekoloji vəziyyət, (o cümlədən torpaqların

radioaktiv parçalanma məhsulları olan radionuklidlərlə çirklənməsi nəticəsində onların bitkilərdə toplanması) torpaq-bitki örtüyündə uzunömürlü radionuklidlərin paylanma qanunauyğunluqlarını öyrənən daha bir elm sahəsi təşəkkül tapmışdır. Bitki sistemində müxtəlif elementlərin hərəkəti Azərbaycanın torpaq-bitki örtüyündə stronsium-90 və seziyum-137-nin dövrünün ümumi biogeokimyəvi xəritəsi verilmiş, bitkilərin çirklənməsinin mümkün olan proqnozları müəyyənləşdirilmiş, belə hallarda kənd təsərrüfatı işlərini həyata keçirmək üçün praktiki tövsiyələr hazırlanmışdır.

Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində əsas həlledici amillərdən biri, yeni daha yüksək məhsuldar sortların yaradılıb istehsalata tətbiqindən və elmi əsaslarda toxumçuluğun təşkilindən ibarətdir. Uzaqgörənliklə qarşıya qoyulmuş bu məqsəd məhsuldarlığa malik yeni sortların yaradılması və istehsalata tətbiqi vüsət alır. Respublikanın müxtəlif bölgələrində yeni yüksək məhsuldar taxıl sortlarının auksion (sərgi) əkinləri təşkil edilir və müvafiq bölgələrdə səpinqabağı və biçindən əvvəl seminar-müşavirələr keçirilərək becərilmə texnologiyası, yeni sortlar, onların toxumçuluğu və s. Haqqında fermerlərə lazımi tövsiyələr çatdırılır.

Əkinçilik İnstitutu alimlərinin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində bu sortların elmi əsaslı toxumçuluğu təşkil edilməklə artıq respublikada 700 min hektar sahənin toxuma olan tələbatını (150 min ton) ödəməyin əsası qoyulmuşdur. Beləliklə, Əkinçilik İnstitutunda yeni intensiv tipli sortların yaradılması, onların toxumçuluğunun inkişafı, becərilmə texnologiyasının işlənib hazırlanması və tətbiqi respublikamızda taxılçılığın intensiv inkişafına xeyli dərəcədə imkan vermiş və nəticədə

Azərbaycanı çörəklə təmin edəcək qədər taxıl istehsalına əlverişli zəmin yaradılmışdır.

Rusiya, Ukrayna, Belarus, Özbəkistan, Gürcüstan və Baltıqyanı respublikaların AMEA-nın müvafiq institutları ilə müştərək elmi-tədqiqat işləri həyata keçirilir.

Respublikada Beynəlxalq mərkəzlərlə - CIMMYT, ICARDA, IPGRI, ICRISAT və habelə Türkiyə, İran, Almaniya, Macarıstan, Argentina kimi ölkələrin mərkəzi tədqiqat institutları ilə də birbaşa əməkdaşlıq əlaqələri yaradılmış və daha da genişləndirilmişdir. Hər il qarşılıqlı elmi əməkdaşlıq sahəsindəki layihələrin, elmi nəticələrin yekunu, genofond və seleksiya materiallarının faydalı mübadiləsi həyata keçirilir.

Beynəlxalq mərkəzlərdən, ayrı-ayrı ölkələrin elmi araşdırma mərkəzlərindən gələn görkəmli alimlər Əkinçilik İnstitutunda yerinə yetirilən elmi işlərlə yaxından tanış olur, elmi əsaslı kompleks seleksiya işlərini, genofondu, yaradılan yeni sortları, onların ekoloji sınağını, toxumçuluğun təşkilini və istehsalata tətbiqini yüksək qiymətləndirərək bu cür işlərin yüksək əhəmiyyətli olduğunu təsdiq edirlər.

Bunlardan əlavə, Azərbaycan Respublikası üzrə «Bitkilərin genetik ehtiyatları» və «Seleksiya» proqramlarının rəhbəri akademik C.Ə.Əliyevin Azərbaycan Elmlər Akademiyası Botanika İnstitutunda və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Əkinçilik İnstitutunda öz geniş əhatəli fəaliyyətini cəmləşdirməsi genetik ehtiyatların toplanması, öyrənilməsi, saxlanması və seleksiyada səmərəli istifadə olunması ilə məşğul olan tədqiqatçılar arasında daha sıx əlaqələr yaradılır. Respublikamızın institutları ilə Rusiya, Ukrayna, Belarus, Moldova, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan və başqa ölkələrin müvafiq institutları ilə də əlaqələr inkişaf etdirilir.

Həyata keçirilən qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq institutda yerinə yetirilən tədqiqat işlərinin daha da sürətləndirilməsinə və respublikanın özünün daxili imkanları hesabına çörəklə təmin olunması probleminin həllinə sanballı töhfələr bəxş edir.

Taxıl istehsalının artırılmasında mineral gübrələrdən düzgün istifadə olunmasının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Hər sahənin və hər bitkinin bu və ya digər gübrəyə ehtiyacı müxtəlifdir. Mütəxəssislərin müəyyən etdiklərinə görə fosfor və kalium gübrəsinin hamısı əsasən şum altına, azot gübrəsinin isə ümumi normasının 20-25 faizi səpinqabağı becərmə zamanı, 35 - 40 faizi kolların vaxtı, qalan hissəsi isə boruyaçıxma fəzasında istifadə edilməsi məsləhət görülür. Səpin oktyabr ayının üçüncü, noyabr ayının ikinci on günlüyündə hektara 3,5 - 4,0 mln. cücərən toxum hesabı ilə aparılır. Sort yarımpayızlıq olduğu üçün sahələrdə pambıq yığıldıqdan sonra (və ya gecikmiş səpinlərdə) ondan müvəffəqiyyətlə istifadə etmək olar. Səpin yüksək kondisiyaya çatdırılmış və dərmanlanmış toxumla aparılır. Bir ton toxum 2 kq qranozan və ya 3 kq vitovaksla səpindən 1 - 2 ay əvvəl dərmanlanır. Səpinlə birlikdə hektara 15 - 20 kq dənəvər superfosfat verilməsi məqsəduyğun sayılır.

Suvarılan şəraitdə toxum arata səpilməlidir. Bu mümkün olmadıqda isə səpindən sonra suvarılmalıdır. Taxıl əkin sahələrinin malalanması, alaqalara qarşı kimyəvi mübarizə aparılması, taxıl bitkilərinin yatışması lazım gələn yerlərdə TUR preparatının tətbiqi, sahələrin suvarılması və azotla yemləndirilməsi həyata keçirilir.

Sahə vegetasiya dövründə 3 - 4 dəfə suvarılır. Yatma gözlənilən sahələrdə isə axırncı dən suyu may ayının sonunadək başa çatdırılır. Məhsul qısa müd-

dətdə itkisiz və tam yetişmə fazasında yığılıb başa çatdırılmalıdır.

Respublikamızın torpaq və iqlim şəraitində Şirvan-3 bərk buğda sortu da yüksək məhsul verir. Bu sort yarım intensiv sortdur. O, suvarılan və dəmyə şəraitdə yetişir. Bu sortun ən yaxşı sələfi çoxillik, paxla və cərgələrarası becərilən bitkilərdir. Dəmyə şəraitində qara herik və ya faraş herik sahəsi yüksək məhsul əldə etməyə səbəb olur. Herik olmadıqda paxlalı bitki və ya cərgələrarası becərilən bitkilərdən sonra səpmək faydalıdır.

Bu sort gübrəyə çox tələbkardır. Əsas şum altına (təsiredici maddə hesabı ilə) 90 kq fosfor, 50 - 60 kq kalium vermək tələb olunur. Azot gübrəsini isə əlavə yemləmə şəklində hektara 110-120 kq/təsiredici maddə hesabı ilə / vermək lazımdır. Azotun 15-20 faizi səpinqabağı, 60 faizi erkən yazda kollanma fazasında, 20 faizi isə boruyaçıxma fazasında verilir. Bu sort payızlıq olduğu üçün elə bir vaxtda əkilməlidir ki, soyuqlar düşənə qədər kollana bilsin.

Suvarma şəraitində hektara 3,5-4,0 mln. ədət dəmyə şəraitində isə 3-3,5 mln. ədəd cücərən toxum əkilməlidir. Səpinqabağı toxum sürmə xəstəliyinə qarşı qranozan və ya TMTD preparatları ilə işlənilməlidir. Dərmanlanma hər ton toxuma 1 kq qranozan və ya 2 kq TMTD quru və ya yaş üsulu ilə səpinə ən azı 1 ay qalmış aparılmalıdır. Sahə vegetasiya dövründə 3-4 dəfə suvarılmalıdır. Birinci suvarma payızda səpindən sonra, ikinci isə yazda erkən kollama fazasında, üçüncü boruyaçıxmada sonra, dördüncü çiçəkləmədən sonra həyata keçirilməlidir. Vegetasiya suvarmalarının azot gübrəsini əlavə yemləmə şəklində verdikdən sonra aparmaq lazımdır. Erkən yazda kollanma fazasında

alaqlar tam cücərdikdən sonra hər hektara 2,3-2,5 kq herbisid (2,4 D) götürüb suda həll edərək çiləmə aparılmalıdır. Dənli və paxlalı bitkilərin hər hektarına 460 - 4,5 milyon cücərə toxum səpilməlidir. Sort intensiv tipli olduğuna görə səpin norması da optimal olmalıdır. Səpin qranozan (1tona 1,5-2 kq) və ya vitovaksla (1tona 3 kq) dərmanlanmış (səpinə 1-2 ay qalmış) toxumlarla aparılır.

Optimal səpin vaxtı oktyabrın ikinci yarısı və noyabrın birinci on günlüyü hesab olunur. Pambıqçılıq Rayonlarında pambıq yığıldıqdan sonra da səpin səpmək olar. Dağətəyi rayonlarda səpin oktyabrın ikinci on günlüyündə aparılmalıdır.

Erkən yaz kolları dövründə əkinə mala çəkilməli və əlaq otları tam cücərəndə (yaz kolları fazasında) herbisit verilməlidir. Sort yatmayan davamlı olduğu üçün TUR preparatı çiləmək lazım deyildir.

Bu sort üçün hektara illik azot norması təsiredici maddə hesabı ilə 60 kq-dır. Bunun 130 kq-nı yeşilləmə kimi 3 dəfə vermək lazımdır. Birinci yeşilləmədə-erkən yaz kolları dövründə (təqribən fevralın sonu martın əvvəlində) hektara 50 kq, ikinci yeşilləmədə - kolları fazasının sonunda (martın sonu aprelin əvvəlində) hektara 50 kq, üçüncü yeşilləmədə - sünbülləmə fazasından (mayın birinci yarısında) 30 kq verilməlidir. Suvarma vaxtı ilə gübrə vermə vaxtları uyğunlaşdırılmalıdır.

Bütün bu texnoloji tələblərə ciddi əməl olunarsa, xüsusi ilə azot gübrəsi göstərilən miqdarda və vaxtında verilərsə, hektardan 60-70 sentner taxıl götürmək mümkündür.

Çovdarın da emal sənayesində öz yeri vardır. Respublikamızın şəraitində Mirbəşir-46 payızlıq çovdar

sortu yüksək məhsuldarlığa malikdir. Bu sort Dağlıq Şirvan bölgəsi buğda zəmilərində seçilmiş nümunələrindən çoxqatlı fərdi seçmə yolu ilə alınmışdır. Sortun küləşi hündürdür və yatıxmır. Mirbəşir-46 çovdar sortu torpaq münbitliyinə və aqrotexnikaya çox tələbkardır. Azot gübrəsi onu yatıxmaya qoymur. Ona görə də kalium gübrəsindən mütləq istifadə olunmalıdır. Suvarma şəraitində təsiredici maddə hesabı ilə sələflərdən asılı olaraq hektara 60-90 kq azot, 90-120 kq fosfor və 60 kq kalium gübrəsi verilməsi məsləhət görülür.

Əsas şum altına sələflərdən asılı olaraq 90-20 kq fosfor və 60 kq kalium gübrəsi verilməlidir. Azot gübrəsinin 20 - 25 faizi səpinqabağı becərmə zamanı verilməlidir.

Suvarma şəraitində hektara 3,5-4,5 milyon, dəmyə şəraitində isə 4,0-4,5 milyon toxum səpilməlidir. Səpin suvarılan düzən zonalarında oktyabrın 2-ci on günlüyündə, dəmyə dağətəyi zonalarda sentyabr ayının 20-dən oktyabr ayının 2-dən oktyabr ayının 10-dək, dağlıq zonada avqust ayının 20-dən sentyabrın 20-ə kimi keçirilməlidir.

Səpin yüksək kondisiyaya çatdırılmış və dərmanlanmış toxumla aparılmalıdır. Bir ton toxum 2 kq qranozan və ya 3 kq vitovaksla dərmanlanmalıdır. Dərmanlama səpindən 1-2 ay əvvəl aparılmalıdır. Səpinlə birlikdə hektara 15-20 kq superfosfat verilməsi məsləhət görülür.

Suvarılan zonalarda səpin ya arata səpilməli, yaxud səpindən sonra dərhal qısa müddətdə suvarılmalıdır.

Bitkilərə qulluq işləri malalamadan, əlaqlarla mübarizədən, suvarılma və azotla yemləmədən ibarətdir. Azotun 35-40 faizini kollama zamanı, qalan hissəsini

isə boruyaçıxma fazasında vermək məsləhət görülür. Əkin vegetasiya müddətində 3-4 dəfə suvarılmalıdır. Məhsul yığımları qısa müddətdə, itkisiz və tam yetişmə fazasında başa çatdırılmalıdır.

Dənli bitkilər içərisində vələmir mühüm yer tutur. Azərbaycan-60 vələmir sortu daha məhsuldardır. Azərbaycan-60 vələmir sortunun becərilmə texnologiyasında onun ən yaxşı sələf bitkisindən sonra düzgün yerləşdirilməsi əsas rol oynayır. Onlardan ən yaxşısı paxlalı bitkilər (pambıq, soya, noxud, yonca və s.) gübrələnmiş cərgəarası becərilən (pambıq, qarğıdalı və tütün bitkiləri), sonra isə payızlıq taxıl (buğda və arpa) sayılır. Vələmirdən sonra əkildikdə onun məhsuldarlığı kəskin sürətdə azalır. Vələmirdən yüksək və sabit dən və yaxşı yaşıl kütlə almaqdan ötrü, torpağın düzgün və vaxtında becərilməsinin əhəmiyyəti daha çoxdur.

Azərbaycan-60 sortu mineral gübrələrin verilməsini nəzərdə tutur. Yəni əsas şum altında təsiredici maddə hesabı ilə hektara 80-90 kq fosfor, 30-35 kq kalium gübrələri verilməlidir.

Payız-qış dövründə isə təsiredici maddə hesabı ilə hektara 34 kq və yazda isə hektara 50 kq azot gübrəsi yemləmə kimi verilməlidir.

Azərbaycan-60 vələmir sortunun optimal səpin müddəti dən üçün payızda-noyabr ayının birinci on-günlüyündə, yaşıl yem üçün isə sentyabrdan fevral ayının axırına kimidir.

Toxumluq və qarışıq yemlik səpinlərdə hektara 60-70 kq və ya 2,0-2,5 mln tam cücərən toxum, payızda, yaşıl yem və dən üçün gec səpdikdə isə 75-90 kq və ya 2,5-3,0 mln tam cücərən toxum səpilməlidir.

Dənli və dənli paxlalı bitkilərin düzgün rayonlaşdırılması da taxılçılığın intensivləşdirilməsi üçün mühüm şərtir.

Seleksiyaçılarımız şaxtaya və quraqlığa davamlı, unüyütmə və çörək keyfiyyətinə görə qiymətli olan bir çox payızlıq buğda sortları yetişdirmişlər. Payızlıq buğda əkinlərinin 90%-dan çoxunu indi seleksiyalı sortlar təşkil edir. Payızlıq buğda sortlarının yetişdirilməsində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Genetika və Seleksiya İnstitutu, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Əkinçilik İnstitutu mühüm tədbirlər həyata keçirirlər.

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Əkinçilik İnstitutunda məhsuldarlığa görə fərqlənən Şərq, Arandəni, Ağbuğda 13, Azərbaycan 2, Qələbə, Muğan və s. kimi payızlıq buğda sortları yaradılmışdır. Bununla yanaşı bir sıra yüksək keyfiyyət göstəricilərinə malik olan perspektiv sortlar. Dövlət sort sınağına verilmişdir. Azərbaycanda rayonlaşdırılmış payızlıq dənli və dənli-paxlalı bitki sortlarının aşağıdakılardır:

Şərq sortu - Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Əkinçilik İnstitutunun Mirbəşir zona təcrübə stansiyasında Apulikum 82/1, Xorankanın çarpazlaşdırılmasından alınmışdır. Dənin rəngi ağ, oval formalı, şüşəvarı, çox iri, 1000 dənin kütləsi 35-52 q, unüyütmə və makaron keyfiyyəti yaxşıdır, yüksək məhsuldardır, suvarma şəraitində hektardan 30-45 sent. məhsul alınır. Dəmində yaş kleykovinanın miqdarı 24-30%, zülalın miqdarı 13-15%, bəzi illərdə nisbətən yüksək və yaxud aşağı olur. Çörəyin keyfiyyəti orta və aşağıdır. Unun gücü becərmə və iqlim şəraitindən asılı olaraq $150-400 \times 10^4$ coul aralığında dəyişir.

Şərq sortundan hazırlanan makaronun rəngi sarı, açıq-sarı, möhkəmliyi 755-820 q, bişmə əmsalı 4,0 - 4,1-dir.

Sort 1945-ci ildə respublikamızın Kürboyu, Muğan, Şirvan, Qarabağın dağətəyi düzənliklərində və alçaq dağlıq bölgələrdə rayonlaşdırılmışdır.

Muğan sortu - Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Əkinçilik İnstitutunun Cəlilabad Təcrübə stansiyasında Fələstin mənşəli Leukomelan növ müxtəlifliyindən çoxqatlı fərdi seçmə üsulu ilə alınmışdır. Sort 1979-cü ildə respublikamızda əsasən Cənubi Muğanın dəmyə şəraitində və Qarabağın düzən suvarma şəraitində rayonlaşdırılmışdır.

Bitkinin boyu 110-120 sm olub, küləşi möhkəm, əksər vaxtlarda içi dolu olur. Güclü kök sisteminə malik olduğuna, quraqlığa davamlılığına görə bütün sortlardan üstündür. Şaxtaya nisbətən davamlı, qışa isə orta davamlıdır.

Sünbülü girdə, 9-10 sm uzunluğunda, orta sıxlıqdadır. Dəni şüşəvarı, iri və oval şəklindədir. Dənin qarınaltı yarığı aydın gözə çarpır. 1000 dənin çəkisi Şərq sortundan 6,1 q çox, (yəni 55-70 q-a çatır), yüksək keyfiyyətlidir, parlaq və kəhrəba rəngli makaron alınır.

Məhsuldarlığı Şərq sortundan 5,0 - 6,7 sentner və ya 20-27 % yüksəkdir, Cənubi Muğanın dəmyə şəraitində 25,0 - 40 sent., Qarabağın düzən suvarma şəraitində isə 45-50 sentə çatır.

Qılçıqsız I sortu - Krasnodar Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda Qılçıqsız 4 sortundan fərdi seçmə yolu ilə alınmışdır. Dən qırmızı rəngli, oval şəkilli, orta şüşəvarı və iridir. 1000 dənin çəkisi 39-50 q, yaxşı və əla növ çörəkbişirmə keyfiyyətinə malikdir. Tökülməyə və yatmaya nisbətən davamlı, gübrəyə

tələbkardır. Qüvvəli buğda qrupuna daxil olmaqla unu aşağı keyfiyyətli buğdaların unları ilə qarışdırıldıqda onların çörək keyfiyyətini xeyli yüksəldir. Dəndə zülalın miqdarı (13,1 – 15,7) əsasən 14%-dən yuxarı olmaqla, yaş kleykovinanın miqdarı 28-30 faizə qədər, keyfiyyəti isə birinci qrupa aid olur. Unun gücü becərmə şəraitindən asılı olaraq geniş miqyasda dəyişir.

Bolbuğda - Azərbaycan AMEA Genetika və Seleksiya İnstitutunda yerli Gürgənə sortundan fərdi seçmə yolu ilə alınmışdır.

Dəni oval şəkilli, unvarı və iri, 1000 dənin çəkisi 37-44 q, dəndə zülalın miqdarı isə 10,2-15,4%-dir. Fenolda qara rəngə boyanır, tökülməyə qarşı orta davamlıdır. Çörək və un keyfiyyəti yaxşıdır. Məhsuldarlığı hektardan 30-35 sentner olur.

Qafqaz. – Krasnodar Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda Lutesens – 314 (Neytsyuxt Qılçıqsız 4) x Qılçıqsız I hibridindən seçmə yolu ilə alınmışdır.

Dəni oval formalı olub, 1000 dənin çəkisi 42-52 q, rəngi qırmızı və şüşəvaridir. Çörək və un çıxımı yaxşıdır. Zülalın miqdarı Qılçıqsız 1 sortuna nisbətən azdır. Yaş kleykovinanın miqdarı 25 –35% keyfiyyətli II qrupa aiddir.

Krasnodar 5 qarğıdalı sortu - İkiqat xəttarası hibrid olub dəni sarı, dişvarı, uzunsovdur. Dən çıxımı 80-85 faiz, 1000 dənin çəkisi 200-300 qramdır. Bitkinin hündürlüyü 80-160 sm, vegetasiya müddəti isə 125-130 gündür.

Yaxşılaşdırılmış Yerli Zaqatala – Yerli Zaqatala sortundan fərdi seçmə yolu ilə alınmışdır. Dəni sarı olub bərk qarğıdalı qrupuna mənsubdur. Vegetasiya müddəti 120-140 gün, hündürlüyü 240-450 sm, qıçaların yerləşmə hündürlüyü 90-130 sm qədər olur.

Əlverişli şəraitdə 2-3 qıça verir, dən çıxımı 79-80%, 1000 dənin çəkisi 320-340 q-dır.

Yerli ağdənli noxud - qədim yerli sortdur. Respublikamızın dağətəyi suvarılan düzənlik, dağətəyi çöl, alçaq, orta dağlıq və dağlıq kontinental zonaları üçün rayonlaşdırılmışdır.

Bu sortun hündürlüyü 25-40 sm qədər olur. Bu-daqlanması və yarpaqlanması orta, çiçəkləri ağ rəngdədir.

Sort ortayetişəndir, vegetasiya müddəti 80-90 gündür. Quraqlığa davamlı, askaxitoz və fuzarioz xəstəliklərinə orta dərəcədə davamlıdır. Dəni sarımtıl çəhrayı, 1000 dənin kütləsi 300-320 q, bişmə müddəti orta, zülalın miqdarı isə 23-25 faizdir, məhsuldar sortdur.

Yerli qabiliyyət - yerli boya sortlarından olub, Azərbaycan Elmi - Tədqiqat Əkinçilik İnstitutunun Mirbəşir təcrübə stansiyasında seçmə yolu ilə alınmışdır. 1948-ci ildən rayonlaşdırılmışdır. Respublikanın Kürkənarı, Şirvan-Qarabağ aran, dağətəyi düzən, Samur-Dəvəçi suvarılan zonalarında aran və alçaq dağlıq zonalarda əkilməsi məsləhət görülür.

Kolu zəif sarmaşan və dağınıq, bitkisinin hündürlüyü isə 30-40 sm-dir. Yarpaqları dəyirmi formada olub, çiçəkləri ağ rəngdədir. Paxlaları yastı, qılınçvarı, dənləri böyrək şəkilli və ağ rəngdə olur.

Dənli və dənli-paxlalı bitkilərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dənli və dənli-paxlalı bitkilərin keyfiyyəti bir sıra amillərdən asılıdır. Keyfiyyətə olan tələbat səviyyəsi dünya bazarında taxılın ehtiyatı ilə bilavasitə əlaqədardır. Belə ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra əksər ölkələrdə taxıl çatışmadığından taxılın keyfiyyətinə lazımi əhəmiyyət verilmirdi. Son dövrlərdə isə taxıl ixrac edən ölkələrdə

taxıl ehtiyatının artması ilə əlaqədar olaraq taxılın keyfiyyətinə tələbat xeyli yüksəlmişdir.

Son 30 il ərzində unuyütmə və çörəkbişirmə sənayesində baş verən texniki tərəqqi nəticəsində yüksək dərəcədə mexanikləşdirilmiş, avtomatlaşdırılmış dəyirman və çörək zavodlarının yaranması taxılın keyfiyyətinə olan tələbatın yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Buğda hazırkı dövrdə nəinki yüksək un çıxımına, asan üyüdülmə qabiliyyətinə malik olmalı, eyni zamanda yüksək dərəcədə mexanikləşdirilmiş xəmiryoğurma prosesində yaxşı fiziki xüsusiyyətlərini saxlamaqla, keyfiyyətli çörək alınmasını təmin etməlidir.

Belə bir şəraitdə istehsal olunan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, əks halda bu, keyfiyyətsiz çörək istehsalına səbəb olar. Bir sıra ölkələrdə dənin keyfiyyətini təyin etmək üçün 20-dən artıq üsuldən istifadə edilir. Müasir dövrdə təyin edilən keyfiyyət göstəriciləri belə təsvir olunur:

Natura. Dən keyfiyyətinin tarixinə nəzər yetirdikdə məlum olur ki, ilk vaxtlar dən əsasən çəkisinə görə deyil, həcminə görə, onun naturası, zibilliyi, rəngi nəzərə alınmaqla xarici görünüşünə görə qiymətləndirilirdi.

Dünya bazarında və həcmnin unuyütmə sənayesində dənin natura çəkisi ilə un çıxımı arasında olan asılılıq nəzərə alınır. Mövcud Dövlət standartının tələblərinə görə, bərk və qüvvəli buğdaların natura çəkisi 785 q/l-dən yuxarı olmalıdır. Natura çəkisi dənin iriliyi forması, dolma dərəcəsi, nəmliyi ilə yanaşı onun becərilmə aqrotexnikasından da asılı olaraq dəyişə bilər. Dənin natura çəkisini təyin edərkən, o, ağır və yüngül zibillərdən təmizlənməli və normal nəmliyə nail olmalıdır.

1000 dənin kütləsi. Bu keyfiyyət göstəricisi dənin iriliyindən, sortun bioloji xüsusiyyətlərindən, dolma dərəcəsiindən və becərmə şəraitindən asılı olaraq dəyişir.

İri dənlərdə endospermin miqdarı qalan tərkib hissələrinə nisbətən yüksək olur ki, bu da iri dənlərdən alınan un çıxımının yüksək olmasına səbəb olur. Belə dənlərdən istehsal edilən un əksər halda ağ rəngli olur, bu isə çörəkbişirmə sənayesində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mütərəqqi aqrotexniki üsullar tətbiq etməklə 1000 dənin kütləsini artırmaq və onun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq mümkündür.

Şüşəvarilik. Dənin keyfiyyət göstəricilərindən biri də şüşəvarilikdir. Unuyütmə və yarma sənayesində şüşəvari dənlərə nisbətən yüksək qiymətlidir. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, şüşəvariliklə dənin tərkibində olan zülal və kleykovina arasında müsbət əlaqə vardır. Bununla yanaşı tam şüşəvari və möhkəm endospermli dənlər yüksək un çıxımına malik olub, ondan dənəvər un alınır. Dənəvər un isə çörəkbişirmə və makaron sənayesində yüksək qiymətləndirilir. Bir sıra tədqiqatçıların, fikrincə, aşağı şüşəvariliyə malik olan bəzi sortlar yüksək şüşəvari sortlar kimi dənəvər un vermə qabiliyyətinə malik olur. Digər sortlar isə əksinə şüşəvariliyinin az və yüksək olmasına baxmayaraq bütün hallarda unvarı buğdalara məxsus un vermə qabiliyyətini saxlayırlar. Buna görə də həmin tədqiqatçılar qeyd edir ki, dənin keyfiyyəti şüşəvariliyə nisbətən dənin endospermasının möhkəmliyindən daha çox asılıdır.

Dənin möhkəmliyi. Unvarı endospermli dənlərdən alınan yumşaq un qənnadı məmulatı üçün daha əlverişli olduğu halda, yumşaq buğda növ müxtəlifliyinə aid olan bərk endospermli buğdalardan alınan

dənəvər un isə çörəkbişirmə sənayesi üçün daha əlverişli hesab olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, unüyütmə sənayesi üçün çox möhkəm endospermalı (bərk) dənələr də əlverişli deyil, belə ki, un üyüdülməsinə sərf olunan enerjinin artması ilə yanaşı, üyütmə prosesində qabığın bir hissəsi una qarışır. Bu da unda lazımsız elementlərin artmasına səbəb olur. Unüyütmə sənayesi üçün orta bərkliyə malik olan dənələr daha faydalıdır.

Dənin rəngi, iyi və nəmliyi. Yumşaq buğdaların emalı zamanı dənin rəngi keyfiyyətə təsir göstərmədiyi halda, əksinə bərk buğda keyfiyyətinə görə qiymətləndirilərkən onun rənginə xüsusi fikir verilir. Makaron sənayesində istifadə edilən bərk buğdaların rənginin mühüm əhəmiyyəti vardır. Xoşagələn rəngə və əla keyfiyyətə malik olan makaron kəhrəba rəngli bərk buğdalardan istehsal edilir. Məhz buna görə də bir sıra Ölkələrdə bərk buğdaları makaron buğdası adlandırırlar. Belə buğdaların endospermində sarı pigment olduğuna görə, ondan hazırlanan məmulatın xoşa gələn sarı limon rəngli olmasına səbəb olur.

Qırmızı rəngli bərk və yumşaq buğdalar makaron hazırlanması üçün yararsız hesab olunur. Çünki belə dənələrdən hazırlanan makaronun rəngi bulanıq qonur rəngə çalır.

Dənin rəngi və parlaqlığı sortun bioloji xüsusiyyəti ilə yanaşı onun yığım və saxlanılma şəraitindən də asılıdır. Buna görə də yığımın maksimal müddətdə başa çatması ilə yanaşı onun saxlanılma rejiminə düzgün əməl edilməsi vacib məsələlərdən hesab olunur.

Xəmirin fiziki xüsusiyyətləri. Müasir dövrdə dənin fiziki göstəriciləri ilə yanaşı, (özüyazan avtomat cihazlardan farinoqraf, alveoqraf və ekstensoqrafda) təyin olunan keyfiyyət göstəricilərinə də böyük əhəmiyyət

verilir. Farinoqraf və valoriqrafın köməyi ilə xəmirin fiziki xassələrini öyrənməklə onun mexaniki yoğrulma prosesinə davamlılığı müəyyən edilir ki, bu göstərici çörək bişirilmənin avtomatlaşdırılması üçün çox mühüm amillərdən hesab olunur. Bundan əlavə həmin cihazların köməyi ilə unun su udma qabiliyyəti də müəyyən edilir. Həmin göstəricinin düzgün təyin edilməsi çörəyin keyfiyyətinin necə olacağını qabaqcadan müəyyən etməyə imkan verir. Son zamanlar mikrofarinoqrafın istehsalına başlanılmışdır, bu da seleksiyanın ilk mərhələsində seleksiya materiallarının qiymətləndirilməsinə şərait yaradır. Belə ki, mikrofarinoqraf cihazında xəmirin fiziki xassələrini təyin etmək üçün cəmi 10 q un lazımdır.

Alveoqraf – bu cihazla unun gücü təyin edilir. Bu cihazdan başlıca olaraq, Fransa və İngiltərədə istifadə olunur. Alveoqraf vasitəsi ilə xəmirin uzanma qabiliyyətini və gərilmə müqavimətini təyin edirlər. Dövlət sort sınağı komissiyası tərəfindən qəbul edilmiş təsnifata əsasən buğdalar alveoqraf göstəricilərinə görə 3 qrupa bölünür:

1. Əla keyfiyyətli buğdalar;
2. Yaxşı keyfiyyətli buğdalar;
3. Orta keyfiyyətli buğdalar.

Rusiya Elmi - Tədqiqat Bitkiçilik İnstitutunun texnologiya laboratoriyasının qəbul etdiyi təsnifata əsasən buğdalar alveoqrafın göstəricilərinə görə 5 qrupa bölünür:

1. Qüvvəli buğdalar;
2. Yaxşı keyfiyyətə malik buğdalar;
3. Orta keyfiyyətli buğdalar;
4. Aşağı-orta keyfiyyətli buğdalar;
5. Aşağı keyfiyyətli buğdalar.

Yaş kleykovinanın miqdarı və keyfiyyəti. Dəndən hazırlanan son məhsulların, çörəyin və makaronun keyfiyyətini qabaqcadan müəyyən edən göstəricilərdən biri də dəndə olan yaş kleykovinanın miqdarı və onun keyfiyyətidir. Laboratoriya şəraitində yaş və quru kleykovinanın miqdarı təyin olunur və faizlə ifadə olunur.

Yaş kleykovinanın quru kleykovinaya olan nisbəti çox amillərdən (sortun bioloji xüsusiyyətindən, aqro-texniki tədbirlər sistemindən, torpaq-iqlim şəraitindən) asılıdır. Yaş kleykovina 16-52 faiz, quru kleykovina isə 5-20 faiz arasında dəyişir. Məhz, buna görə də yaş kleykovinanın quru kleykovinaya nisbəti bu və ya digər amilin təsirindən asılı olaraq dəyişdiyinə görə onun daimi bir əmsalla xarakterizə edilməsi çətinləşir.

Kleykovinanın miqdarı 28-30 faizdən yuxarı və əla fiziki keyfiyyətlərə malik olan dənələrdən alınan undan məsaməli, yüksək həcmli çörək bişirmək mümkün olur.

Dövlət standartına müvafiq olaraq qüvvəli buğda-ların dənində kleykovinanın miqdarı 28 faizdən yuxarı, keyfiyyəti isə 1 qrupdan aşağı olmalıdır. Kleykovinanın əsas hissəsini (80-90%) suda həll olmayan mürəkkəb zülallı maddələr-qliadin və qlyutenin təşkil edir. Kleykovinanın tərkibində 2-12 faiz sulu karbonlar və (nişasta, şəkər, sellükoza), qeyri-üzvi turşuların duzları, yağabənzər maddələrə təsadüf edilir.

Keyfiyyət göstəricilərinə görə kleykovina 3 qrupa bölünür:

1 qrup - Yaxşı elastikliyə, uzun və orta dərəcədə uzanma qabiliyyətinə malik;

2 qrup – Yaxşı elastikliyə qısa uzanmaya yaxud çənaətbəxş elastikliyə qısa, orta və çox uzanma qabiliyyətinə malik;

3 qrup - Öz ağırlığının təsiri altında qırıla bilən, qeyri, elastikliyə malik olanlar.

Kleykovinanın keyfiyyətini təyin etmək üçün bir sıra dolayı üsullardan da istifadə edilir. Bunlardan geniş yayılanı şrotun (ələnməmiş undan) hazırlanmış xəmirin qıçqırması və unun sirkə turşusunda şişmə dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsidir.

Birinci üsulda 10 q ələnməmiş undan hazırlanmış xəmir suya salındıqda onun dağılmağa başladığı vaxtın müəyyənləşdirilməsidir. Buna qıçqırma vaxtı və yaxud, qıçqırma göstəricisi geyilir. Bu göstərici yüksək olduqda, belə unlardan hazırlanan xəmir uzun vaxt ona verilən formanı saxlaya bilər, bu isə xəmirin (şrotun) suda tez dağılmasını, kleykovinanın keyfiyyətinin pis olmasını göstərir. Belə kleykovinaya malik olan undan hazırlanan xəmir qıçqırma zamanı əmələ gələn qazların təsirinə davam gətirə bilmədiyindən kleykovinanın əmələ gətirdiyi pərdə çatlayır və əmələ gələn karbon qazı (CO₂) xaricə çıxır. Nəticədə çörəyin həcmi azalmış olur. Bundan əlavə, belə kleykovinaya malik olan dənərdən keyfiyyətli makaron hazırlamaq mümkün olunur.

Hazırda xarici ölkələrdə zülal kompleksinə qiymət vermək üçün sidomantasiya (unun sirkə və süd turşularının zəif məhsullarında şişməsi) üsulundan geniş istifadə edilir. Bu üsul kleykovinanı əmələ gətirən zülalların göstərilən turşuların zəif məhlullarında şişmə qabiliyyətinə əsaslanır. Kleykovinanı təşkil edən zülallarda şişmə qabiliyyətinin çox olması, həmin məhsulun (unun) yüksək keyfiyyətli olmasını göstərir.

Müəyyən vaxta zülalın şişmə səviyyəsi göstəricisi ilə kleykovinanın keyfiyyəti arasında müsbət əlaqə vardır.

Məlum olduğu kimi, sedimentasiya göstəricisinin 60 ml-dən yuxarı olması əla keyfiyyətli kleykovinaya və yüksək miqdarda zülalə malik olan qüvvəli buğdaları xarakterizə edir. Sedimentasiya göstəricisi 40-60 ml olduqda belə dənələr yaxşı keyfiyyətli kleykovinaya malik olur. Belə buğdalar çörəkbişirmə sənayesində əsasən təmiz halda istifadə edilir. Sedimentasiya göstəricisi 20-40 ml arasında dəyişdikdə belə buğdalar adətən az zülalə və zəif /pis/ keyfiyyətli kleykovinaya malik olur. Çörəkbişirmə sənayesində belə buğdaların unları qüvvəli və ya bərk buğdalara qarışdırıldıqdan sonra istifadə edilir.

Sedimentasiya göstəricisi 20-dən az olan buğdaların tərkibində zülalın az, kleykovinanın isə çox aşağı keyfiyyətli olmasını xarakterizə edir. Belə buğdalar qənnadı məlumatı hazırlamaq üçün istifadə edilir.

Dənin keyfiyyətə görə qiymətləndirilməsi də çox mühümdür. Buğdanın əsasən iki növü – yumşaq və bərk buğda geniş yayılmışdır. Bu iki növ kimyəvi və biokimyəvi xassələrinə görə fərqləndiyi kimi onların dənələrinin texnoloji keyfiyyətləri də müxtəlif olur.

3. Dənli və dənli-paxlalı bitkilərin emalı

Dənli və dənli-paxlalıların emalı çoxsahəlidir. Ən əvvəl biz çörəkbişirmə sənayesinin fəaliyyətini şərh edək. Məlum olduğu kimi dənli və dənli-paxlalı bitkilərin xeyli hissəsi emaldan keçirilərək çörəkbişirmə sənayesində xammal kimi istifadə edilir.

Çörəkbişirmə sənayesində əsasən yüksək şüşəvariliyə, kifayət qədər zülali maddələrə və keyfiyyətli kleykovinaya malik olan buğdalardan istifadə edilir.

Zülali maddələrin miqdarı az və aşağı keyfiyyətə malik olan unvarı dənələr isə qənnadı sənayesində istifadə olunur. Çörəkbişirilmə keyfiyyətinə görə bütün yumşaq buğdalar üç qrupa bölünürlər.

Birinci qrupa qüvvəli buğdalar aiddir. Belə buğdalar məsaməli, keyfiyyətli və yüksək çörək çıxımına malik olmaqla yanaşı, aşağı keyfiyyətli un ilə müəyyən olunan nisbətdə qarışdırıldıqda zəif keyfiyyətli buğdaların çörəkbişirilmə keyfiyyəti xeyli yaxşılaşır.

Qüvvəli buğdaların unundan hazırlanan xəmirin suudma qabiliyyəti yüksək olduğu üçün yüksək çörək çıxımı verir, qıçırma prosesində uzun müddət davam gətirir, xəmirin elastikliyi yaxşı saxlayır ki, bu da çörəkbişirmə sənayesinin mexanikləşdirməsi üçün əsas şərtlərdən biridir.

Zəif keyfiyyətli buğdaların çörəkbişirmə keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq qabiliyyətinə görə qüvvəli buğdalar əla, yaxşı və orta qruplara bölünürlər.

İkinci qrupa yaxşı keyfiyyətə malik olan sortlar daxildir. Bu sortun unundan orta keyfiyyətli çörəkbişirilmə keyfiyyətini yaxşılaşdırma bilmirlər.

Üçüncü qrupa zəif buğdalar daxildir. Bu sortundan aşağı keyfiyyətli çörək alınır. Ona görə də bu unlar qənnadı sənayesində istifadə olunur.

Bərk buğdalar isə keyfiyyətli makaron istehsalı üçün əvəzolunmayan xammaldır. Belə buğdalarda zülalin miqdarı 14%-dən yuxarı, kleykovinası isə yüksək elastikliyə malik olmalıdır. Bərk buğdalardan hazırlanan makaronun möhkəmliyi yüksək, səthi və xoşagələn limonu sarı rəngdə olur.

Qüvvəli və bərk buğdaların bu keyfiyyətlərini nəzərə alaraq təsərrüfatlarda bu buğdalar ayrıca yığılıb tədarük edilməlidir.

Dövlət standartının tələblərinə görə bərk buğdalar sağlam, onlara xas olan rəngə, iyə malik olmalı və standartın tələbinə cavab verməlidir.

Qüvvəli buğdalar standartının tələblərinə cavab verməklə, tərkibində yaş kleykovinanın miqdarı 28-31 % və keyfiyyəti I qrupa aid olduqda yumşaq buğdalara nisbətən 30%, kleykovinanın miqdarı 32%-dən yuxarı olduqda isə 50% baha qiymətləndirilir.

Qüvvəli buğda tip və yarım tipləri dəninin sağlam müvafiq rəngə, iyə malik olmaqla, şüşəvariliyi 60 %-dən yuxarı, natura çəkisi, nəmliyi, zibil qarışığı, anbar zərərvericiləri ilə zədələnməsi tələb olunan kondisiyaya uyğun olmalıdır.

Qüvvəli buğdalar bir və ya bir neçə göstəriciyə görə Dövlət standartının tələblərinə cavab vermirsə, lakin kleykovinanın miqdarı 25%-dən yuxarı, keyfiyyəti isə II qrup olduqda adi yumşaq buğdalara nisbətən 10% baha qiymətləndirilir.

Dəndə zülalın miqdarını müəyyən etmək də çox vacibdir. Zülal dəninin əsas keyfiyyət göstəricilərindən biri olmaqla ondan hazırlanan məhsulların qidalılığını müəyyən edir. Zülalın miqdarı sortun bioloji xassəsindən və becərmə şəraitindən asılı olaraq kəskin dəyişir. Buğda dənində zülalın miqdarı 9,6-25,8% arasında dəyişir. Əksər tədqiqatçıların fikrincə dəndə zülalın miqdarı nə qədər çox olarsa ondan hazırlanan məhsulun keyfiyyəti də bir o qədər yüksək olar. Zülalın sintezi çoxmərhləli olmaqla enerji mənbəyi və bir sıra fermerlərin iştirakı ilə gedən mürəkkəb bir prosesdir.

Zülalın spesifik tərkib hissəsini azot təşkil edir. Onun miqdarı mədəni bitki qruplarında müxtəlifdir. Ayrı-ayrı dənli və dənli-paxlalı bitkilərdə zülalın miqdarının

belə dəyişməsi sortların genetik xüsusiyyətlərindən və becərmə şəraitindən asılı olur.

Buğda dənindən zülal əsas etibarı ilə müxtəlif həlledicilərdə həll olan 4 fraksiyadan: albumin, qlobulin, qliadin və qlyutenindən ibarətdir. Bu fraksiyalar həm qidalılıq, həm də çörəkbişirilmə keyfiyyətinə görə kəskin fərqlənirlər. Çörəkbişirilmədə qliadin və qlyutenin (kleykovinanı təşkil edən fraksiyalar) mühüm rol oynadığı halda qidalılıq cəhətdən albumin və qlobulin (amin turşularının miqdarına görə) daha qiymətli hesab olunur. Başqa sözlə desək, zülallar fizioloji cəhətdən tam qiymətli və adi zülallara bölünür. Tərkibində lazımi miqdarda əvəzolunmayan amin turşuları olan zülallar yüksək qiymətləndirilir. Belə ki, insan və heyvan orqanizmində əvəz olunmayan amin turşuları sintez olunmur və onlar orqanizmə mütləq qida maddələri ilə hazır şəkildə daxil edilməlidir. Bəzi hallarda amin turşuları qidada çatışmadıqda insan orqanizminin normal fəaliyyəti pozulur. Məsələn, lizinin çatışmazlığı nəticəsində baş ağrısı, səssə qarşı həssaslıq, ürək bulanması baş verir. Triktofan çatışmadıqda, insanın iştahası pozulur və arıqlama başlayır.

Zülalın tərkibinə 20-yə qədər müxtəlif amin turşuları daxildir ki, bundan 8-i əvəz olunmayandır. İnsan orqanizminin əvəz olunmayan amin turşularına sutkalıq tələbatı: triptofan – 2,3 qram, lizin – 3,5 qram, meteonin – 2,4 qram, fenialanin – 2,4 qram olmaqla cəmi 21-31 qramdır.

Hər hansı bir sortun çörəkbişirilmə keyfiyyətini müəyyənləşdirmək üçün tətbiq olunan üsullar bişirilmədə istifadə olunan unun miqdarından asılı olaraq 3 qrupa bölünür:

1.Makro üsul - unun miqdarı 500 qramdan çox olduqda;

2.Yarım mikro üsul – unun miqdarı 50-500 qram;

3.Mikro üsul – unun miqdarı 50 qramdan az olur.

Xəmirin hazırlanma reseptindən asılı olaraq çörəkbişirmə 2 qrupa bölünür:

1.Şəkərsiz;

2.Şəkər və yaxud şəkər və bromad əlavə etməklə.

Hazırda çörəyin bişirilməsi zamanı yaxşılaşdırıcı əlavədən istifadə olunmur.

İstehsalat şəraitində isə əksər çörək sortları xəmirə şəkər əlavə etməklə, bəzən isə kalium – bromad əlavə etməklə hazırlanır.

Bundan əlavə, çörəkbişirmə zavodlarında bəzən xəmirə tam şəkərlənmiş maddə, fermentli preparat əlavə edirlər. Həmin maddələrin təsirindən nişastanın bir hissəsi şəkərə çevrilir, bu da çörəyin keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Şəkər əlavə etməklə 100 qram undan hazırlanan çörəklərin həcmi 550 milliqram, şəkər və kalium bromat əlavə etdikdə 660 milliqramdan çox olduqda belə buğdalar qüvvəli, çörəyin həcm çıxımı isə 400 milliqramdan az olarsa aşağı keyfiyyətli buğdalar hesab olunur.

Elmi - tədqiqat institutlarında Kanada alimi Anderson tərəfindən təklif edilmiş yeni üsul, təkrar yoğurma daha geniş istifadə edilir. Bu metodun tətbiqi unun gücü və çörəkbişirilmə keyfiyyətinin yeni qaydada həll edilməsinə imkan verir. Yeni əvvəllər belə mülahizə söylənilirdi ki, güya qüvvəli buğdalar əksər halda orta «gücə» malik olan buğdalara nisbətən az çörək çıxımlı olurlar.

Makaron istehsalı üçün bərk buğda seçilir. Makaron və vermişel hazırlamaq üçün bərk buğdalardan istifadə olunur.

Dənin makaron keyfiyyəti sortun bioloji xüsusiyyətindən, torpaq-iqlim və becərmə şəraitindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Makaron üçün istifadə olunan buğda dənələrin də kleykovinanın miqdarı yüksək, keyfiyyəti isə 2-ci qrupdan aşağı olmamalıdır.

Makaronun əsas keyfiyyət göstəricilərindən biri onun möhkəmliyidir. Sınmaya davamlı və möhkəmliyə malik makaronlar uzaq məsafəyə daşınmaq üçün yararlı olur, bişirilən zaman isə formalarını saxlayır. Belə makaron alıcılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Makaronun sınımaya davamlılığı aşağıdakı qruplara bölünür: əla keyfiyyətli: - sınımaya davamlığı 900 qramdan yüksək; yaxşı keyfiyyətli, möhkəmliyi 800-899 qram; yuxarı orta keyfiyyətli, möhkəmliyi 750-799 qram; orta keyfiyyətli – möhkəmliyi 700-749 qram; möhkəmliyi 700 qramdan az olan makaronlar aşağı keyfiyyətli hesab olunur. Respublikamızda rayonlaşmış payızlıq bərk buğda sortlarının qısa texnoloji xüsusiyyətlərindən görüldüyü kimi onlardan hazırlanan makaronun möhkəmliyi 750 qramdan yuxarı olduqlarına görə yuxarı orta və yaxşı keyfiyyətli qrupa aid edilir.

Bütün bunlarla yanaşı bərk buğda dənələrinin tərKibində xüsusi piqmentlər, o cümlədən sarı piqment olduğuna görə belə buğda makaron istehsalı üçün qiymətli xammal hesab olunur.

Əgər yumşaq buğdalarda sarı piqmentin olması xoşagəlməz hal hesab edilirsə (bu piqment onun rəngini pisləşdirir), əksinə bərk buğdalarda karatinoidlərin

miqdarca yüksək olması müsbət keyfiyyət göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Abbasov, Ə.Qasimov – İqtisadiyyatımızın inkişafının aktual problemləri. Bakı-2000.
2. M.T.Əliyev, N.X.Musayev – Taxıl, un, qənnadı məhsullarının əmtəəşünaslığı və keyfiyyətinin ekspertizası (dərslük). Bakı-1999.
3. С.М.Бугай – Растениводство. Киев-1963.
4. С.С.Берлянд, Б.Д. Крючев – Растениводство. Москва-1967.
5. Əkinçilik (II hissə). Bitkiçilik. Bakı-1993.

MÖVZU 11. AZƏRBAYCANDA ÜZÜMÇÜLÜK VƏ ŞƏRABÇILIĞIN İQTİSADİYYATI*

1. Üzümçülük və şərabçılıq barədə anlayış
2. Azərbaycanca üzümçülük və şərabçılıq üçün təbii-iqtisadi şərait
3. Üzümçülük və şərabçılıq sahəsində dünya təcrübəsi

1. Üzümçülük və şərabçılıq barədə anlayış

Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılığın inkişafı üçün əlverişli təbii-iqtisadi şərait vardır. Bu, qədimdən bəri üzümçülük və şərabçılığı inkişaf etdirməyə və ona dünya şöhrəti qazandırmışdır. Respublikamızın ərazisi öz relyefinə görə 2 hissəyə bölünür: dağlıq və düzənlik. Bu hissələr öz yüksəkliyinə, relyefinə, iqliminə, bitki örtüyünə və digər təbii əlamətlərinə görə bir-birindən ciddi surətdə fərqlənir. Mütəxəssislərin müəyyən etdiyinə görə respublika ərazisinin beşdə üç hissəsi dağlıqdır. Bunun səkkizdə bir hissəsi 1500 metrədən yüksək ərazidə yerləşir. Beləliklə, respublikamız öz səthinin hündürlüyünə görə 4 təbii bölgəyə ayrılır.

1. Böyük Qafqazın dağlıq ərazisi;
2. Kiçik Qafqazın dağlıq ərazisi;
3. Talış dağlıq bölgəsi (Lənkəran düzənliyi də daxil olmaqla);
4. Kür – Araz ovalığı.

* Bu mövzunun işlənilib hazırlanmasında kafedranın əməkdaşı Y.B.Ağakışiyeva bilavasitə iştirak etmişdir.

Üzümçülük isə dəniz səviyyəsindən səkkiz yüz metr hündürlükdə bitir və məhsul verir. Bu barədə iqtisadi-coğrafiya ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi müəlliflər belə hündür sahələrdə üzüm plantasiyalarının salınmasını mümkün və məqsədəuyğun hesab etmirlər. Lakin bir sıra dağ rayonlarının təcrübəsi göstərir ki, həmin bölgələrdə üzümlüklər salıb, yüksək məhsul götürmək mümkündür. Yardımlı və Lerik rayonları buna canlı misaldır. Həmin rayonlarda yüksəklikdə salınmış üzüm plantasiyalarından yüksək məhsul toplanır. Beləliklə, respublikamızın istər aran və istərsə də dağətəyi bölgələrində üzümçülüyn inkişafı üçün əlverişli şərait vardır. Məhz buna görə ki, respublikamızda müxtəlif sort üzümlər yetişdirilə bilər.

Respublikamızda otuzdan çox texniki və iyirmiyə qədər süfrə üzüm sortları becərilir. Azərbaycanda üzümçülüyn dinamik surətdə inkişaf etdiyi dövrlərdə üzüm plantasiyalarının 91,8%-i texniki, qalan 8,2%-i isə süfrə üzüm sortlarından ibarətdir.

Respublikamızda inkişaf tapmış texniki üzüm sortları içərisində birinci yeri Rkasiteli, ikinci yeri Mədrəsə, üçüncü yeri isə Bayanşirə tutur. Bayanşirə üzüm sortu şampan şərabı istehsalı üçün çox qiymətli xammaldır. Buna görə də dünya bazarında özünə layiqli yer tutan «Azərbaycan şampanı», «Zolotoye», «Eksportnoye», «Jemçujina» və digər belə qiymətli şərablar istehsalını artırmaq üçün Bayanşirə üzüm sortuna daha çox diqqət vermək lazımdır.

Texniki üzüm sortları	Xüsusi çəkisi, %-lə	Süfrə üzüm sortları	Xüsusi çəkisi, %-lə
Rkasiteli	35,9	Təbrizi	3,4
Bayanşirə	16,4	Qara şanı,	1,5
Mədrəsə	11,2	Ağ şanı	
Həməşərə	10,6	Qaraburnu	0,9
Xındoğrı	4,1	Kardinal	0,4
Mələyi	2,4	Şasla	0,4
Tavkverk	1,3	Kişmişi	0,3
Kaberni	1,3	Sarıgül, Pişraz, Ağ	1,3
Şirvanşahı	0,8	Xəlili, Şəfeyi,	
Tərbaş, Risliq, Rkasiteli, Aliqote, Misqalı, Pino qrupu, İzabella, Ağ alderə, Saperavi, Arnaqras	7,8	Bəndi, Əsgəri, Hüseyini, Miqalı, Mərəndi, Qızıl üzüm, Rişbaba	

Çoxillik təcrübə göstərir ki, üzüm sortları rayonlaşdırılarkən rayonun torpaq və iqlim şəraiti hərtərəfli tədqiq edilib öyrənilməlidir. Bu zaman hər bir rayonun makro və mikro əraziləri bir-birindən fərqləndirilərək, özünəməxsus təbii-iqlim şəraitinə uyğun üzüm sortları seçilib əkilməlidir. Eyni zamanda hər bir üzüm sortunun aqrobioloji xüsusiyyətləri mütəxəssislərin diqqət mərkəzində durmalıdır.

Beləliklə, çalışmaq lazımdır ki, təbii şəraitə uyğun olaraq, texniki və süfrə üzüm plantasiyaları ayrıca salınsın. Hansı növ şərəbin istehsal ediləcəyi nəzərə alınmaqla ona müvafiq sortlar seçilib becərilsin.

2. Azərbaycanca üzümçülük və şərabçılıq üçün təbii-iqtisadi şərait

Torpaq və iqlim şəraitinin hərtərəfli öyrənilib nəzərə alınması ilə yanaşı, həm də müsbət amillərdən də elmi əsaslarda istifadə etmək lazımdır. Belə amillərdən biri üzüm plantasiyalarının gübrələnməsidir. Elm və təcrübə sübut etmişdir ki, gübrələrin tənəklərin dibinə verilməsindən çox şey asılıdır. Bir çox hallarda plantasiyalara verilmiş gübrələr tənəklərin köklərinə çatmadığından məhsuldarlığa lazımi dərəcədə təsir göstərə bilmir.

Təcrübə göstərir ki, hibberelin deyilən boy maddəsi məhlulunu tənəklərə çilədikdə üzüm salxımları və gilələri xeyli böyük olur. Bu zaman üzümün məhsuldarlığının artmasına baxmayaraq şəkərlik dərəcəsi aşağı düşür. Başqa sözlə desək, kəmiyyət dəyişikliyi keyfiyyət dəyişikliyi ilə nəticələnir. Bundan başqa boy maddəsi məhsulunu tənəklərə çilədikdə üzüm gilələri böyüməklə yanaşı, onların üst qabığı xeyli möhkəmlənir. Bu isə üzüm məhsulunun itkisiz toplanması, nəqliyyata yüklənməsi və emal müəssisələrinə göndərilməsi işini xeyli asandlaşdırır.

Respublikamızda texniki üzüm sortlarından ən çox yayılmış bunlardır: Rkasiteli, Mədrəsə, Həməşərə, Bayanşirə, Xındoqni. Texniki sortlardan ən çox şəkər toplayanı Şirvanşahı (25%), Muskat (24%), Mədrəsə (22%), Kabarni (22%), Xındoqni (20%), Rkasiteli (20%).

Mütəxəssislər müəyyən etmişdir ki, şərab məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzümün turşuluq dərəcəsinin aşağı salınmasından bilavasitə asılıdır. Yüksək keyfiyyətli şampan şərabı istehsal etmək üçün

üzüm şəkəri 16-18%, turşuluğu isə 8-11,2 q/l olmalıdır. Məhz buna görədir ki, şampan şərabı istehsal etmək üçün Pino qrupu, Şardane, Rislinq Traniner sortları seçilir. Respublikamızda yüksək keyfiyyətli şampan şərabının xammalı sayılan Bayanşirə üzüm sortunun çatışmayan cəhəti elə odur ki, isti iqlim şəraitində tələb olunan dərəcədə turşu toplaya bilmir. Bunun üçün Bayanşirə sortu sərin iqlimə malik olan şəraitdə yetişdirilir. Belə rayonlardan biri və ən əlverişlisi Daşkəsən rayonuudur. Respublikamızda üzümçülük və şərabçılığın çox maraqlı sosial-iqtisadi inkişaf mərhələləri vardır. Azərbaycanda qədimdən bəri təşəkkül tapmış üzümçülük və şərabçılıq çox rəngarəng və tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Üzüm əhalinin ərzaq balansında özünə layiqli yer tutur. Üzüm faydalı bir ərzaq kimi əhalinin gündəlik rasionuna daxildir.

Emaldan keçirilən üzüm məhsulları, xüsusilə konyak, araq, şərab, şirə, bəhməz, kişmiş, səbzə əhalinin böyük həvəslə istehlak etdiyi məhsullardandır. Lakin üzümçülüyn xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti bununla bitmir. Təcrübə göstərir ki, üzüm plantasiyaları salınan yamaclarda torpaq eroziyasının qarşısı alınır, torpağın münbitliyi qorunub saxlanılır və daha da yüksəlir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikamızda üzümçülük və şərabçılığın geniş inkişaf etdirilməsi əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Üzümçülük və şərabçılıq sahələrinin inteqrasiyası daha böyük fayda verir. Cəlilabad, Şamaxı, İsmayılı, Qazax, Şəmkir, Tovuz, Xanlar və digər bu kimi rayonlarda üzüm istehsalı ilə şərab emalının üzvi surətdə bir-birilə əlaqələndirilməsi torpağın hər hektarından maksimum dərəcədə faydalanmağa imkan verir.

İnteqrasiya işçi qüvvəsindən il boyu səmərəli istifadə edilməsinə və bu hesaba kənd əhalisinin gəlirinin dinamik surətdə çoxaldılmasına böyük kömək edir. İnteqrasiya şəraitində məhsulun keyfiyyəti yüksəlir. 1 sentner məhsula sərf olunan istehsal xərcləri azalır.

Respublikamızda üzümçülük və şərabçılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, ixtisaslı mütəxəssislər yetişir. Üzümçülüyn intensivləşdirilməsində, şərab sənayesində mütərəqqi intensiv texnologiyanın həyata keçirilməsində onlar çox mühüm rol oynayır.

Üzüm emalı sənayesinin inkişafı kənd təsərrüfatı rayonlarında bacarıqlı və ixtisaslı mütəxəssislərin yetişməsinə zəmin yaradır. Bunun sayəsində kəndin infrastrukturunu təşəkkül tapır, siması dəyişir, abadlıq işləri vüsət alır. 1970-1980-ci illərdə biz bunun canlı şahidi olduq.

Üzümçülük və şərabçılığın inkişaf etdirilməsi sayəsində heyvandarlığın yem ehtiyatları çoxalır. Üzüm emalı zamanı əldə edilən tıfala heyvandarlıq üçün dəyərli yemdir. Hesablamalar göstərir ki, preslənib şirəsi çıxarılmış üzüm tıfalaşı emal olunan üzümün 12-15%-nə bərabərdir. Həmin tıfalanın tərkibində mal-qara orqanizmi üçün faydalı olan şəkər və mineral maddələr vardır. Tıfaladan üyüdülmüş un qüvvəli yemlərlə və silosla qarışdırılıb mal-qaraya verilir. Bu, mal-qaranın məhsuldarlığına müsbət təsir göstərir. Bütün bunlardan aydın görünür ki, respublikamızda üzümçülüyn və şərabçılığın əhəmiyyəti heçiqətən də böyükdür.

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Nə üzümçülük və nə də şərabçılıq respublikamızın çörək ilə özünü təmin etməsinə əsla mane olmur. Əksinə, həmin sahələrin bacarıqla uzlaşdırılması taxıl istehsalının artırılmasına şərait yaradır.

Üzümçülük kənddə emal sənayesinin təşəkkül tapmasına zəmin yaradır. Xammalın və emal sənayesinin eyni bölgədə inkişafı burada inteqrasiyanın bərqərar olması ilə nəticələnir. Bu isə nəinki aqrar iqtisadiyyatının dinamik yüksəlişi və həm də əmək ehtiyatlarından il boyu xeyli dolğun istifadə olunması üçün geniş imkanlar açır.

Bazar iqtisadiyyatına keçdiyimiz müasir mərhələdə məhsullarımızın qiymətlərinin bazarda yaranmış tələb və təklifdən asılı olaraq müəyyən edildiyi bir zamanda, şərab məhsullarının keyfiyyətə yaxşılaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ASK-nın mühüm hissəsi olan üzümçülük-şərabçılıq kompleksinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, kəndin infrastrukturunu təşəkkül tapır. Kənddə elektrifikasiya, qazlaşdırma, su kəmərlərinin çəkilməsi, yolların abadlaşdırılması, kommunal təsərrüfatın, mədəni-məişət ocaqlarının və digər bu kimi obyektlərin yaradılması və inkişafı ilə nəticələnir. Cəlilabad, Tovuz, Qazax, Şəmkir, İsmayilli və digər bu kimi keçmiş üzümçülük-şərabçılıq kompleksləri inkişaf etmiş rayonların təcrübəsi buna canlı misaldır.

1984-cü ildə Azərbaycan üzümçülüüyü və şərabçılığı respublikanın tarixində görülməmiş bir səviyyəyə çatdırılmışdı. Həmin il hər hektar üzüm plantasiyasından 100 sentner yüksək şəkərliyə malik olan üzüm toplanmışdır. Üzümün ümumi istehsalı 2,1 milyon toma çatdırılmışdı. Üzümçülük aqrar sektorun ümumi gəlirinin 20%, xalis gəlirin isə 25% verirdi.

Azərbaycan üzümçülüüyü və şərabçılığı çox mühüm mərhələdən keçmişdir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, üzümçülüüyün əsl vətəni Cənubi Qafqaz və Orta Asiya olmuşdur. Bunu arxeoloji qazıntılar zamanı

tapılmış bir sıra əşyalar da təsdiq edir. Tovuzda Sarı təpə ərazisində qazıntılar zamanı əldə edilmiş küpələrin içərisində daşlaşmış şərab və üzüm gilələrinin toxumları aşkar edilmişdir. Beyləqanda Əri qala, Dərəxanlı, Nəsirbəy təpə, Gəncədə və Mingəçevirdə bizim eradan əvvəl şərabçılığın inkişafını təsdiq edən çoxlu əşyalar tapılmışdır.

Səciyyəvi haldır ki, «Kitabi Dədə Qorğud»da qeyd olunmuşdur ki, məclislərin birində 80 kuzədə şərab qoyulmuşdu və süfrəyə qızıldan pialələr düzülmüşdür. Yüksək keyfiyyətli üzüm sortlarından hazırlanmış şərablardan içərmişlər. Onlar Manicöhr və Axsitan üzüm sortlarından hazırlanmış şərablara içməyə xüsusi həvəs göstərmişlər. Göründüyü kimi Azərbaycan tarixən üzümçülük və şərabçılıq diyarı olmuşdur. Təsadüf deyil ki, Homer, Herodat, Strabon, Məsudi, Əlmüqəddəsi, Kolumell və digər müəlliflərin əsərlərində Azərbaycanın üzümçülük və şərabçılığında geniş bəhs olunur. Nizami Gəncəvi, Xaqani, Ömər Xəyyam, Mirzə Şəfi Vazeh və başqa dahi insanların əsərlərində buna rast gəlinir.

Azərbaycan şərabları dünya şöhrəti qazanmış və güclü gəlir mənbəyinə çevrilmişdir. Respublikamızın şərab emalı müəssisələrində istehsal edilən «Şirvan», «Azərbaycan», «Bakı», «Moskva», «Gəncə» konyakları; «Kürdəmir», «Alabaşlı», «Ağstafa», «Qaraçanax», «Azərbaycan» desert şərablardır; «Sadıllı» və «Mədrəsə» süfrə şərablara dünya dequstasiyalarında Azərbaycan şərabçılığına şöhrət gətirmiş və yüzdən artıq qızıl, gümüş, bürünc medallara layiq görülmüşdür.

1985-ci ildə düşünülməmiş «Sərxoşluğa və alkoqolizmə qarşı mübarizə tədbirləri haqqında» qərar qəbul olundu. Bu qərar əslində Azərbaycanın üzümçülük-şərabçılıq kompleksinin ləğvinə yönəldilmişdir. Nəti-

cədə respublikamızda mövcud olan 274 min hektardan çox üzüm plantasiyası dağıdılmışdı.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev cənabları məhv edilmiş üzümlüklərin, fəaliyyətsizləşdirilmiş şərab zavodu və kombinatların bərpası və inkişaf yoluna qayıtması üçün böyük səy göstərirdi. Şübhə yoxdur ki, həyata keçirilən aqrar islahatlar, yaradılan təsərrüfatlar, investisiyanın üzümçülük-şərabçılıq yarımkompleksinə yönəldilməsi bu sahəni tezliklə özünə qaytaracaqdır.

3. Üzümçülük və şərabçılıq sahəsində dünya təcrübəsi

Dünyanın bir çox ölkəsində üzümçülük və şərabçılıq sahəsində zəngin təcrübə qazanılmışdır. Həmin təcrübəni şərh etməzdən əvvəl Azərbaycan Respublikasının keçən əsrin 70-80-ci illərində üzümçülük və şərabçılıq sahəsində əldə etdiyi bəzi nailiyyətləri xatırlamaq yerinə düşər.

Səksəninci illərdə Azərbaycanda üzüm və şərab emalının dünya miqyasında əks-səda doğurduğu hamıya bəllidir. Biz respublikamızda üzüm və şərab istehsalının zəngin təcrübəsini açıqlamaqla yanaşı, xarici ölkələrin bu sahədəki təcrübəsini öyrənməyə də xüsusi diqqət yetirmişik. Hər bir ölkə yerli ənənələrinə, tarixi təcrübəsinə və malik olduğu texnologiyasına uyğun üzüm və şərab emal edir. Həmin şərab və şərab məhsullarının bir qismi müalicə əhəmiyyəti kəsb edir. Tarixi məlumatlara əsaslanaraq üzüm və şərab emalı sahəsində ayrı-ayrı ölkələrin qazandıqları faydalı və zəngin təcrübədən istifadə imkanları qiymətləndirilməlidir.

Avropa ölkələri içərisində ən qədim şərabçılıq təcrübəsinə malik olan Avstriya xüsusi diqqətə layiqdir.

Qerxerd Venulun məlumatlarına əsasən Avstriyada şərabçılıq imperator Probusanın dövründə xüsusilə genişlənmiş və şöhrət tapmışdır. Avstriya şərabının yüksək keyfiyyətə malik olması birinci növbədə bu yerin torpaq – iqlim şəraitinin üzümçülük üçün əlverişli olması ilə izah edilir.

Əsas şərabçılıq rayonları ölkənin şərq zonasında yerləşən Burqundiya, Şteyemark və Vyanadır.

Üzüm plantasiyalarının ümumi sahəsi 40 min hektardan çoxdur. Ən qiymətli üzüm sortlarından sayılan Risliq gec yetişəndir. Şərabə xüsusi bir tam verir. Qırmızı şərab istehsalı üçün qiymətli xammal sayılan Burqundski: Portuqalski və Franski üzüm sortları da ölkə şərabçılığını məşhurlaşdırır. Ağ şərab istehsal etmək üçün Avstriyada, ən çox Burqundsk, Qevyurts-Traminski, Morilon və Sovilon üzüm sortlarından istifadə edilir.

Vyananın torpaq və iqlim şəraitində daha yüksək keyfiyyətli şərab istehsal edilir. Buna başlıca səbəb günəş şüalarının güclü və təsirli olması, ətraf meşələrin yaratdığı mülayim mikroiklimdir. «Nuqberqerski» və «Qrinsiqski» kimi əla keyfiyyətli və ətirli şərablar dünya bazarında çox nadir tapılan nemət sayılır.

Avstriyada 396,5 min kənd və meşə təsərrüfatı müəssisəsindən 72 mindən çoxu şərabçılıqla məşğuldur. Həmin müəssisələrdən 40 mini öz xərclərini təkə şərabçılığın hesabına ödəyir. Şampan şərabı istehsalının ümumi həcmi 2 milyon butulkaya çatır. Xüsusi şərab istehsalı ildə 22 min q/l təşkil edir. Ölkə əhalisinin hər nəfərinə 23 litr şərab düşür. Dünya bazarında Avstriya şərabına get-gedə artan tələbat onun keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasını zəruri edir.

ALMANIYA. Almaniyada şərabçılığın çox qədim tarixi vardır. Burada üzüm plantasiyalarının ümumi sahəsi 79,6 min hektar təşkil edir. Həmin sahələrin 83%-i ağ şərab, qalan 17%-i isə qırmızı şərab istehsalı üçün inkişaf etdirilir. Burada ən çox Risling, Silvaner, Müller-Turqau, Rulender, Portuqalski və Burqundski üzüm sortları yetişdirilir.

Almaniyada iqlim mötədil olduğundan burada üzümün vegetasiya dövrü çox uzanır. Qiymətli üzüm sortları noyabr və ya dekabr aylarında yetişir. Üzümün vegetasiya dövrünün belə olması şərabların tamına müsbət təsir göstərir. Ağ süfrə şərabı şirin olmur, asan və ləzzətlə içilir. Bir növ meyvə tamı verir. Alman torpağının müxtəlifliliyi, şərabların təzə halda istehlak edilməsi və məhsulda xüsusi bir təravətlik və lətiflik duyulmasına səbəb olur.

ÇEXİYA. Çexiya şərabçılığının tədqiqi də böyük maraq doğurur. Burada üzümçülük üçün əlverişli şərait vardır. Üzümçülüğün inkişafı burada şərab istehsalını artırmaq məqsədini güdür. Adətən çalışırlar ki, üzüm plantasiyaları kənd təsərrüfatının başqa sahələri, xüsusilə taxılçılıq üçün əlverişli olmayan ərazidə salınsın. Hər nəfərə il ərzində istehlak olunan şərabın miqdarı son on il ərzində iki dəfə artırılaraq 12 litrə çatdırılmışdır.

Qırmızı şərab üzüm sortları Çexiyada, xüsusilə geniş təşəkkül tapıb. Ən çox şöhrət tapmış üzüm sortları bunlardır: İtaliya Rislingi, Silvaner, Neyburq. Həmin sort üzümlərdən istehsal olunan bəzi şərablar öz keyfiyyətinə, lətavətinə və ətrinə görə dünyada məşhur olan Bzeneka Lipka, Palovski və Silvab şərabları ilə rəqabətə girir.

Ölkədə plantasiyalarının şimal rayonlarında yerləşməsinə baxmayaraq yüksək məhsul verir. Texnoloji proseslərə ciddi əməl edən zavodlarda istehsal olunan şərəblər ümumdünya müsabiqələrində layiqli yer tutur.

YUQOSLAVİYA ərazisində üzümçülük və şərabçılıq dünyada məşhurdur. Üzüm plantasiyalarının sahəsinə görə dünyada onuncu yerdə durur. Üzüm və şərab istehsalı bu ərazidə dünyada on birinci yeri, hər nəfərə şərab istehlakına görə isə on ikinci yerdə dururdu.

Satılan kənd təsərrüfatı məhsullarının 4%-ə qədərini üzüm və şərab məhsulları təşkil edir. Burada üzümçülükdə çox böyük keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Həmin dəyişikliklərdən biri bütöv bir üzümçülük kompleksinin yaradılmasıdır. Digər bir yenilik üzümçülüyün intensiv inkişafı olmuşdur.

Xarici bazarın və eləcə də ölkədə təşəkkül tapmış təzə üzümə artan tələbatı nəzərə alaraq süfrə üzüm gec yetişən və çox saxlanıla bilən sortları artırılır. Belə üzümün sortları Kaliforniyadan və digər yerlərdən gətirilir. Təzə üzümü saxlamaq üçün güclü soyuducu anbarlar inşa edilir. Bu, il boyu təzə üzümə olan tələbatı ödəməyə səbəb olur.

Yuqoslaviya üzümçülüüyü və şərabçılığı ölkədə aparılmış elmi-tədqiqatın nəticələrinə əsaslanır.

Üzüm plantasiyaları zonalarda yerləşdirilərkən aşağıdakılar əsas götürülür:

- torpaq sahəsinin məqsədəuyğun olması;
- yerli torpaq və iqlim şəraitinə tam cavab verən yüksək məhsuldar üzüm sortlarından istifadə edilməsi;
- mineral və üzvi gübrələri elmi tələblərə uyğun şəkildə tətbiq etmək;

-üzüm plantasiyalarının becərilməsini və gübrələnməsini müasir texnikanın köməyi ilə həyata keçirmək;

-texniki və süfrə üzüm sortlarının becərilməsi texnologiyasını təkmilləşdirmək və yaxşılaşdırmaq.

İTALIYA. Valentino Djuzeppenin tədqiqinə görə İtaliyada hələ çox qədim zamanlarda hər il 60 milyon qektolitr şərab istehsal edilərmiş. İndi burada üzüm plantasiyalarının sahəsi 2,5 milyon hektara çatır. Bu sahənin 1,2 milyon hektarı şərab istehsal etmək üçün becərilən sortlardan ibarətdir. İtaliyada üzümçülüklə on milyon adamı əhatə edən üç milyon ailə məşğuldur.

İtaliyanın şərabları Belçika, Lüksemburq, Fransa, Almaniya, Hollandiya, Avstraliya, Çexiya, Danimarka, Finlandiya, İngiltərə, Norvegiya, İcveç, İcveçrə, Yaponiya, Braziliya, Kanada, ABŞ-a və digər ölkələrə ixrac olunur.

İtaliya şərabları o qədər çox və müxtəlifdir ki, onları ayrı-ayrılıqda səciyyələndirmək, tərkibini araşdırmaq çox da asan iş deyil. Hazırda bu ölkədə 240 növ şərab istehsal edilir ki, onların da hər birinin özünə məxsus xüsusiyyəti, dadı, rəngi, kimyəvi və bioloji tərkibi vardır. İtaliya şərablarının belə rəngarəng və müxtəlif tərkibə malik olması bir çox amillərlə izah olunur. Bunlardan ən başlıcası: iqlim və torpaqların müxtəlifliliyi, öz adət və ənənəsilə bir-birindən tamamilə fərqlənən millətlərin şərabçılıqla məşğul olması və bu sahəyə öz töhfələrini bəxş etmələridir.

İtaliyada ağ, qırmızı və çəhrayı rəngdə şərablar istehsal olunur. Bunlar da öz növbəsində yarım və tam natural, şirin şərablara bölünür.

İtaliyada ən çox yayılmış, məşhur sayılan şərablar operativ və desert likördür. Həmin şərablar ətirlidir, tamlıdır, şirintəhərdir. Bu növdən olan şərab çeşidləri,

xüsusilə Kilisə şərabı, İzyum, Marsel və Vermut əhalinin ən çox xoşuna gəlir. Yeməkdən əvvəl içki içmək İtaliyalıların keçmiş ata-baba adətidir. Nahardan qabaq içilən bir qurtum şərab mədə şirəsini artırır, qidanın yaxşı həzm olmasına kömək edir. Temontsk şərabçılıq dövründən qalmış vərdiş aperaturiv şərabının dünya şöhrətini qat-qat artırmışdır. Aperaturivə bənzər Vermut turin şərabı da dünyada çox geniş istehlak olunur.

İtaliya təcrübəsinə görə şərab işıq görməməlidir. Şərabı uzun müddət mağazalarda açıq halda günəş şüalarının düşdüyü yerdə saxlamaq onun keyfiyyətini aşağı salır. Şərabə isti də mənfi təsir göstərir. İsti yerdə saxlanan şərab butulkalarının tıxacı quruyub, yığıldığından havanı buraxır. Butulkaya hava daxil olduqda isə şərabın turşuluğu kəskin surətdə artır, keyfiyyəti dəyişir.

ƏLCƏZƏİR. Əlcəzair üzümçülüüyü inkişaf etdirmək üçün əlverişli coğrafi şəraitə malik olan bir ölkədir. Şərab məhsulları ölkənin böyük sərvəti sayılır. Burada üzümçülük hələ çox qədimdən, yəni 150 il bundan əvvəl təşəkkül tapmışdır. Həmin dövrdə üzüm plantasiyalarının ümumi sahəsi 792 hektardan 362500 hektara, hər hektarın məhsuldarlığı isə 33 560 qektolitrdən 16 milyon qektolitərə çatdırılmışdır.

Əlcəzair şərab istehsalına görə dünyada dördüncü yeri tutur. Burada iqlimin üzümçülük üçün əlverişli olması, bu ölkədə dünyada ən yaxşı şərablar istehsal etməyə imkan verir. Burada istehsal olunan şərablar üç kateqoriyaya bölünür: dərə, dağətəyi və dağ şərabları. Dərə şərabının tündlüyü 11-12 dərəcədir. Bu, süfrə şərabı sayılır. Belə şərablar yüksək keyfiyyətli və xüsusi tama malikdir.

Dağətəyi üzümünün şərabı 12-13 dərəcə tündlüyə malikdir. 3 milyon qektolitr şərab xammalından 200 min qektolitr əla keyfiyyətli, lətif və çox tamlı məhsul alınır. Belə delikates şərab Əlcəzairdə: Medeya, Millana, Ən-Bessem, Bordj-Menaeldə, Oranada isə Tlemsen, Maskara, Montaqanem, Sidi-Bel-Abbes rayonlarında istehsal edilir. Dağ şərabı çox tündür. Onun tündlüyü 12-15 dərəcəyə çatır. 2 milyon qektolitrdən 700 min qektolitr yüksək keyfiyyətli şərab alınır.

YENİ ZELANDİYA. Yeni Zelandiyada da şərabçılıq böyük maraq doğurur. Burada üzümçülük kənd təsərrüfatının sahəsinə çevrilə bilməmişdir. Aparılmış siyahıya əsasən Yeni Zelandiyada 168 kiçik SAhələrdə üzüm plantasiyaları becərilir. Üzüm plantasiyalarının ümumi sahəsi 958 akr təşkil edir. Bu sahənin 863 akırı texniki sortlardan, 72 akırı süfrə sortlarından, 23 akırı isə şirə əldə etmək üçün becərilən sortlardan ibarətdir.

Yeni Zelandiyada oranjereya şəraitində də üzüm yetişdirilir. Belə üzüm plantasiyalarının sahəsi 416- 820 kvadrat futa çatır.

ARGENTİNA. Argentinada üzümçülük və şərabçılıq iqtisadi həyatda mühüm rol oynayır. Şərab istehsalına görə Fransa, İtaliya və İspaniyadan sonra Argentina dünyada dördüncü yeri tutur. Üzüm plantasiyaları həciminə görə dünyada səkkizinci yerdə durur.

Ölkədə mövcud olan plantasiyaların 71%-i, üzüm istehsalının isə 67%-i Mendosa əyalətinin payına düşür. Burada üzüm emalı sənayesi texnika və texnologiyanın müasir tələbləri səviyyəsində qurulmuşdur.

Ölkədə mövcud olan rəngarəng torpaq və iqlim şəraiti müxtəlif üzüm sortları yetişdirməyə imkan verir. Ayırı-ayrı zonalar üzrə şərabların kimyəvi və bioloji tərkibi

binin bir-birindən necə fərqləndiyini aşağıdakı müqayisədən görmək olar.

AĞ NATURAL ŞƏRABLAR. San-Xuan zonasında kopon sortlu üzümdən istehsal olunan Ağ Pino və Ağ ətirli şərəblərinin kimyəvi tərkibi: spirt - 12,29%; ekstrat – 17,2%; ümumi turşuluq 6,13%. Fərqləndirən bioloji xüsusiyyətlər – zərif ətirlilik və buketlilikdir.

Mendosa zonasında Valsina sortlu üzümdən alınan şərəbin kimyəvi tərkibi: spirt – 12,8%; ekstrat – 25,1%; ümumi turşuluq – 5,4%. Fərqləndirən bioloji xüsusiyyət – tərəvətlilikdir.

Natural şampan şərəbi. Mendosa zonasında yetişdirilən Santa-Anjela sortlu üzümdən alınan Ağ Pino şərəbinin kimyəvi tərkibi: spirt – 12,2%; ekstrat – 34,6%; şəkər – 7,91%; turşuluq – 5,45%. Fərqləndirən bioloji cəhətlər – harmoniyalıq, tamlıq və ətirli olmasıdır.

Tədqiqatdan belə bir nəticəyə gəlmək olar:

1. Avropa ölkələrində şərəbcilik ən qədim istehsal sahələrindəndir.

2. Avropa ölkələrində üzüm plantasiyaları keyli genişləndirilir. Lakin bu, başlıca olaraq kənd təsərrüfatının digər sahələrinin ziyanına həyata keçirilmir. Üzümlüklər taxılçılıq, tərəvəzçilik və digər belə sahələr inkişaf etdirilə bilməyən və etdirilməsi sərfəli olmayan ərazilərdə xüsusən də dağətəyi zonalarda, yamaclarda salınır.

3. Avropa ölkələrinin demək olar ki, hamısında üzümçülük birinci növbədə şərəb istehsalı məqsədini güdür. Elə buna görə də üzüm plantasiyaları başdan-başa texniki sortlardan ibarətdir.

4. Avropa ölkələri istehsal etdikləri şərəbin əsas hissəsini dünya bazarına çıxarır və külli miqdarda mənfəət əldə edirlər. Buna görə də istehsal edilən şərəb-

ların əla keyfiyyətli, dadlı, natural, rənginin gözəl, diqqəti cəlb edən, ətirli və lətif olması ön plana çəkilir.

5. Bir sıra Avropa ölkələrində, məsələn, Argentinada şəraba olan tələbat adamları oranjereyalarda da üzüm yetişdirməyə vadar edir. Avropa ölkələrində hər nəfər hesabı ilə şərab istehlakı ildə 15-25 litrə çatır.

ƏDƏBİYYAT

1. «Üzümçülük və şərabçılıq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı - 2003
2. Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)
3. A.Əliyev, Ə.Qasimov, N.Qasimov – Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında islahatların rolu. Bakı - 1998
4. A.Əliyev, Ə.Abbasov, Ə.Qasimov – Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının aktual problemləri. Bakı - 2003
5. H. Cəfərov «Azərbaycanda üzümçülüyn iqtisadiyyatının aktual problemləri». Bakı-1983
6. L.Mozer «Üzümçülükdə yeni üsul». Bakı-1975
7. Т.А.Бабаев «Азербайджан – страна древнейшего виноградарства». Баку, 1998
8. Э.А.Верновский «Виноградарство и виноделие». Москва 1984
9. Ж.Рибера-Гайон, Э.Пейно и др. «Теория и практика виноделия». Москва 1979
10. Н.М.Ковалев и др. Настольная книга виноградаря. Киев-1969

MÖVZU 12. AQRAR-SƏNAYE İSTEHSALININ SƏMƏRƏLİLİYİ

1. İstehsalın səmərəliliyi barədə anlayış
2. İstehsalın iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri
3. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları

1.İstehsalın səmərəliliyi barədə anlayışı

Səmərə – istehsal prosesində həyata keçirilən hər hansı bir fəaliyyətin nəticəsini səciyyələndirir.

Səmərəlilik isə – istehsal fəaliyyəti prosesində alınan nəticə ilə ona çəkilən xərclərin dəyər ifadəsində müqayisə edilməsini əks etdirən anlayışdır. Belə ki, əgər bir sentner üzüm istehsalına sərf olunan xərclər onun dəyərindən aşağıdırsa, bu onun səmərəliliyini göstərir. Səmərəlilik iqtisadi kateqoriya olmaqla özünü istehsal-texnoloji, istehsal-iqtisadi və sosial sahələrdə büruzə verir.

İstehsalın səmərəliliyi dedikdə – aqrar-sənaye müəssisələrinin istehsalat fəaliyyətində gəlir və xərclərin müqayisəsinin nəticəsi başa düşülür.

İstehsal-texnoloji səmərəlilik – istehsal ehtiyatlarından, yəni torpaqdan, maddi-texniki vasitələrdən, əmək ehtiyatlarından istifadə səviyyəsini əks etdirir. Həmin ehtiyatlardan istifadə səviyyəsinə məhsul istehsalı və əldə edilən mənfəət baxımından qiymət verilir. İstehsal-iqtisadi səmərəliliyi yalnız istehsal-texnoloji baxımından deyil, təsərrüfatçılığın iqtisadi mexanizmində axtarmaq lazım gəlir. Əgər taxıl istehsalında səmərəlilik kənd təsərrüfatı maşınları qiymətlərinin artması hesabına azalıbsa, onda bunun səbəbini təsərrüfatçılığın iqtisadi mexanizmində görmək olar. Taxılın hektardan məhsuldarlığı aşağı

düşübsə və bu hesaba səmərəlilik azalıbsa, onda bunun səbəbini istehsalın texnologiyasında axtarmaq lazımdır.

Sosial səmərəlilik əməkçilərin mədəni-məişət xidmətlərilə təmin olunması, sosial obyektlərin tikilib istifadəyə verilməsi, əmək haqqına ayrılan vəsaitin səviyyəsi, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, onların ixtisas dərəcəsinə yüksəldilməsi ilə müəyyən edilir. Aqrar-sənaye müəssisələrində istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyi isə maddi-texniki vasitələrdən, torpaqdan, əmək ehtiyatlarından səmərəli və düşünülmüş qaydada istifadə edilməsindən, qənaət üsuluna əməl olunmasından xeyli asılıdır. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin böyük əhəmiyyət kəsb etməsini nəzərə alaraq kənd təsərrüfatı müəssisələrində nəzərdən qaçmış istehsal ehtiyatlarını üzə çıxarıb məhsul istehsalının artırılması istiqamətinə yönəldilməsi və onlardan məqsədyönlü qaydada istifadə edilməsinə diqqət yetirilməsi ən mühüm ehtiyat mənbəyidir.

2. İstehsalın iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri

İqtisadi səmərəliliyin əsas göstəricilərindən biri əmək məhsuldarlığıdır. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına orta illik hər bir işçiyə və adam-gününə görə məhsul istehsalı artır, məhsul vahidinə çəkilən istehsal xərcləri azalır.

Kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulun istehsal xərcləri də iqtisadi səmərəliliyi əks etdirən əsas göstəricilərdəndir.

Məhsul vahidinin maya dəyəri aşağı salındıqda təsərrüfatların xalis gəliri artır, istehsalın rentabellik səviyyəsi yüksəlir. Son illərdə kənd təsərrüfatı texnika-

sının və digər istehsal vəsaitləri qiymətinin artması, məhsuldarlığın aşağı düşməsi, məhsul vahidinə görə çəkilən xərclərin məbləğinin çoxalmasına səbəb olmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının maya dəyəri baha başa gəldiyindən kəndli (fermer) və digər təsərrüfatçılıq formalarında iqtisadi gerilik güclənmiş, onların öz vəsaitləri hesabına istehsal prosesini davam etdirmək imkanları məhdudlaşmışdır.

İstehsalın rentabelliği də istehsalın iqtisadi səmərəliliyini əks etdirən göstəricidir. Təsərrüfatlarda istehsalın rentabelliği iki cür müəyyən edilir. Birinci halda – ümumi məhsulun dəyərindən istehsal xərcləri çıxılır, əldə olunan xalis gəlirin istehsal xərclərinə olan nisbəti tapılır.

$$R = X/\dot{I}_x * 100$$

İkinci halda – satılmış kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərindən ona sərf olunmuş istehsal xərcləri çıxılır, yerdə qalan mənfəət məbləği yüzə vurularaq çəkilmiş xərclərə bölünür.

$$R = M/\dot{I}_x * 100$$

Birinci göstəricidə məhsul istehsalının rentabelliği, ikinci göstəricidə isə əmtəlik məhsulların rentabellik səviyyəsi müəyyən edilir. Birincidə hesablanan rentabellik səviyyəsi bütünlükdə istehsalın iqtisadi səmərəliliyini, ikinci yolla hesablanan rentabellik səviyyəsi isə yalnız əmtəlik məhsulların iqtisadi səmərəliliyini özündə əks etdirir. Aqrar müəssisələrdə istehsal fondlarından istifadə səviyyəsi müəyyənləşdirilərkən rentabellik xalis gəlirin və ya mənfəətin istehsal fondlarına olan nisbəti ilə hesablanır.

Fondverimi kənd təsərrüfatında istehsalın iqtisadi səmərəliliyini əks etdirən mühüm göstəricidir. Fondverimi dedikdə – istehsal fondlarının hər vahidinə görə istehsal olunmuş ümumi məhsulun miqdarı başa düşülür.

Fondverimi kənd təsərrüfatında ümumi məhsulun dəyərini istehsal fondlarının orta illik dəyərinə bölməklə hesablanır.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyi müəyyən edildikdə son əmtəlik və xalis məhsul göstəricilərindən istifadə olunur. Kənd təsərrüfatında istehsal olunan ümumi məhsuldan istifadə olunan aralıq məhsulların: yəni toxum, yem, buzovlara verilən süd və s. dəyəri çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissə son məhsul hesab olunur. Ümumi məhsulun satışa gedən hissəsi əmtəlik məhsuldur. Kənd təsərrüfatında yeni yaranan dəyər, yəni istehsalın iqtisadi səmərəliliyini müəyyən edən xalis məhsul və ya ümumi gəlir ümumi məhsulun dəyərindən material və xammalın dəyəri çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissədir. Xalis məhsulun artımı istehsalın səmərəliliyi haqda düzgün təsvir yaradır. Ümumi gəlir tərkib hissəsinə görə iki yerə ayrılır: yığım fondu və istehlak fondu. Xalis gəlir ümumi gəlirdən istehlak fonduna ayrılan vəsaitdən sonra yerdə qalan gəlirdir. Başqa sözlə, ümumi məhsulun dəyərindən istehsal xərcləri çıxılır və təsərrüfatın xalis gəliri qalır, xalis gəlirin reallaşan hissəsi isə təsərrüfatın mənfəəti hesab olunur.

Kənd təsərrüfatında səmərəliliyin meyarı son göstərici olan hər hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpağa və istehsal xərclərinin hər manatına düşən ümumi məhsulun dəyəri, ümumi və xalis gəlirdir. Bu göstəricilər istehsalın iqtisadi səmərəliliyini daha düzgün əks etdirir.

3. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları

Aqrar-sənaye istehsalının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi - texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsindən, xarici ölkələrdən alınan texnoloji avadanlıqların, texnikanın məhsuldarlığından, mineral gübrələrdən, zərərvericilərə qarşı mübarizədə istifadə olunan kimyəvi maddələrdən və digər istehsal vasitələri ilə təmin olunmasından asılıdır. Bütün bu vasitələrlə kəndli (fermer) təsərrüfatlarının təmin edilməsi aqrar istehsalın intensiv əsaslarla inkişaf etdirilməsinə, məhsuldarlığın artırılmasına və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir edən başlıca şərtidir. Kənd təsərrüfatının maddi istehsalının digər sahələri ilə iqtisadi münasibətlərini təkmilləşdirməklə sosial və istehsal infrastruktur sahələrini inkişaf etdirməklə, əhəlinin mədəni-məişət şəraitini yaxşılaşdırmaqla, kənd təsərrüfatı məhsullarının toplanılması, daşınması və saxlanması itkiləri azaltmaqla istehsalın iqtisadi səmərəliliyini yüksəltmək olar.

Aqrar-sənaye istehsalının iqtisadi mexanizmini təkmilləşdirməklə, yəni düzgün qiymət, vergi və kredit siyasətini həyata keçirmək, mülkiyyət üzərində yeni təsərrüfatçılıq formaları yaratmaq, əməyi və istehsalı stimullaşdırmaqla, təsərrüfatçılıqda idarəetməni təkmilləşdirməklə istehsalın səmərəliliyini xeyli dərəcədə artırmaq olar.

Aqrar-sənaye istehsalında səmərəliliyin yüksəldilməsinə təsir edən kompleks tədbirlər sistemi istehsalda əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və məhsula çəkilən xərclərin aşağı salınmasıdır. Məhsul istehsalı vahidinə az əmək sərf edildikdə məhsulun maya dəyəri aşağı düşür və istehsalın rentabellik səviyyəsi yüksəlir. Məhsulun maya dəyərini aşağı salan elementlərdən biri də material vəsait-

lərindən səmərəli istifadə olunması, artıq itkilərə yol verilməməsidir. Aqrar-sənaye istehsalının səmərəliliyi onun intensivləşdirilmə səviyyəsindən də çox asılıdır. Bəçirilən torpaq sahəsinin hər hektarına əlavə vəsait qoyuluşu, məhsuldarlığın artmasına imkan verir, məhsul vahidi hesabı ilə xərcləri azaldır, maya dəyərini aşağı salır, təsərrüfatların ümumi və xalis gəliri, mənfəəti artır.

Aqrar-sənaye istehsalında səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsas yollarından biri məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır. Keyfiyyət əlavə məhsul və əlavə gəlir deməkdir. Keyfiyyəti yüksək olan məhsula tələbat da yüksək olur, istehlakın ödənilmə səviyyəsi artır. Cəmiyyətin tələbatının ödənilməsində məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi zəruri olan tədbirlərdən biridir. Bir misal gətirək: sağlam inəkdən sağılan süd 3% yağlılığa malik olanda hər ton süddən 34 kq kərə yağı və ya 83 kq pendir, 4% yağlılığa malik olan süddən isə 46 kq yağ və ya 106 kq pendir, 5% yağlılığı olan süddən isə daha çox, yəni 60 kq yağ və ya 130 kq pendir alınır. Kənd təsərrüfatı istehsalının digər sahələrində də belədir. Məsələn, pambığın lif çıxımının artımı, üzümün şəkərlilik dərəcəsinin yüksək olması və başqa keyfiyyət göstəriciləri təsərrüfatların gəlirini artırır, onların iqtisadi vəziyyətini möhkəmləndirir.

Aqrar-sənaye məhsullarının keyfiyyəti standartlaşdırma sistemlə formalaşdırılır və qiymətləndirilir. Məhsulun keyfiyyətini əks etdirən göstəricilər və digər parametrlər standartlarda öz əksini tapır. Aqrar-sənaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində qənaət üsulu böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatında intensivləşdirmə vəsait qoyuluşu ilə bağlı olduğu üçün həmin vəsaitlərdən daha səmərəli istifadə edilməsindən ötrü ilk növbədə qənaət rejimi-

nə əməl edilməli, onun həyata keçirilməsinə şərait yaradılmalı, investisiyadan istifadə səviyyəsi yüksəldilməlidir. Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi aqrar istehsalda əmək məhsuldarlığının sürətli artımını təmin edər, istehsalın səmərəliliyinə şərait yaradar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Qasımov. «ASM-nin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, 2005.
2. A.Əliyev. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının aktual problemləri. Bakı, 2003.
3. İ. Alıyev. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı, 2003.
4. C.Məmmədov. Aqrar bölmədə maddi-texniki təminat və xidmət işinin təşkili (dərs vəsaiti). Bakı, 2004.

MÖVZU 13. AQRAR-SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL XİDMƏTLƏRİNİN TƏŞKİLİ

1. ASK - da xidmət haqqında anlayış
2. Aqrokimya və meliorasiya xidmətlərinin təşkili
3. Lizing fəaliyyətinin təşkili

13.1 ASK-da xidmət haqqında anlayış

Qeyd etdiyimiz kimi, ASK sabit sahələrarası əlaqələr sistemi olduğu üçün onun infrastrukturuna – kompleks əmələ gətirən elementlər kimi baxmaq olar. İnfrastrukturun bir qrup elementləri: yol-nəqliyyat, təsərrüfat sistemi, rabitə, informasiya xidməti, maddi-texniki təchizat, enerji təminatı və s. ASK-nın bütün sferalarına, digər qrup elementləri: tədarük, anbar və buxana təsərrüfatları, qablaşdırma və s. xidmət sahələri isə yalnız kənd təsərrüfatına və emal sənayesi sahələrinə, başqa bir qrup elementləri: təmir və texniki xidmət, meliorasiya, su təchizatı, aqrokimyəvi xidmət, bitki mühafizəsi xidməti, baytarlıq xidməti, süni mayalandırma, yem və toxum hazırlanması və elmi-tədqiqat işləri isə kənd təsərrüfatı istehsalına xidmət edir.

Baytarlıq xidmətinə – profilaktika və dezinfeksiya işləri, heyvanlarının dərilərinin təmizlənməsi əməliyyatı, qısırlığa qarşı profilaktik tədbirlər və s. daxildir. Həmin xidmət sahəsinin qarşısında duran başlıca vəzifə heyvanların sağlam və gümrah saxlanmasının təmin olunmasıdır. Baytarlıq müalicəxanalarında xəstə heyvanları müasir dərman vasitəsinin köməyi ilə müalicə edirlər.

Nəqliyyat və yol xidməti – məhsulun daşınması və istehlakçıya çatdırılmasında inteqrasiya və kooperasiya

olunan sahələr arasında əlaqə yaradılmasında mühüm rol oynayır. Nəqliyyat vasitələri ilə kənd təsərrüfatında yalnız hazır məhsul deyil, həm də məhsul istehsalına lazım olan istehsal vasitələri də daşınır.

Nəqliyyat xidməti işlərinin səmərəliliyi yükün daşınma məsafəsindən, nəqliyyat vasitələrinin hərəkət sürətindən, yükqaldırma qabiliyyətindən, yüklərin doldurulması və boşaldılması işlərinin təşkilindən, nəqliyyat növünün və marşrutun seçilməsindən asılıdır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində yüklərin xarakterindən asılı olaraq nəqliyyat növlərinin seçilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu məqsədlə nəqliyyat vasitələri istehsalında xüsusi təyinatlı və müxtəlif yükqaldırma qabiliyyətli maşınların istehsalı kənd təsərrüfatı yüklərinin xarakterinə daha yaxından uyğunlaşdırılmalıdır. Tez xarab olan məhsulların vaqonlarla və avtomobil-refrijeratorlarla daşınmasına böyük diqqət yetirilməlidir.

Nəqliyyat işlərinin səmərəli təşkili, sahələrarası əlaqələrin inkişaf etdirilməsi ümumiyyətlə, nəqliyyat işlərinin səmərəliliyi onların vəziyyətindən və yol xidməti işlərindən çox asılıdır.

Nəqliyyat – yol xidmətinin yaxşılaşmasına, yüklərin doldurulması-boşaldılması işlərinin mexanikləşmə səviyyəsinin artması və müxtəlif nəqliyyat növlərinin sərfəli əlaqələndirilməsi üçün xeyli təsir göstərir.

Məhsulların saxlanması prosesini təkmilləşdirmək məqsədilə anbarları, soyuducuları, elevator stansiyalarını və s. genişləndirmək, onların müasir avadanlıqlarla təchiz edilməsinə fikir vermək müasir şəraitdə vacib təsərrüfat məsələsidir. Bu sahədə tikinti - quraşdırma işləri iki istiqamətdə bilavasitə tədarük-satış təşkilatları nəzdində və təsərrüfatların yerləşdiyi ərazilərdə aparılır. Tikinti - quraşdırma obyektlərinin səmərəli yerləşdirilməsi və düzgün

əlaqələndirilməsi xidmət sahələrinin vacib problemlərindən biridir. Son vaxtlarda bir sıra ərzaq məhsulları istehsal edən müəssisələrin yaxınlığında anbar təsərrüfatlarının genişlənməsi hesabına məhsulun saxlanması daha çox fikir verilir. Saxlamaq üçün nəzərdə tutulan məhsulun istehsal obyektinə əvvəlcədən müəyyən edilməlidir ki, becərmə və xüsusilə yığım işləri saxlama texnologiyasından irəli gələn tələblərə uyğunlaşdırılsın. Əks halda, itkilər saxlanmanın sərfəliliyini son dərəcə aşağı salır.

Məhsulun daşınması, saxlanması və satışı mərhələlərində mühüm məsələlərdən biri də onların qablaşdırılmasıdır. Qablaşdırmada daha çox polimer və taxta məmulatlardan istifadə edilir.

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazası möhkəmləndikcə və təkmilləşdikcə, texnikadan səmərəli istifadə olunmasına, keyfiyyətli təmirinə və texniki qulluğuna ehtiyac artır.

Təmir xidməti – kənd təsərrüfatının təmir bazası, təmir emalatxanalarından (mərkəzi, şöbə, briqada və səyyar) və təmir müəssisələrindən ibarətdir. Təmir müəssisələrinə təmir zavodları, ixtisaslaşmış emalatxanalar və sexlər, ümumi təyinatlı emalatxanalar, texniki xidmət stansiyaları və texniki dəyişmə məntəqələri (onlarda traktorların, kombaynların, avtomobillərin, heyvandarlıq fermalarının avadanlıqlarının əsaslı təmiri və bu vasitələrin cari təmiri yerinə yetirilir) daxildir.

Cari təmir – maşınların istismarı prosesində onun iş qabiliyyətinin təminatlı təmir olunmasını həyata keçirmək məqsədi güdür və onun ayrı-ayrı hissələrinin bərpa edilməsi və ya yenisi ilə əvəz olunması və onların nizamlanması olmaqla, onun dəyəri əsaslı təmirin dəyərinin 70%-ni keçməməlidir.

Əsaslı təmir – maşınların sazlığını və onun istənilən hissələrinin dəyişdirilməsi, ya da bərpa edilməsi məqsədilə aparılır. Sadə, yüksək dərinliklə olmayan maşınlar (kotan, mala, kültivatorlar) əsaslı təmirə qoyulmurlar.

Texniki xidmət – maşın-tractor parkının kompleks təşkilati-texniki tədbirlərlə texnikanın istismar müddəti ərzində və onun silinməsinə qədər olan müddətdə normal-texniki vəziyyətdə saxlanmasını daha səmərəli iqtisadi üsullarla təmin edilməsidir. Texniki xidmətin əsas elementi – texniki qulluqdur.

2. Aqrokimya və meliorasiya xidmətlərinin təşkili

Kimyalaşma aqrar-sənaye kompleksində mühüm yer tutur. Mineral gübrələrin düzgün tətbiq edilməsi və torpaqların münbitliyinin artırılması, bitkilərin və heyvanların xəstəliklərinə və zərərvericilərinə qarşı səmərəli mübarizə aparılması sintetik materiallardan geniş istifadə edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvanların məhsuldarlığına təsir edən mineral gübrələr, heyvanların və bitkilərin xəstəliklərinə qarşı işlədilən kimyəvi dərmanlar, preparatlar, başqa kimyəvi maddələr kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Gübrələr – bitkilərin məhsuldarlığına təsir edən amillər içərisində ən əhəmiyyətliyədir. Kənd təsərrüfatında bitkilərin məhsuldarlığının ümumi artımının 50-60 %-ni (qeyri-münbit torpaqlarda isə 75%-ə qədərini) mineral gübrələr təmin edir.

Mineral gübrələri kənd təsərrüfatı bitkilərinə tətbiq etmək və aqrotexniki qaydalara düzgün əməl etməklə əkin sahəsindən bir neçə il yüksək pambıq məhsulu

götürmək mümkündür. Respublika Elmi-Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutunun məlumatına əsasən demək olar ki, pambıq bitkisi hər ton məhsul üçün torpaqdan 30-50 kq-a qədər azot, 10-15 kq fosfor, 40-50 kq kalium alır. Odur ki, gübrələrin düzgün və vaxtında verilməsi əkinçilik mədəniyyətinin ən mühüm cəhətlərindən biridir.

Respublikamızın torpaq, iqlim şəraiti və becərilən kənd təsərrüfatı bitkilərinin çoxnövlüyü, kənd təsərrüfatında gübrələrdən səmərəli istifadə etməyə imkan yaradan aqrokimyəvi xidmətin düzgün təşkilini zəruri edir.

Bu baxımdan kənd təsərrüfatında kimyəvi Vasitələrdən istifadənin sürətlə artması aqrokimyəvi xidmətin bazar münasibətləri şəraitində inkişafının sürətlə artması aqrokimyəvi xidmətin bazar münasibətləri şəraitində inkişafını və tənzimlənməsini bir vəzifə olaraq qarşıya qoyur. Bu prosesdə üç əsas istiqamətləri göstərmək olar:

Birinci istiqamətdə – müxtəlif kimyalaşdırma Vasitələrinin tətbiqi üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələr kənd təsərrüfatının artan tələbat ilə (dozalar, verilmə müddətləri və üsulları) əlaqədardır.

İkinci istiqamətdə – əsas məsələ və problemlər aqrokimyəvi xidmət istehsalının həyata keçirilməsinin təşkili ilə bağlıdır. Burada elə təşkilati formaların tətbiqi nəzərdə tutulur ki, elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələri tam reallaşdırmaq mümkün olsun, eyni zamanda əsaslı məsrəflər və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi üçün əlverişli olsun.

Üçüncü istiqamət – kənd təsərrüfatının kimya sənayesi və maşınqayırma sənayesindən daha çox yüksək keyfiyyətli kimyalaşdırma vasitələrinin (mineral gübrələrdə təsiredici maddələrin qatılıq dərəcəsinin artırılması və s.), həmçinin kimyəvi vasitələrin verilməsi üçün daha çox məhsuldar müasir texnikanın istehsalı tələbatıdır.

Müasir şəraitdə bu problemlərin praktiki həlli dərəcəsi eyni deyildir. Keçən əsrin 80-90-cı illərində kənd təsərrüfatı istehsalı prosesində aqrokimya xidməti «Azər-kəndkimya» birliyi tərəfindən həyata keçirilirdi. Onun tərkibində 60-dan çox rayon birliyi, 10 kimyəvi məhsullar təchizatı bazası, 47 rayon aqrokimyəvi laboratoriya, bitki mühafizəsi stansiyaları və başqa təşkilatlar daxil idi. Lakin son illərdə respublikamızın keçirdiyi iqtisadi böhran başqa sahələr kimi aqrokimyəvi xidmət işlərinə də öz təsirini göstərmişdir.

Bu xidmət bölməsi özündə geniş şəbəkədə aqrokimya stansiyaları, laboratoriyaları, təchizat və xidmət sahələrini birləşdirərək kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına kömək məqsədilə təsərrüfatların torpaqlarını muntəzəm surətdə aqrokimyəvi analizdən keçirir, onlar üçün torpaqların keyfiyyətini əks etdirən xəritələr hazırlayır, kənd təsərrüfatı müəssisələrini mineral gübrələrlə, bitki və heyvanların xəstəlik və ziyanvericilərinə qarşı mübarizə vasitələri ilə təmin etməklə bərabər həmçinin, həmin vasitələrin düzgün tətbiqini də nəzarətdə saxlayırlar.

Kənd təsərrüfatı istehsalının son nəticələrinə görə aqrokimyəvi xidmətin fəaliyyətinə qiymət verilir.

Meliorasiya çox faydalı tədbirlər kompleksidir. Torpağın meliorasiyası dedikdə – torpağın əsaslı yaxşılaşdırılması, suvarılması, bataqlıqların qurudulması, kimyəvi meliorasiyası (torpağı əhəngləmək, gipslə gübrələmək, şor sulardan və duzdan təmizləmək) torpağın eroziyasına qarşı mübarizə vasitəsilə əsaslı yaxşılaşdırılmasıdır.

Respublikamızda (kənd təsərrüfatının aqrar-sənaye kompleksinin) istehsal infrastrukturunun mühüm tərkib elementlərindən biri meliorasiya və su təchizatı xidmətidir.

Buraya torpaqların iqtisadi münbitliyini artırmaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək məqsədilə geniş kompleks tədbirlər sistemini həyata keçirmək üçün təşkil edilən xidmətlər daxildir. Respublikada əsas meliorasiya tədbirləri torpaqların suvarılması və şoran torpaqların yuyulması ilə əlaqədar olan xidmət işlərindən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, meliorasiya xidməti olmadan kənd təsərrüfatı istehsalında yüksək nəticələrə nail olmaq qeyri-mümkündür. Ona görə də suvarma əkinçiliyi üstün olan regionlarda sahələrarası iqtisadi əlaqələr sistemində kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə su təsərrüfatı təşkilatları arasında qarşılıqlı əlaqələrin təkmilləşdirilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Respublikamızda 1236 min hektar becərilən əkin mövcuddur ki, bunun da 71,9%-i suvarılan sahələrdir. Bu sahələrdə pambıq, üzüm, tütün, taxıl, tərəvəz, bostan bitkiləri və digər kənd təsərrüfatı bitkiləri becərilir.

Hazırda respublikamızda 300 min hektara qədər torpaq sahəsi müxtəlif dərəcədə şoranlığa məruz qalmışdır. Ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına, sənayenin isə xammala olan tələbatının getdikcə artdığını nəzərə alaraq həmin torpaqların yararlı hala salınıb kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb edilməsi son dərəcədə zəruridir.

Respublikada irriqasiya və meliorasiyanın inkişaf istiqaməti və sudan səmərəli istifadə edilməsi mühüm məsələlərdən biri olaraq qalır.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrini su ilə təmin etmək üçün yüksək dəyərə malik olan suvarma sistemləri tikilmişdir. Bu sistemlər təbii su mənbələrinin suyunu istehsal vasitəsinə çevirərək əkin sahələrinə çatdırmalıdır. Bu proses özündə su təsərrüfatı istehsalını əks etdirir. Başqa istehsal sahələri kimi, su təsərrüfatı

istehsalı da iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri, ilk növbədə kənd təsərrüfatı ilə sıx əlaqədə olur. Kimya sənayesi kənd təsərrüfatına gübrə, kimyəvi dərmanlar, maşınqayırma sənayesi isə maşın və avadanlıq verdiyi kimi, su təsərrüfatı da kənd təsərrüfatını əkin suyu ilə təchiz edir. Kənd təsərrüfatını istehsal vasitələri ilə təmin edən müəssisələr, suvarma sistemi idarələri müstəqil təşkilat olmaqla texnologiya istehsalı qarşılıqlı əlaqədə olan kənd və su təsərrüfatı istehsalını özündə birləşdirir.

Dövlət su təsərrüfatı xidməti müəssisələrinin əsas vəzifəsi hidrotexniki qurğuları-mexanizmləri, avadanlıqları, rabitə vasitələrini vahid kompleksdə birləşdirməklə suvarılan sahələrin ölçüsündən, kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarılma müddətindən və suvarma texnikasından asılı olaraq suyun tənzimlənməsini, sistemlərə qəbulunu, onun istehlakçılar arasında paylanmasını təmin etməkdən ibarətdir.

3. Lizinq fəaliyyətinin təşkili

Bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları və emal müəssisələrini texnika, maşın və avadanlıqlarla təchizatını yerinə yetirə bilən xidmət növlərindən biri də lizinq fəaliyyətidir.

Respublikada aqrar islahatların, torpaq islahatının, özəlləşmə proqramının həyata keçirilməsi, kolxoz və sovxozların ləğv edilməsi və s. nəticəsində bazar münasibətlərinin formalaşması prosesində yeni-yeni təsərrüfatçılıq formaları meydana gəlməyə başlayır.

Müxtəlif növ mülkiyyətə əsaslanan bu təsərrüfatçılıq formalarının, kooperativ, kəndli (fermer) təsərrüfatları, icarə kollektivləri və səhmdar cəmiyyətləri, digər kənd təsərrüfatı müəssisələri öz istehsalat fəaliyyətini

gücləndirmək üçün müxtəlif maşın və texnikaya ehtiyac hiss edirlər. Məlumdur ki, müxtəlif maşın və avadanlıqlara olan tələbatı respublika sənayesi hələ ki, ödəyə bilmir. Hazırda yeni yaranan təsərrüfatların əksəriyyətinin baha qiymətə texnika və maşın almağa maliyyə imkanları olmadığı üçün onların maddi-texniki vasitələrə ehtiyaclarını ödəməkdən ötrü maddi-texniki təchizat xidmətini yerinə yetirən təşkilat lazımdır. Bu problemin həllinə sahibkarlar və kommersantların təşkil etdiyi lizinq fəaliyyəti kömək edə bilər. Lizinq fəaliyyəti ilə bank müəssisələri, sənaye müəssisələri, maşın və avadanlıq istehsalçıları ixtisaslaşmış lizinq firmaları və şirkətləri, diler müəssisə və təşkilatları məşğul ola bilər.

Lizinq – kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının və ASK-nın emal müəssisələrinin maşın və avadanlıqlarla təminatı sistemini yüksəldən vasitələrdən biridir. O, əmtəə istehsalçıları maddi-texniki vasitələri əldə etməkdə, habelə maşın-tractor parkının təzələnməsində xüsusi maliyyələşdirmə formasıdır. Həqiqətdə, texnikanı dəyəri nəğd ödənilmədən, yəni hissə-hissə, 2-3-5 və daha çox ilə ödənilən texnikanı uzun müddətə istehlakçıya icarəyə verir. Bundan əlavə, icarəçi (texnikanı istifadə edən) maşın və texnika sahibinə kreditə görə müəyyən fond ödəyir, normativ gəliri, habelə göstərilən xidmətin dəyərini ödəyir. Beləliklə, kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün lizinq eyni zamanda iki problemi-texnikanı əldə etməni və alınmış malları maliyyələşdirməni həll edir. Nəticədə kəndli (fermer) təsərrüfatlarının və digər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət qabiliyyətini xeyli yüksəldir.

Lizinqi iki formada həyata keçirirlər:-vasitəsiz və vasitəçiliklə.

Birinci halda – icarəyə verən hüququnda sənaye məhsulları hazırlayan və onun müəyyən bir hissəsini lizinq əməliyyatları üçün ayıran müəssisənin özü çıxış edir.

İkinci halda – ixtisaslaşmış lizinq və diler firmaları maşın və avadanlıqları onu hazırlayan zavodlardan, yaxud orta qommersiya və təchizat təşkilatlarından alaraq sonradan onları kənd təsərrüfatı malları istehsalçılarına icarəyə verirlər.

Təcrübə göstərir ki, vasitəçi firma və kompaniyalarını maddi-texniki vasitələri almaq üçün 30-35% öz vəsaitləri olmalıdır ki, xərclərin qalan hissəsini borc mənbələri ilə örtə bilsinlər. Son illərdə lizinq əməliyyatları sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Bununla belə, bu əməliyyatların həcmi-nin sabit meyli artımı orta hesabla ildə 15% müşahidə edilir.

Dünyada birinci dəfə olaraq lizinq ABŞ-da avadanlıqların satışı vasitəsi olaraq tətbiq edilib. Yaradılmış lizinq firma və kompaniyaları ölkə daxilində icarə əməliyyatlarını sürətlə inkişaf etdirməyə başladılar. Bu demək olar ki, istehsalçıların bütün maşın və avadanlıq növünü satmaqla bazarı lizinq xidməti ilə zənginləşdirdi. Bundan sonra xarici lizinq inkişaf etməyə başladı ki, bunun da xüsusi çəkisi onun ümumi həcmi-nin 15%-ni təşkil edirdi. ABŞ-ın lizinq firma və şirkətlərinin filialları Qərbi Avropa və Kanadada fəaliyyət göstərirlər. Lizinq fəaliyyətinin miqyasına görə Yaponiya ABŞ-dan sonra ikinci yeri tutur. Geniş şəbəkəli xarici ölkə filialları öz fəaliyyətlərini dünyanın istənilən firmaları ilə əməkdaşlıqla həyata keçirirlər.

Amerika kapitalının vasitəsiz və ya dolaylı iştirakı ilə Almaniya Federativ Respublikasının (AFR) lizinq şirkətləri yaradıldı. Buna səbəb bir cəhətdən də maşın və

avadanlıqlar istehsal edənlərin böhran zamanı öz məhsullarının satılmasını stimullaşdırmaq oldu və onları istehlakçılar üçün əlverişli şərtlərlə kredit və icarəyə vermək təklifi ilə müraciət etməyə məcbur etdi. Bunun nəticəsində lizinq müqavilələrinin həcmi bir il müddətində 36% artdı.

Fransada lizinq xidməti texniki vasitələrin kirayə verilməsindən başladı. Burada onun həcmi digər ölkələrlə müqayisədə xeyli aşağıdır. Ölkənin lizinq əmtəə strukturunda əsas yeri texniki vasitələrin icarəyə verilməsi tutur. Bu, Fransız fermerlərinin rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəltmək zərurəti ilə bağlıdır. İndi, hətta maliyyə cəhətdən ən kiçik və zəif fermerlər belə qabaqcıl texnika və texnologiyadan istifadə etmək imkanına malikdirlər. Bu, lizinq fəaliyyəti sayəsində mümkün olmuşdur.

Çin Xalq Respublikasında lizinq şirkətləri üçün əmtəə ixtisaslaşması xarakterikdir. Çin Xalq Respublikasında belə hesab edirlər ki, qabaqcıl müəssisələrin mənəvi cəhətdən köhnəlmiş maşın və avadanlıqlarını texnoloji cəhətdən nisbətən daha aşağı olan başqa müəssisələrdə lizinq şəraitində daha səmərəli istifadə etmək olar.

Lizinq şirkətlərinin rəhbərləri öz əməkdaşlarının ixtisasının artırılmasına böyük əhəmiyyət verirlər. Bu işçilər müxtəlif sahələrdə (iqtisadiyyatda, maliyyə sahəsində, hüquqda, texnikada, texnologiyada və əmtəəşünaslıq sahələrində) zəruri biliyə malik olmalıdırlar.

İşçi heyətinin ixtisasının artırılması, yəni xüsusi hazırlığı, firma sistemi çərçivəsində və habelə əməkdaşların xarici ölkələrin lizinq kompaniyalarında təcrübə keçməsi ezam etmə yolu ilə həyata keçirilir.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə lizinqin müxtəlif formaları vardır.

Bizim ölkənin kənd təsərrüfatı üçün daha əlverişli formalardan – operativ və maliyyə lizinqlərini göstərmək olar.

Operativ lizinqə – bütün lizinq sazişləri (maşın və avadanlıqların əldə edilməsi və saz vəziyyətdə saxlanılaraq icarəyə verilməsi ilə bağlı icarəyə verənin xərcləri icarənin əsas müddəti dövründə tamamilə ödənilmələri) daxildir. Bu növ lizinq icarə əmlakının istifadəsinin təklif olunan müddəti onun fiziki aşınması müddətindən adətən az olduğu hallarda tətbiq edilir. Lizinq ilə alınmış maşınlar mövsümi, yaxud da birdəfəlik işləri yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulur və müəyyən məqsədli istifadəsi var, yəni xüsusi texniki xidmət tələb edir. Belə ki, maşınların tam amortizasiya şəraiti, məsələn 8 il, icarənin davamiyyəti 3-5-6 ilə qədər təşkil edə bilər. Təbii ki, bu müddət ərzində onun dəyəri icarə haqqı ilə tam ödənilir. Operativ lizinqin əsas fondların uzunmüddətli kirayəsi ilə yaxın uyğunluğu var və onların texniki qulluğu, təmir-sığortası üzrə məsuliyyəti icarəyə verənin üzərinə qoyur. Lizinqin bu növü mənəvi cəhətdən yüksək temple köhnələn maşın və avadanlıqlara tətbiq edilir. İcarə müddətinin qurtarmasından sonra əmlak icarə verənə qaytarılır ki, onların yenidən başqa istehlakçılara icarəyə verilməsi mümkün olsun.

Maliyyə lizinqi istehsal vasitələrinin uzunmüddətli adi icarəsinə yaxındır. Bir qayda olaraq icarəyə verilən əmlakın icarəyə verənin mülkiyyətindən (sahibliyindən) icarəçinin mülkiyyətinə keçməsidir. Başqa sözlə, bu növ lizinqdə icarəyə verilən maşın və avadanlıqların özünün xərcini tam ödəməsidir (yəni onlar bütün icarə müddəti boyunca amortizasiyalaşır). Maliyyə lizinqi müqaviləsinin ən zəruri şərti istehlakçının (icarəçinin) icarəyə götürdüyü texnikanın icarə müddəti qurtarana qədər

nominal qiymətdər üzrə satın alınması öhdəliyinə əməl etməsidir.

Xarici ölkələrdə operativ lizinqin tətbiqinə üstünlük verilir. Bizim ölkədə operativ lizinqə yox, maliyyə lizinqinin tətbiqinə müəyyən üstünlüklər verilə bilər. Bu da ondan irəli gəlir ki, operativ lizinqin tətbiqi üçün icarə verənin icarəyə verdiyi texnikaların normal iş qabiliyyətinə icarə müddəti ərzində (icarə müqaviləsinin qüvvədə olduğu vaxt ərzində) keyfiyyətli təminatı üçün zəruri şəraitin olmamasıdır.

Son illərdə lizinq daha çox beynəlxalq xüsusiyyət almağa başlamışdır. Bu şəraitdə lizinq firmaları ölkə daxilində icarəçinin yerləşdiyi yerdə fəaliyyət göstərdiyi kimi, eləcə də xarici ölkələrdə də fəaliyyət göstərə bilərlər.

Birinci halda icarəyə verən başqa ölkələrdən maşın və avadanlıqlar alaraq onları lizinq şərti ilə istehlakçıya (icarəçiyə) verirlər.

Əgər lizinq şirkəti texnikanı öz ölkəsində hazırlanan zavodlardan alırsa və sonradan onu xaricdə xarici sahibkara icarəyə verirlərsə, onda bu ixrac lizinqi adlanır. Ancaq istehlakçı üçün isə bu idxal lizinqi olacaqdır. Bunun əsas müsbət cəhəti ondadır ki, daha mükəmməl maşın və avadanlıqların istifadə olunması sayəsində istehsal qabaqcıl, daha qənaətli texnika və texnologiyanın tətbiq olunması imkanı yaratmasıdır. Bundan əlavə, idxal lizinqi öz ölkəsinin kənd təsərrüfatı texnikası (maşın və avadanlıqları) istehsalçılarının inhisarçı vəziyyətinin aradan qaldırılmasına kömək edir. Bu istehsalçılar daima texniki və iqtisadi parametrlərinə uyğun olmayan yüksək qiymətlə buraxdığı maşınları istehlakçıya baha qiymətə sırıyırlar. Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, öz ölkəsində istehsal olunan bu texnika xarici ölkə analoqları ilə mü-

qayisədə mənəvi cəhətdən köhnəlmiş maşın və avadanlıqlardır.

Azərbaycanın məcburiyyət üzündən yaxın ölkələrdən baha qiymətə aldığı bu texnika əsasən Rusiyada istehsal olunurdu.

Hər şeydən əvvəl lizinq firmaları istifadə edilən texnika sayəsində istehsal olunan məhsulun bir hissəsinin dəyəri ilə icarəyə verənə icarənin haqqını ödəyə bilər. Buna kompensasiya lizinqi deyilir. Bu lizinq formasının köməyi ilə valyuta vəsaitinə tələb azalır. İstehsal edilən məhsulun xarici bazarda valyutaya satılması iqtisadi cəhətdən çox sərfəlidir. Ona görə də hər şeydən əvvəl dünya qiymət səviyyəsi və əlverişli satış bazarını bilmək lazımdır ki, məhsulu ən yaxşı formada realizə edə bilsən.

Təsərrüfatlara valyuta vəsaitinin daxil olması mənbələrindən biri istehsal olunan məhsulun valyuta bazarında, auksionunda və birjalarında manata satılmasıdır. Manatın kursu onlara bazarın konyunkturası və başlıca olaraq tələb və təklifin vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edənlərin beynəlxalq lizinq sazişləri (müqavilələri) bağlamaq üçün valyuta kreditləri almaq imkanları istisna edilmir. İdxal lizinqinin ucuzlaşdırılması əsasən inkişaf etmiş ölkələrin firmalarından 3-5 il istismarda olmuş, lakin yenidən istifadəyə yararlı, qiymətdə yeni texnikanın qiymətindən 2 dəfə aşağı müasir maşın və avadanlıqların icarəyə götürülməsi yolu ilə mümkündür. Eyniadlı maddi-texniki vəsaitlərin böyük partiya ilə alınması da idxal lizinqini nisbətən ucuzlaşdırma bilər.

Lizinq firmaları və şirkətləri (icarəyə verənlər) və onların müştəriləri kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları şəxsində icarədarlar arasında qarşılıqlı əlaqələr lizinq sazişləri, kontraktları, yaxud müqavilələri əsasında qurulur.

Onlarda tərəflərin adları (tədarükçü, istehlakçı, lizinq vasitəçiləri) poçt, teleqraf, yükləmə, ödəniş rekvizitləri, lizinq obyektı və onun istifadə olunma yeri, lizinq dövrünün ardıcılığı, icarə haqqının həcmi və onun ödənmə dövrləri, maşın və avadnlıqların sığortalama şərtləri, icarə müddətinin qurtarmasına qədər əmlaka sahib olmanın mümkün variantları və s. göstərilir. Təbii ki, vasitəsiz lizinqdə müqavilə məhsulu hazırlayanlarla istehlakçılar arasında bağlanır.

Vasitəçilik lizinqi şəraitində lizinq firmaları və kompaniyaları şəxsində üçüncü tərəf meydana çıxır. Müştəri müqavilə ilə müəyyən olunmuş müddətdə lizinq obyektini diqqətlə öyrənməli, defekt və yaxud zədə, Qüsurlaşdırıcı əşya edildikdə təcili surətdə bu barədə mal göndərənə xəbərdarlıq və məlumat verməlidir. Əks halda o, iddia etmə hüququnu itirir.

Lizinq firmalarının özləri obyektin texniki vəziyyətinə görə, onun keyfiyyətinə heç bir məsuliyyət daşımır. Bütün iddiaları mal göndərənə, yaxud lizinq firmasını onun tapşırığı ilə icarəçiyə təqdim edirlər.

Müştəriyə, mal göndərənə qarşı məhkəmədə, yaxud arbitraj orqanlarında kontrakta müvafiq olaraq onun vəzifələri barədə məsələnin baxılmasında çıxış etməyə səlahiyyət verilə bilər. Əgər mal göndərən lizinq firmasına qarşı öz vəzifələrini nədə isə yerinə yetirmirsə, onda müvafiq olaraq o da buna görə müştəriyə qarşı məsuliyyətdən azad olunur, ancaq malgöndərən dəyən zərərin əvəzini verən təqdirdə, onda lizinq firması da müştəriyə dəyən itkini ödəyir. Obyektin bütün nəqliyyat xərcləri və digər xərcləri müştəri tərəfindən ödənilir. Bundan başqa, maliyyə lizinqi şəraitində o, obyektin bütün istismar xərclərini, xidmət və cari təmir xərclərini təminatla müvafiq olaraq və tədarükçünün, yaxud malgöndərən

texniki şərtlərinə müvafiq olaraq bütün xərcləri çəkir. İcarəyə götürülmüş maşın və avadanlıqlarda müvafiq vəzifəsi və xüsusi icazəsi olan şəxslər işləməlidirlər.

Müştəri öz təşəbbüsü ilə öz hesabına müəyyən müddət ərzində obyekt müvafiq orqanlara texniki yoxlama aparmaq üçün təqdim edə bilər. Bu tələbin yerinə yetirilməməsi obyektin istismarına təcili qadağa qoyulması ilə nəticələnə bilər.

Obyekt bütün icarə müddəti ərzində lizinq firmasına məxsusdur və müqavilə ona sahib olmaq üzrə müştəriyə heç bir hüquq vermir. İcarəçi obyektı girov qoya, sata, bağışlaya və ya icarəyə verə bilməz, yaxud da hər hansı başqa bir üsulla ondan imtina edə bilməz. Lizinq firmalarının razılığı olmadan istehlakçı obyektə düzəliş edə və yaxud onu əlavə avadanlıqlarla təchiz edə bilməz.

İcarə müddəti ərzində lizinq firması istənilən vaxtda obyektı yoxlamaq və onun istifadəsi şərtləri ilə tanış olmaq hüququna malikdir.

Lizinq müqaviləsi bağlanarkən icarə haqqının düzgün hesablanması mühüm əhəmiyyəti vardır. Onun həcminə dəyər (satış qiyməti), icarə predmeti, onun xidmət davamiyyəti, gömrük rüsumunun səviyyəsi, bankların kredit faiz stavkaları, lizinq firmasının normativ gəliri və texnikanın iş qabiliyyətinin saxlanması xərclər (operativ lizinqdə) kimi amillər təsir göstərir.

Lizinq obyektinin ilk qiyməti ($\dot{I}.q$) və onun istismar müddəti ($\dot{I}.m$), illik amortizasiya ayırmaları (A) iş həcmi bu formula ilə müəyyən edirlər:

$$A = \dot{I}.q : \dot{I}.m$$

$$\dot{I}.h = A + F.s + K.k + N.g + X$$

Burada:

A – amortizasiya ayırmaları;

F.s – kreditin faiz stavkası illik amortizasiya həcmi hesabı ilə man.;

K.k – gömrüxana gömrüyü-hər illik icarə dövrü üçün, beynəlxalq lizinq şəraitində, man.;

N.g – normativ gəlir- lizinq firmasının rentabellik səviyyəsini təmin edən, 40-50% həddində, amortizasiya həcmi məbləğindən;

X – xərclərdir. Lizinq firmasının təmir xidməti üzrə xərcləri, istehlakçıya icarəyə verilən əmlakın sığortalanması, bir ilə manat hesabı ilə.

Maliyyə lizinqində sığorta xərclərini müştəri yuxarıda göstərilən müqavilələrdə icarə haqqından əlavə ödəyir. Lizinq müqaviləsində icarə haqqının ödənilməsi dövrləri və təqvim müddətləri müəyyən edilir (icarəyə verənin hesablaşma hesabına rüblər üzrə, ya da ildə bir dəfə). Arenda haqqının ödənilməsi gecikən halda müştəri lizinq firmasına müqavilədə müəyyən edilən həcmdə cərimə ödəyir.

Ayrı-ayrı amillərin təsir dairəsi və xarakteri xeyli dəyişdiyi halda lizinq firması obyektin istismarı prosesində icarə haqqının həcmi dəqiqləşdirmək hüququna malikdir. Ancaq lizinq müqaviləsinə edilən əlavə və dəyişikliklər hər iki tərəf onu imzaladıqda (qüvvədə olur) düzgün hesab edilir. Əks halda müqavilə müştərinin hesabına obyektin qaytarılması ilə (müqavilə) pozula bilər. Bundan başqa, ondan vaxtı keçmiş icarə haqqının ödənilmiş, əldən verilmiş qazancın kompensasiyası, adətən icarə haqqının ümumi məbləğinin lizinq vaxtında qallığının 75%-ə qədəri tutulur. (Lizinq firması müqaviləni poza və obyektləri özünə qaytara bilər). Əgər müştəri

müəyyən olunmuş vaxta icarə haqqını ödəmirsə, obyekt düzgün istifadə etmirsə, ya da heç bir səbəb olmadan bütün nümayəndələrini əmlaka baxış keçirməyə buraxmırsa, müqavilənin başqa şərtlərini yerinə yetirmirsə, onda lizinq firması müqaviləni poza və obyektləri özünə qaytara bilər.

Tərəflər bir-biri qarşısında fors-major olduğu halda məsuliyyət daşıyırlar; güclü qarşısı alınmayan şəraitin baş verməsi: tufan, zəlzələ, vulkanın püskürməsi, inqilab, müharibə, boykot, blokada və s. nəzərdə tutulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Qasımov. ASM-nın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, 2005.
2. «Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentiinin sərəncamı. Bakı, 23 oktyabr 2004.
3. C.Məmmədov. Aqrar bölmədə maddi-texniki təminat və xidmət işinin təşkili (dərs vəsaiti). Bakı, 2004.
4. V.Niftullayev. Kənd təsərrüfatı. Bakı, 1998.

MÖVZU 14. ASK-DA İSTEHSALIN İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİ

1. İntensivləşdirmə barədə anlayış
2. ASK-da istehsalın intensivləşdirilməsi səviyyəsi
3. ASK-da istehsalın intensivləşdirilməsinin istiqamətləri

1. İntensivləşdirmə barədə anlayış

Aqrar sahədə geniş təkrar istehsal iki formada: intensiv və ekstensiv inkişaf edə bilər. İstehsal meydanı genişləndirilsə, ekstensiv şəkildə geniş təkrar istehsal; daha səmərəli istehsal vasitələri tətbiq edilsə, intensiv şəkildə geniş təkrar istehsal baş verir. Bu müasir şəraitdə aqrar-sənaye sahələrinin intensiv və ekstensiv yolla inkişaf mahiyyətini metodoloji baxımdan dərk etməyə və onlar arasında konkret fərqi müəyyənləşdirməyə imkan verir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, onun sahələrinin maddi-texniki bazasını, bioloji ehtiyatlarını və istehsalatın təşkili formalarını dəyişdirmədən, yenidən qurmadan istehsal yalnız istehsal sahələrinin genişləndirilməsi amilləri hesabına inkişaf etdiriləndə, buna ekstensiv inkişaf yolu deyilir. İstehsal sahələrinin və ya istehsal meydanının genişlənməsi anlayışı yalnız aqrar bölmədə əkin sahələrinin genişləndirilməsi kimi deyil, daha geniş mənada, yəni istehsalın əvvəlki bazaya əsaslanan, onun keyfiyyətə yenidən qurulması ilə əlaqədar olmayan hər cür genişlənməsi kimi nəzərdə tutulur.

İntensiv inkişaf isə istehsalın keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi, yenidən qurulması, elmin və texnikanın yeni nailiyyətlərinin tətbiq edilməsi əsasında məhsul istehsalının artmasıdır. İntensivləşmə həm də kapital qoyuluşunun bir-birinin yanında yerləşən torpaq sahələri arasında bölüşdürmək əvəzinə, eyni bir torpaq sahəsində təmərküzləşməsinə nəzərdə tutur. Deməli, geniş təkrar istehsal prosesində sahə vahidinə vəsait qoyuluşunun artımı ilə yanaşı, onun tərkibinin və tətbiqi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin elə forması nəzərdə tutulur ki, vahid istehsal sahəsindən məhsul çıxımının artımı cəmiyyət üçün sərfəli olsun.

İntensivləşmə prosesi yalnız vəsait qoyuluşunun artırılması kimi birtərəfli qaydada deyil, onun ehtiyac olduğu, konkret şəraitin tələbləri baxımından əsaslandırılmış, düşünülmüş formada aparılmalıdır. İntensivləşmə prosesində vəsait qoyuluşunun artırılması hesabına yeni-yeni resursların istehsala cəlb olunmasına daha çox meyl göstərmək əvəzinə, mövcud resurslardan daha təkmilləşdirilmiş formada istifadəyə diqqət artırılmalı, daha məhsuldar bitki sortları və heyvan cinslərindən, geniş imkanlara malik maşın və mexanizmlərdən, qabaqcıl texnologiyadan, istehsalın təşkili və aparılması formalarından, xammalın tədarüku, emalı, saxlanması və satışının təşkilinin mütərəqqi formalarından istifadə edilməlidir.

İntensivləşmə mürəkkəb və çoxcəhətli bir proses kimi müəyyən məkan və zaman şəraitində ölkənin və ya konkret sahənin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, bu və ya digər sahənin inkişafı əvvəlcə vəsait qoyuluşunun təmərküzləşməsi prosesi ilə

başlayır, getdikcə kəmiyyət dəyişiklikləri müsbət keyfiyyət dəyişikliklərinə keçir, inkişaf müəyyən ardıcılıqla təmin olunduğu üçün intensivləşmə prosesi də ardıcıl xarakter daşıyır.

Ümumiyyətlə, ASK sahələrində istehsalın intensivləşməsi konkret istehsal sahəsində geniş təkrar istehsalın elə formasıdır ki, istehsal vasitələrinin təmərküzləşməsi və keyfiyyətcə təkmilləşməsi, qabaqcıl texnologiyanın və əməyin təşkilinin mütərəqqi formalarının tətbiq edilməsi əsasında məhsul istehsalının artırılmasına və ucuzlaşdırılmasına imkan verir. İntensivləşmə geniş təkrar istehsal forması kimi elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə və istehsalın bütün amillərinin təkmilləşməsinə əsaslanır.

2. ASK-da istehsalın intensivləşdirilməsi səviyyəsi

İntensivləşmə çoxcəhətli, mürəkkəb proses kimi adətən, müqayisə nəticəsində müəyyənləşdirilən nisbi göstəricilər vasitəsilə xarakterizə olunan kateqoriyadır. Müəssisələrin birinin digərinə və ya müəssisənin rayona, rayonun respublikaya nisbətən intensivlik səviyyəsinin yüksək və ya aşağı olması haqqında nəticəyə ancaq müəssisələri bir-birilə müqayisə etməklə gəlmək mümkündür. Müəssisələri müqayisə etmək üçün intensivləşmənin səviyyəsini əks etdirən göstəricilər müəyyənləşdirilir. Göstəricilər ümumi və xüsusi təyinatlı olmaqla, dəyər və ya natural ifadələrlə səciyyələnir. Ümumi göstəricilərdən bütövlükdə müəssisə üzrə, xüsusi göstəricilərdən isə müəssisənin ayrı-ayrı konkret sahələri üzrə

intensivləşmə səviyyəsini müəyyən etməkdə istifadə olunur. Göstəricilər müəyyənləşdirildikdə vəsait qoyuluşu və əmək sərfi sahə vahidi ilə müxtəlif variantlarda müqayisə olunur.

Birinci variant. İntensivləşmənin səviyyəsini hərtərəfli əks etdirən ümumi göstərici – sahə vahidinə düşən əsas fondların dəyəri və cari istehsal xərcləri (amortizasiyasız) aşağıdakı formada hesablanır:

$$İS = \frac{\text{əsas fondlar dəyəri} + \text{cari istehsal xərcləri amortizasiyasız}}{\text{torpaqsahəsi, ha (kənd təsərrüfatına yararlı sahə əkin yeri)}}$$

İntensivləşmənin səviyyəsini əks etdirən bu göstərici müəssisənin maddi-texniki ehtiyatlarla bağlı imkanlarını və cari ildə istehsala qoyulan xərclərin təmərküzləşməsi səviyyəsini xarakterizə edir.

Bəzi hallarda bu göstəricidən iki istiqamətdə istifadə olunur. Bu onunla əlaqədardır ki, ASK müəssisələrində əsas fondların dəyəri ilə istehsal xərcləri arasında nisbətə dəyişməsi hesabına istehsalın nəticələri müxtəlif olur. Ona görə də intensivlik səviyyəsini ümumi göstəricisinin tərkib hissələri (əsas fondlar və cari istehsal xərcləri) ayırmaqla iki müstəqil göstərici kimi müəyyən edilir.

a) Sahə vahidinə düşən əsas fondların dəyəri göstəricisi ilə:

$$İS = \frac{\text{əsas fondlar dəyəri man}}{\text{torpaqsahəsi, ha (k/ təs - ta yararlı torpaqsahəsi əkin yeri)}}$$

Bu göstərici vasitəsilə müəssisə üzrə və ya hər hansı istehsal sahəsi üzrə intensivləşmə səviyyəsini müəyyən etmək olar.

b) Vahid torpaq sahəsinə düşən cari istehsal xərcləri ilə:

$$IS = \frac{\text{cari istehsal xərcləri man}}{\text{torpaq sahəsi, ha (kənd təsərrüfatı yararlı sahəsi əkin yeri)}}$$

Bu göstəricidə vəsait qoyuluşunun reallaşan hissəsi öz əksini tapır. Ona görə də təcrübədə intensivlik səviyyəsini müəyyən edərkən bu göstəricidən geniş istifadə olunur.

İkinci istiqamət. Sahə vahidinə düşən əmək sərfi intensivlik səviyyəsi göstəricisi kimi sahə və müəssisə, təsərrüfat üzrə müəyyən olunur. Bu göstərici intensivlik səviyyəsi ilə yanaşı, iş proseslərinin mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma səviyyəsini müəyyən mənada əks etdirir. İntensivləşmə səviyyəsi yüksəldikcə becərilən torpaq sahəsi vahidinə və vahid məhsula görə əmək sərfi azalmalıdır.

İntensivlik səviyyəsini konkret sahələr üzrə müəyyən etdikdə xüsusi göstəricilərdən istifadə olunur. Belə göstəricilərə əkinçilikdə aşağıdakılar aid edilə bilər:

1. Enerji ilə təmin olunma göstəricisi kənd təsərrüfatına yararlı hər hektar torpaq sahəsinə düşən güclə müəyyən edilir. Enerji ilə təmin olunma göstəricisi əslində traktorların, kombaynların, avtomobillərin, elektrik mühərriklərinin, güc qurğularının sahə vahidində təmərküzləşməsini əks etdirir.

2. Hər hektar əkin yerinə verilən mineral və üzvi gübrələr, başqa kimyəvi maddələr əkinçilikdə

intensivləşdirməni əks etdirən göstəricilərdəndir. Bitkiçilikdə intensivlik səviyyəsi artdıqca kimyəvi vasitələrdən istifadə dərəcəsi də yüksəlir. Lakin kimyəvi vasitələrdən istifadəyə ekoloji baxımdan da yanaşmaq lazımdır.

3. Mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi intensivlik göstəricisi kimi əkin sahələrinin tərkibində mütərəqqi texnologiya ilə becərilən sahələrin tutduğu xüsusi çəki ilə müəyyən olunur.

4. Bitkilərin növ tərkibinin yaxşılaşdırılması, yəni daha məhsuldar, xəstəliyə davamlı növ bitkilərin əkin sahələrinin ümumi əkinlərdə tutduğu xüsusi çəki göstəricisi.

5. Torpaqların meliorasiya olunma səviyyəsi göstəricisi torpağın münbitliyinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar görülən suvarma, qurutma işlərinin ümumi işlərə nisbəti ilə müəyyən edilir.

6. Becərilən torpaqların, əkin yerinin və daha sərfəli bitki altında olan sahələrin xüsusi çəkisinin kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların tərkibində artması göstəriciləri də əkinçilikdə intensivliyi əks etdirir.

Heyvandarlıqda intensivlik səviyyəsini əks etdirən xüsusi göstəricilərə aşağıdakılar daxildir: sürünün quruluşunun yaxşılaşdırılması, heyvanların yem, nümunəvi binalar, mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma vasitələri ilə təmin olunma səviyyəsi, mütərəqqi texnologiyanın tətbiqi, cins yaxşılaşdırma işlərinin həcmi; hər baş heyvan hesabına əldə edilən məhsulun miqdarı və s.

İntensivləşmənin iqtisadi səmərəsi əlavə vəsait qoyuluşu, istehsalın idarə olunması və texnoloji proseslərin təkmilləşməsi şəraitində formalaşan, is-

tehsalın nəticələrini əks etdirən göstəricilərin köməyi ilə müəyyənləşir. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyi aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$\text{İİS} = \frac{\text{ümumi məhsul (əmtəlik məhsul, ümumi gəlir, xalis gəlir)}}{\text{kənd təsərrüfata yararlı torpaq sahəsi, ha}}$$

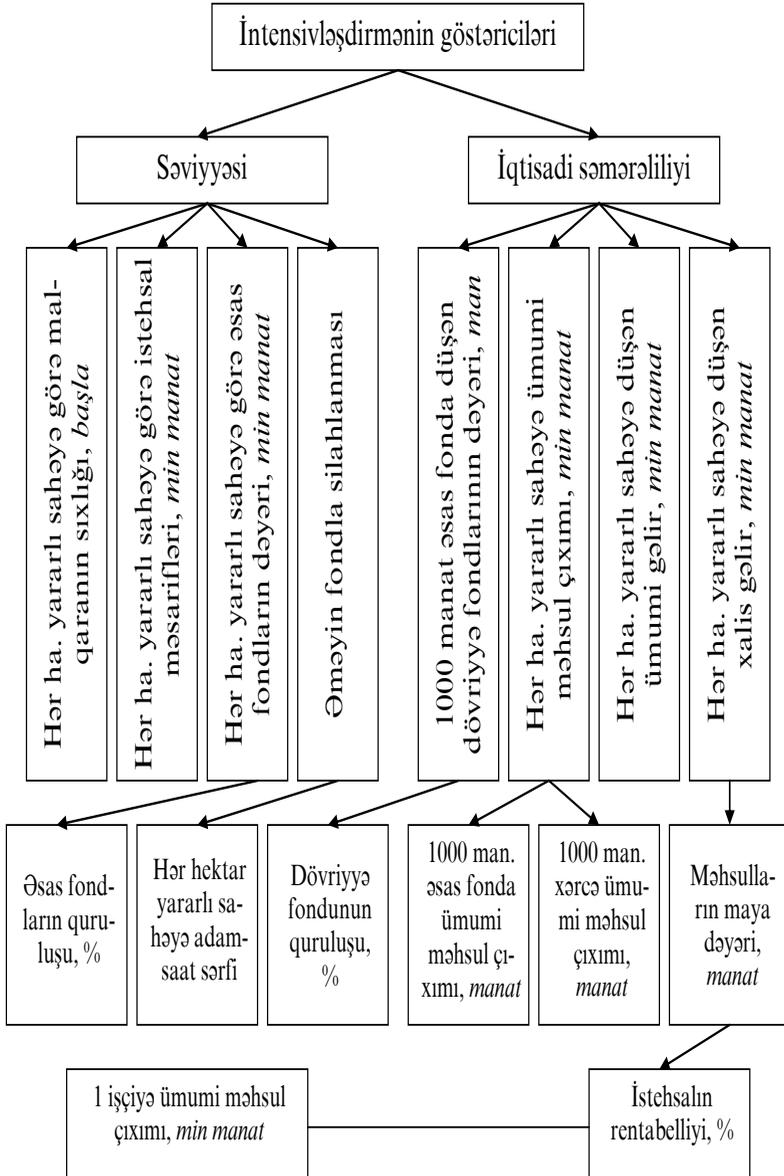
$$\text{İİS} = \frac{\text{ümumi məhsul (ümumi gəlir, xalis gəlir), man}}{\text{əmək sərfi, adam - saat}}$$

$$\text{İİS} = \frac{\text{ümumi məhsul (ümumi gəlir, xalis gəlir), man}}{\text{əsas və dövriyyə fondlarının orta illik dəyəri, man}}$$

Fondların hər vahidinə düşən ümumi məhsulun, ümumi gəlirin və xalis gəlirin artması iqtisadi səmərəliliyin yüksəlməsini sübut edən göstəricilərdir.

Ümumiyyətlə, intensivləşmənin iqtisadi səmərəsinə mürəkkəb ictimai-iqtisadi proses kimi hər-tərəfli qiymət vermək üçün göstəricilərin əksəriyyəti sistemli istifadə olunması məsləhət görülür.

Sxem 1.

3. ASK-da istehsalın intensivləşdirilməsinin istiqamətləri

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə aqrar-sənaye kompleksinin, onun tərkib hissəsi olan kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinin başlıca istiqamətlərindən biri aqrar bölmənin sənayeləşdirilməsidir. İstehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi və daha çox nəzərə çarpacaq dərəcədə avtomatlaşdırılması, sənaye üsullarının geniş tətbiqi əsasında ASK məhsulları istehsalına əlverişsiz iqlim amillərinin etdiyi mənfi təsirlər tədricən azalır. Nəticədə istehsal daha münasib formada, intensiv əsaslarla idarə olunur.

İstixanalarda, heyvandarlıq komplekslərində məhsul istehsalı iqlim amillərindən az asılı olduğu üçün istehsalı yüksək səviyyədə mexanikləşdirmək və avtomatlaşdırmaqla sənaye əsasına keçmək mümkündür. İntensivləşdirmə istiqamətlərindən biri də onun hərtərəfli kimyalaşdırılması, yəni mineral gübrələrin, herbisidlərin, pestisidlərin və digər kimyəvi vasitələrin, boy maddələrinin geniş tətbiq olunması, polimer materiallardan və digər məhsullardan istifadə edilməsidir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar aqrar-sənaye müəssisələrinin intensivləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri də torpaqların meliorasiyasıdır. Respublikada torpaqların meliorativ vəziyyətinin aşağı olması yüksək və sabit məhsul götürülməsinə imkan vermir. Ona görə də tarlaqoruyucu meşə zolaqları salmaq, yeni suvarma şəbəkələri yaratmaq, külək, su eroziyasının, həmçinin torpağın şoranlaşmasının qarşısını almaq yolu ilə istehsalın

dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinə böyük əhəmiyyət verilməlidir.

İntensivləşdirmənin kompleks həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə ASK-nın elmi əsaslarla idarə edilməsi sisteminin işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsidir. Belə sistem hər bir bölgənin qarşılıqlı əlaqədə olan aqroiqlim, bioloji, texniki, texnoloji, təşkilati-iqtisadi vəhdətini nəzərə almaqla işlənilib hazırlanmalıdır.

ASK-nın, onun tərkib hissəsi olan kənd təsərrüfatının idarə edilməsi sisteminin vacib həlqəsi əkinçilik sistemidir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar intensivləşdirmənin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilərkən növbəli əkinlərin səmərəli təşkili, torpaq eroziyasına qarşı mübarizə, istehsala tətbiq olunan maşınlar sistemi, suvarma, qurutma, ziyanverici və xəstəliklərə qarşı mübarizə tədbirləri ön plana çəkilməlidir.

Əsaslı vəsait qoyuluşu əsas fondların təzələnməsinə, genişləndirilməsinə, yenidən qurulmasına və modernləşdirilməsinə sərf edilən məsariflərə deyilir.

Bu məsariflərin bir hissəsi sıradan çıxmış əsas fondların əvəz olunmasına, digər hissəsi isə əsas fondların genişlənməsinə, yenidən qurulmasına və modernləşdirilməsinə yönəldilir. Başqa sözlə, əsaslı vəsait qoyuluşunun bir hissəsi əsas fondların sadə təkrar istehsalı, digər hissəsi isə geniş təkrar istehsal məqsədləri üçün tətbiq edilir. ASK sistemində əsaslı vəsait qoyuluşunun mənbəyini əsasən mənfəətdən ayırmalar, əsas fondların amortizasiya ayırmaları, əsas fondların ləğv edilməsi ilə əlaqədar daxilolmalar, banklardan alınan kreditlər və əvəzi

ödənilməyən vəsaitlər təşkil edir. Başqa sözlə, əsaslı vəsait qoyuluşunun mənbəyi müəssisələrin öz vəsaitləri və kənarından cəlb edilən vəsaitlər hesabına yaranır. Müəssisələrin öz vəsaitləri istehsalın intensiv inkişafının təmin olunması üçün əsas maliyyə-ləşmə mənbəyi hesab olunur. Lakin bu vəsait həmişə geniş təkrar istehsalı həyata keçirməyə kifayət etmir. Ona görə də çox hallarda cəlb olunmuş vəsaitlərdən də geniş istifadə olunur.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü üçün ASK-nın sahələrinin intensiv inkişafının təmin edilməsində cəlb edilmiş vəsaitdən, daha doğrusu, investisiyalardan geniş istifadə olunur. İnvestisiyaların ASK sahələrinə cəlb olunmasının miqyasının genişləndirilməsi aqrar bölmədə böhranlı vəziyyəti aradan qaldırmağa, müəssisələrin vəziyyətini sağlamlaşdırmağa şərait yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1996.
2. «Kəndli (fermer) təsərrüfatları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1992.
3. F.H.Abbasov, P.A.Quliyev – Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsasları. Bakı-1996.
4. N.Ə.Həsənov – İnvestisiya strategiyasının formalaşması və modernləşdirilməsinin inkişafı problemləri. Bakı-2003.
5. T.S.Vəliyev, H.M.Məmmədov – İqtisadiyyat. Bakı-1998.

6. R.Ə.Balayev – Urbanizasiya şəraitində ərzaq problemi və aqrar-sənaye istehsalının inkişafının modernləşdirilməsi. Bakı-1996.
7. A.Əliyev, C.Qasimov – Ərzaq proqramının aktual problemləri. Bakı-1985.
8. A.Məmmədov – Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı-1992.

MÖVZU 15. ASK-da İSTEHSAL PROSESİNİN TEXNOLOJİ ƏLAQƏLƏRİ

1. İstehsal proseslərinin texnoloji əlaqələri barədə anlayış
2. ASK-da istehsal sahələrinin sənayeləşdirilməsi
3. ASK sahələri arasında mütənasibliyin yüaradılması zəruriliyi

1. İstehsal proseslərinin texnoloji əlaqələri barədə anlayış

ASK sistemində istehsal proseslərinin texnoloji əlaqələrinin yaradılması obyektiv zəruriyyətdən irəli gəlir. İnkişafımızın müasir mərhələsində aqrar-sənaye kompleksi sahələrinin bir-birilə üzvi surətdə əlaqədə inkişaf etməsi labüddür. Aqrar-sənaye kompleksinin sahələri arasında sıx əlaqə mövcuddur. Hazırda yeyinti sənaye müəssisələrinin xammal və material ehtiyaclarının 80%-dən çoxu kənd təsərrüfatı məhsulları hesabına ödənilir. Kənd təsərrüfatı müəssisələri öz növbəsində sənaye sahələrindən maşın və mexanizm, neft məhsulları, elektrik enerjisi, mineral gübrələr almaqla istehsal prosesini daha səmərəli təşkil edir və məhsul istehsalını artırır. Nəticədə əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına və emal sənaye müəssisələrinin xammala olan tələbatının ödənilməsində iştirak edən müəyyən qrup sahələr fəaliyyət göstərir. Ərzaq məhsulları və digər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında iştirak edən sənaye, kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyatın başqa sahələri məhsul istehsalının artırılması, onun istehlakçılara çatdırılması pro-

sesində daha münasib formada əlaqə yaratmağa çalışır. Buradan irəli gələn tələblər və mövcud imkanlar aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirir. Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı əhalinin ərzaq və digər məhsullara tələbatını ödəməklə yanaşı, ölkənin ixrac potensialının artırılmasına şərait yaradır. Ona görə də iqtisadiyyatın mühüm sahəsi kimi aqrar -sənaye kompleksinin formalaşması istiqamətlərinə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində onun təzahür formalarına, sosial-iqtisadi əsaslarının öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Hazırkı şəraitdə aqrar bölmədə istehsalın inkişafının yüksəldilməsi üçün təkcə ümumi həcm artırılması ilə deyil, həm də keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması da tələb olunur. Bu proses iki istiqamətdə inkişaf edir:

1. Sənaye kənd təsərrüfatı istehsalından əmək ehtiyatlarını sıxışdırır, həmin sahənin əmək vasitələri və predmetləri ilə təchizatında öz payını artırır. Sənaye kənd təsərrüfatının geniş təkrar istehsalı üçün zəruriyyətə çevrilir. Sənayenin timsalında bu şəraitin rolu get-gedə daha da artır. Belə ki, son illərdə aqrar sahədə sahibkarlığın formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar idxal olunan traktorların, başqa maşın və mexanizmlərin sayı xeyli artmış, onun tərkibi keyfiyyətcə yaxşılaşmış, heyvandarlıq, məhsul istehsalı üçün avadanlıqlar alınmış, onların təmiri üzrə xidmət müəssisələri yaradılmışdır. Həmçinin mikrobiologiya qarışıq yem istehsalı sənaye sahələrinin fəaliyyət dairəsi genişlənməkdədir. Bu da əsasən aqrar-sənaye müəssisələrini zülallı yemlərin, vitaminlərin, fermentlərin və digər mikrobioloji məhsulların istehsalının artırılmasına şərait yaratmışdır. Aqrar-sənaye müəssisələrinin maddi-texniki

bazasının inkişafının əsasını başlıca olaraq müvafiq sənaye sahələri və onların arasında olan qarşılıqlı münasibətlər təşkil edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinə başlanması ilə əlaqədar olaraq, aqrar bölmənin sahələri ilə heyvandarlıq və yem istehsalı ilə, istehsal vasitələri istehsal edən müəssisələrlə və kimya sənaye sahələri arasında əlaqələr sürətlə genişlənir. Aqrar-sənaye müəssisələrinin ümumi xərclərinin tərkibində material və xidmət xərclərinin xüsusi çəkisi artır.

Beləliklə, aqrar bölmənin geniş təkrar istehsalı üçün sənayedə yaranan maddi istehsal ehtiyatları mütəmadi olaraq artır, onun iqtisadi əlaqələri genişlənir. Bu da aqrar-sənaye müəssisəsinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi bazasında intensiv inkişafına şərait yaradır.

2. Aqrar bölmənin maddi istehsal vasitələri ilə istehlak əlaqələrinin genişləndirilməsi onun məhsulunun satılması zamanı baş verən münasibətlərdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının daim artan hissəsi istehlakçılara çatmamışdan əvvəl sənaye emalından keçir. İstehlak olunan, lakin emala getməyən kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi tədricən azalır. Eləcə də kənd təsərrüfatının təkrar istehsalının daxili ehtiyacları üçün istehlak olunan məhsulun payı da azalır. Digər tərəfdən isə xammal şəklində sənayeyə göndərilən məhsulun xüsusi çəkisi mütəmadi olaraq artır. Kənd təsərrüfatı əsasən xammal sahəsinə çevrilir. Onun fəaliyyətinin iqtisadi nəticələri sahələrarası mübadilə şərtləri ilə təyin edilir. Bu prosesin təsiri altında kənd təsərrüfatının özündə müvafiq dəyişikliklər baş verir: onun maddi-texniki bazası möhkəmlənir, ixtisaslaşma daha

geniş vüsət tapır, istehsal quruluşu mürəkkəbləşir. Kənd təsərrüfatı istehsalından bir sıra funksiyalar ayrılır. Bu da son nəticədə kənd təsərrüfatı istehsalına xidmət funksiyalarını yerinə yetirən yeni sahələrin yaranmasını tələb edir. Vaxtı ilə vahid kənd təsərrüfatı olan bir sahə indi bir neçə müstəqil sahələrə ayrılır: qarışıq yem sənayesi, su təsərrüfatı və meliorasiya, kənd tikintisi, texnikanın təmiri və maddi-texniki təchizat, nəqliyyat və aqrokimyəvi xidmət, hibrid toxum istehsal edən və digər sahələr yaranır.

Kənd təsərrüfatı və sənayenin inteqrasiyasının iqtisadi mexanizmini onların istehsal kooperasiyası təşkil edir. Bu da iqtisadiyyatın aqrar-sənaye kompleksində yaranan sahələrarası əlaqələrin tənzimlənməsi əsasında inkişaf edir.

İqtisadiyyatın müstəqil istehsal sahələrini onların müvafiq funksiyalarını həyata keçirə bilən iri qruplar halında birləşdirmək olar.

Birinci qrup – son məhsulun hazırlanması üzrə ixtisaslaşdırılmış kənd təsərrüfatı istehsalı və sahələri daxildir. Buna ərzaq, qeyri-ərzaq malları, idxal üçün nəzərdə tutulan xammal ehtiyatları aid edilir.

İkinci qrup – fondlar istehsal edən sahələrdir ki, bunlar kənd təsərrüfatını sənaye mənşəli istehsal vasitələri (traktorlar, kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqları, nəqliyyat vasitələri, mineral gübrələr və başqa materiallarla) ilə təmin edir.

Üçüncü qrup – istehsala xidmət edən ixtisaslaşdırılmış sahələr daxildir. Buna maddi-texniki təchizat, nəqliyyat və rabitə, aqrokimyəvi və baytarlıq xidməti, su təsərrüfatı sisteminin istismarı və sair

aidir. Bunlar aqrar-sənaye kompleksinin infrastrukturunu təşkil edir.

Dördüncü qrupa – tədavül sferası sahələri daxil edilir. Həmin qrupa kənd təsərrüfatı xammalından hazırlanan ərzaq və qismən qeyri-ərzaq məhsullarının pərakəndəsatis ticarəti, ictimai-iaşə sistemi aiddir. Bunlar aqrar-sənaye kompleksinin son məhsulunu istehlakçılara çatdırır.

Beşinci qrupa – maliyyə, kredit, bank və başqa təşkilatlar daxildir. Bu qrup kənd təsərrüfatı və emal sənayesi müəssisələrini, xidmət təşkilatlarını kreditlə, maliyyə resursları ilə, investisiyalarla təmin edir.

2. ASK-da istehsal sahələrinin sənayeləşdirilməsi

Müasir mərhələdə ASK sahələrinin əlaqəyə girməsi, həmin sahələrin sənaye əsasında təşəkkül tapması çox vacib və əhəmiyyətli bir məsələdir. ASK-da tətbiq olunan istehsal vasitələri kənd təsərrüfatı sahəsində yaranır. Sənaye sahələrinin inkişafı bir tərəfdən işçi qüvvəsinin azalması, digər tərəfdən isə əkinçilik məhsullarının istehsal miqyasının genişləndirilməsini tələb edir. Bu vəzifəni emaledici sənaye sahələri öz üzərinə götürür. Əgər əvvəllər istehlakçılara məhsul bilavasitə əkinçilikdən daxil olurdusa, indi sənaye emalı pilləsindən keçir və sənaye məhsulu kimi istehlaka daxil olur. Əkinçiliyin bilavasitə istehlakçılarla əlaqəsi kəsilir, o, əsasən xammal bazasına çevrilir. Beləliklə, əkinçilik həm texnoloji, həm də iqtisadi müstəqilliyini praktiki olaraq itirir. Bir tərəfdən, onun təkrar istehsalının maddi şərtləri əkinçilikdən

kənarada yaradılır, digər tərəfdən, onun təkrar istehsalının iqtisadi şərtləri ondan kənarada formalaşır.

Kənd təsərrüfatı xammalından istehlak malları hazırlanması prosesi bir sıra texnoloji mərhələlərdən ibarət olur. Əgər əvvəllər bu texnoloji mərhələlərin əksəriyyəti kənd təsərrüfatının daxilində baş verirdisə, indi onlar ayrıca, bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə, lakin bir-birini tamamlayan ardıcıl fəaliyyət növləri kimi aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

- kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri istehsalı;
- kənd təsərrüfatı xammalı istehsalı;
- xammalın emalı və ondan istehlak mallarının hazırlanması;
- istehlak mallarının istehlakçılara çatdırılması;
- bütün texnoloji mərhələlərdə istehsala xidmət;
- maliyyə-kredit xidməti.

Hər bir mərhələdə yalnız bir texnoloji vəzifə yerinə yetirilir. Məhz buna görə də bütün bunlar ardıcılıqla əlaqələnilir və vahid texnoloji halqada bir-birini tamamlayır: istehsal vasitələri istehsalı ixtisaslaşdırılmış maşınqayırma, kimya sənayesində, tikintidə həyata keçirilir; kənd təsərrüfatı xammalı onun iki sahəsində (bitkiçilik və heyvandarlıq) istehsal olunur; yeyinti, yüngül, un-yarma, qarışıq yem sənaye sahələri, kənd təsərrüfatı xammalının emalı üzrə ixtisaslaşdırılır; istehlakçılara məhsulu çatdırmaqla pərakəndəsatış ticarəti və ictimai - iaşə sistemi məşğul olur, nəqliyyat, rabitə və digər növ

istehsal-texnoloji servis tərəfindən istehsala xidmət vəzifələri yerinə yetirilir.

Sadaladığımız sahələrin fəaliyyətinin son məqsədi kənd təsərrüfatı xammalından hazırlanmış məhsulları istehlakçılara çatdırmaqdan ibarətdir. Bütün bu sahələr obyektiv qaydada zəruridir, onlardan heç biri kənarda qala bilməz. Lakin bununla yanaşı, onların hamısı iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərən sahələridir, özlərinin spesifik maraqları və məqsədləri vardır. Sahələrin təsərrüfat məqsədləri onları ayırır, bir-birindən təcrid edir, ümumi məqsədyönlü vəzifələri isə əksinə, onları vahid bir sistemdə birləşdirir.

Bütün bunların müxtəlif iqtisadi şəraitdə bir-birini əvəz etməsinin sosial-iqtisadi səbəbləri fərqlidir. Buna baxmayaraq, onların ümumi cəhətləri də mövcuddur:

- mərhələlərin ardıcılığının birmənalı olması;
- ümumi iqtisadi məzmun (əkinçiliyin son mərhələdə sənaye texnologiyası əsasında fəaliyyəti);
- ümumi iqtisadi nəticə (əkinçilikdə işçi qüvvəsini ardıcıl olaraq azaltmaqla ümumi məhsul istehsalının artırılmasına nail olmaq).

Bu təmayüllər qanunauyğunluqlarda əks olunur. Əsas cəhət onunla izah edilir ki, məhsuldar qüvvələrin müəyyən inkişaf pilləsində sənaye özünün yaratdığı və artmaqda olan istehsal potensialından tam istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmur. Bir tərəfdən əlavə işçi qüvvəsinə tələbat artır, lakin əhəlinin təbii artımı onun tələbatını ödəyə bilmir. Odur ki, başqa mənbələr axtarmaq lazım gəlir. Bunların arasında ən başlıcası əkinçilikdir. Əkinçilik maddi istehsalın yeganə sahəsidir ki, canlı əməyi maşın

texnikası ilə əvəz etmək imkanına malik olmaqla, burada məhsul istehsalının həcmi artdığı halda işçi qüvvəsinə tələbat mütləq mənada azalır. Digər tərəfdən, sənayedə əlavə işçi qüvvəsinin və sahələrdə əhəlinin təmərküzləşməsi məhsul istehlakçılarının sayını mütləq və nisbi mənada artırır. Bu cür bir-birinin əksi olan meyllərin aradan qaldırılmasının səmərəli yolu əkinçilikdə əmək məhsuldarlığının sürətli artımını onun maddi şəraitinin yaxşılaşdırılması hesabına təmin etməkdir. Beləliklə, əkinçilik məhsullarına olan tələbat nəinki obyektiv olaraq sürətlə artır, bununla belə onların geniş təkrar istehsalı üçün maddi şəraitin keyfiyyətindən təkmilləşdirilməsi, onun maddi-texniki bazasının intensiv inkişafı və sənaye səviyyəsinə çatdırılması, hər iki istehsal sferasının fəaliyyətində texnoloji səviyyənin bərabərləşdirilməsi zərurəti meydana gəlir. Bu məqsədlə, sənayedə ixtisaslaşdırılmış sahələr yaranır ki, bu da əkinçiliyin bütün istehsal sahələrində ayrı-ayrı texnoloji proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsini təmin etmək üçün əkinçiliyi ayrı-ayrı növ əmək vasitələri ilə yox, ümumi texniki və texnoloji sistemlərlə təmin edir. Əkinçilik istehsalın texnoloji xidmət vəzifələrindən azad olur. Bu vəzifəni ixtisaslaşdırılmış sənaye sahəsi öz üzərinə götürür. Bununla birlikdə, nəinki məhsulun emalı vəzifəsi əkinçilikdən ayrılıb sənaye sahəsinə keçir, eyni zamanda məhsulun yığımından sonra ilk emal, onun saxlanması və daşınması da ondan ayrılır.

Əkinçiliyin istehsal vəzifələrinin məzmunu və xarakteri bu cür dəyişir. Bu, ərzaq məhsulları istehsal etmək üçün xammal materialları hazırlayan dar ixtisaslaşdırılmış satlıq məhsul sahəsinə çevrilir.

Əkinçi əslində sənaye tipli işçi kimi fəaliyyət göstərir. İnkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusilə də Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa, İngiltərə, Almaniya, İtaliya, Hollandiya, Kanada, Yaponiya və s. ölkələrdə əkinçilikdə əməyin texniki silahlanma səviyyəsi sənayeyə nisbətən yüksəkdir. Bu da əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin əsasını təşkil edir. Deməli, sənaye ölkələrinin aqrar bölməsinin iqtisadiyyatının inkişafının ümumi təmayülü əkinçiliyin texniki və texnoloji cəhətdən sənayeyə nisbətən geriliyinin aradan qaldırılmasından və istehsalın texnoloji səviyyələrinin bərabərləşdirilməsindən ibarətdir. Təcrübə göstərir ki, müasir cəmiyyət çoxsahəli əlaqələrin geniş surətdə şaxələnməsi ilə xarakterizə olunur. Əsas istehsal sistemləri maddi-texniki baza səviyyəsinə görə kəskin surətdə fərqlənirsə, o, tarazlı inkişaf edə bilməz. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, aqrarsənaye istehsalının yaranması məhsuldar qüvvələrin inkişafının qanunauyğun nəticəsidir. Onun yaranması və inkişaf etməsi istehsalın inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarına aiddir.

Bu prosesdə kənd təsərrüfatı istehsalının sənayeləşdirilməsi və yaxud onun ilkin mərhələsindən məşinli istehsal mərhələsinə keçirilməsi əsas rol oynayır. Əkinçiliyin sənayeləşdirilməsi qeyri-əkinçilik sahələrinin inkişaf etdirilməsinin maddi əsasını təşkil edir. Onlar isə öz növbəsində kənd təsərrüfatını istehsal vasitələri ilə təmin etməklə onun məhsulunu emal edir və istehsala xidmət vəzifəsini yerinə yetirir. Əkinçiliyin sənayeləşdirilməsi aqrarsənaye istehsalının vahid sistem halında yaranıb inkişaf etdirilməsinə maddi şərait yaradır. Digər tə-

rəfdən isə, əkinçiliklə sənayenin inteqrasiyası onun sənayeləşdirmə prosesini sürətləndirir və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına şərait yaradır. Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, əkinçiliyin sənayeləşdirilməsi prosesinin obyektiv xarakteri aşağıdakılardan ibarətdir:

Birinci, məhsuldar qüvvələrin inkişafının müəyyən mərhələsində cəmiyyət əkinçiliyi sənaye tipli istehsala çevirmədən mövcud istehsal potensialından istifadə edə bilməz.

İkinci, bu sahənin sənayeləşməsi mütləq onun ixtisaslaşmasının dərinləşməsini nəzərdə tutur, yəni əkinçilik tərəfindən həyata keçirilən istehsal funksiyasının sayının azaldılması, istehsal məqsədinin əsasən canlı orqanizmlərin (bitki və heyvan) yetişdirilməsi vəzifəsi ilə məhdudlaşdırılması, emalın əkinçilikdən ayrılması obyektiv zərurətə çevrilir.

Üçüncü, müstəqil surətdə kənd təsərrüfatı xam-malından son məhsul buraxan, əkinçiliklə üzvi surətdə bağlı olan və istehsal mərhələlərini qarşılıqlı olaraq tamamlayan qeyri-əkinçilik sistemi meydana gəlir.

Bu amillərin əsasında aqrar-sənaye istehsalının inteqrasiyası yaranır, hansı ki, müəyyən tarixi mərhələdə aqrar-sənaye kompleksi kimi formalaşır və inkişaf edir.

Hazırkı mərhələdə aqrar-sənaye kompleksinin formalaşması və inkişafı mühitini bazar iqtisadiyyatına keçid prosesləri təşkil edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar-sənaye kompleksinin sabit və həm də intensiv inkişafının təmin olunması məqsədilə, aqrar bölmədə dərin struktur dəyişiklikləri aparılır. Ərzaq və strateji məh-

sullar istehsalının artırılması, onun emalının həyata keçirilməsinin yeni formalarını yaradır. Burada taxılçılıq, pambıqçılıq, üzümçülük, meyvəçilik, çayçılıq, maldarlıq və qoyunçuluq sahələrinin inkişafına üstünlük verilməlidir. Bu məqsədlə, meliorasiya, irriqasiya tədbirləri aparmaqla respublikada mövcud olan 1,5 milyon hektar əkin sahəsi 2,0 milyon hektara çatdırılmalı, bütün növ bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının artırılması dövlətin aqrar siyasətinin əsas xəttini təşkil etməlidir.

Əsas ərzaq məhsulu olan taxılçılığın inkişafına böyük əhəmiyyət verilməlidir. Bu məqsədlə, ümumi əkin sahəsinin 60%-ə qədəri taxıl bitkisi altına verilməli, heyvandarlığın yem bazasının möhkəmləndirilməsi üçün əkin sahələrinin genişləndirilməsi, istehsalın intensiv inkişafının təmin edilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər sistemi hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Bunlara aşağıdakılar daxildir:

– təsərrüfatçılığın fəaliyyətdə olan iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və onun bazar münasibətləri əsasında yenidən qurulması;

– özəlləşdirməyə dair dövlət proqramının həyata keçirilməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinin üstün inkişafının təmin edilməsi;

– aqrar bölmədə yeni iqtisadi və mülkiyyət münasibətlərini həyata keçirməklə məhsul istehsalının artırılmasının potensial imkanlarından istifadə edilməsi;

– inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin nəticələrini ümumiləşdirmək yolu ilə onların geniş yayılmasına əməli kömək edilməsi;

- aqrar bölmənin, onunla bağlı sahələrin sabit inkişafının təmin edilməsi (məhsul istehsalı, saxlanması, emalı və satışı prosesinin yeni prinsiplər əsasında təşkil edilməsi);
- kəndin sosial cəhətdən yenidən qurulması, problemlərin həll edilməsinə lazımi istiqamət verilməsi;
- xarici investisiyaların aqrar-sənaye kompleks sahələrinə cəlb edilməsi və onun intensiv inkişafının təmin edilməsi;
- yerlərdə mövcud potensialdan səmərəli istifadə etmək, emal müəssisələrini xammal regionlarına yaxınlaşdırmaq yolu ilə məşğulluq probleminin həlli.

3. ASK sahələri arasında mütənasibliyin yaradılması zəruriliyi

ASK-da istehsal sahələri arasında mütənasibliyin yaradılması, onların dinamik inkişafına təkan verir.

ASK-da sahələrin sıx qarşılıqlı əlaqəsi, heç də onların müstəqil fəaliyyət göstərməsinə mane olmur.

Aqrar-sənaye inteqrasiyasında kənd təsərrüfatı həlledici rol oynayır. Odur ki, aqrar-sənaye kompleksinin formalaşması əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən sənaye sahələrinin birləşməsi, qovuşması, inteqrasiyası hesabına yaranır. Bu proses elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin ardıcılıqla həyata keçirilməsi, sənaye və kənd təsərrüfatının qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafı yolu ilə həyata keçirilir. İstehsalın texnika və texnologiyası, onun

təşkilə və iqtisadiyyatı, sosial münasibətləri və sairənin hamısında inteqrasiya prosesini görmək olur. Məsələn, müasir avadanlıqların, avtomatik nəzarət və idarəetmə sistemlərinin bitkiçilik və heyvandarlıqda sənaye texnologiyasının geniş miqyasda tətbiq olunması aqrar-sənaye inteqrasiyasının texnika və texnologiya sahəsinin inkişafını göstərir. Kənd təsərrüfatında enerji istehsalının yüksək artımı, heyvandarlıq komplekslərində məhsul istehsalında axın xətlərinin tətbiqi buna misal ola bilər.

Təşkilatı sahələrdə aqrar-sənaye inteqrasiyasının geniş inkişafına müəssisələrin və birləşmənin tərəqqisi, nazirlik və idarələrin qarşılıqlı əlaqələrinin müxtəlifliyi misal ola bilər.

İqtisadiyyatda aqrar-sənaye inteqrasiyası istehsalın son nəticəsinə əsaslanan aqrar-sənaye kompleksində razılaşdırılmış (müqavilə), sərbəstləşdirilmiş (azad) qiymət sistemində və həvəsləndirmədə özünü göstərir.

Sosial sahədə aqrar-sənaye inteqrasiyası kənd və şəhər əhalisinin bir-birinə yaxınlaşmasında, yeni obyektlərin tikilməsi, abadlıq işlərinin görülməsində özünü göstərir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, aqrar-sənaye inteqrasiyası prosesi bütün fəaliyyət dövrlərində istehsalın texnologiyasından başlayaraq, sosial-iqtisadi proseslərdə davam edir. Bu prosesin daha vacib bir tərəfini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müasir dövrdə hər hansı bir məhsul uzun yol keçir (ona vacib olan istehsal vasitələrinin istehsalından son məhsuladək) ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi ona gətirib çıxarır ki, məhsulun keçməli olduğu sahələrin sayı, sahələrarası əlaqələrin miqdarı daim artır. Aqrar-sənaye inteqrasiyasının

obyektiv zəruriliyi və səmərəliliyi də bu əlaqələrin artırılmasının etibarlılığından asılıdır.

Aqrar-sənaye inteqrasiyası – istehsalın qarşılıqlı əlaqədə olan mərhələlərinin birləşməsi, qida məhsullarının emalını və saxlanması, onun istehlakçılara çatdırılmasını təmin edir.

Aqrar-sənaye inteqrasiyasının inkişafı kənd təsərrüfatı istehsalına emaledici sənayenin təsirini gücləndirir. Bunun nəticəsində peşə, texniki səviyyəsinə, xammalın keyfiyyətinə və göndərilməsinin ahəngdarlığına qarşı qoyulan tələblər artır. Kənd təsərrüfatı ilə emaledici sənaye müəssisələri arasında birbaşa müqavilə əlaqələri keyfiyyətə yeni pilləyə qalxır.

Beləliklə, əmək və material ehtiyatlarından istifadənin mövsümlülüyü azalır, təsərrüfatların möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi üzrə iri mərkəzləşdirilmiş fondların yaradılması, maliyyə vəsaitini iri obyektlərin tikilməsinə, ən yeni texnika və texnologiyaların alınmasına yönəltməyə imkan verir.

Aqrar-sənaye inteqrasiyası istehsalın inkişafına, gəlirlərin formalaşması və artırılmasına bilavasitə təsir edir, istehsalın optimal həcmdə ixtisaslaşdırılmasına, torpaqdan daha səmərəli istifadəyə, əkin sahələrinin və çoxillik əkmələrin strukturunun təkmilləşdirilməsinə, meyvə-tərəvəz anbarlarından, soyuduculardan istifadə olunmasına, itki və tullantıların azaldılmasına şərait yaradır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. «Aqrar islahatın əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1995
2. «Sahibkarlıq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1991
3. «Kəndli (fermer) təsərrüfatları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1992
4. Məmmədov R.F. Aqrar-sənaye kompleksinin iqtisadiyyatı və təşkili. Bakı, 1991
5. Məmmədov A.İ. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı, 1992
6. Abbasov F.H. Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsasları. Bakı, 1998

MÖVZU 16. ASK-DA MƏHSULLARIN SATIŞI VƏ EMALININ TƏŞKİLİ

1. Satış barədə anlayış
2. ASK-da məhsul satışının təşkili
3. ASK-da məhsul emalının təşkili

1. Satış barədə anlayış

Bazar münasibətlərinin formalaşdığı şəraitdə aqrar sahənin idarə edilməsi metodlarının dəyişilməsi, tələb olunan məhsulların istehsal edilməsi, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi ilə yanaşı bazar siyasəti ilə istehlakçıların tələbatına cavab verən təkliflərə cavab verməsi obyektiv zərurətə çevirmişdir.

Beləliklə, sahibkarlar qarşısında istehlakçılara tərəf yönəlmək, bazara istiqamətlənmiş məhsul istehsal etmək, özünün satış bazarını tapmaq vəzifəsi durur. Əks halda sahibkar səmərəli fəaliyyət göstərə bilməz.

Məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar problemləri müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün sahibkarlar marketinqlə ciddi məşğul olmalıdırlar.

Artıq qeyd edildiyi kimi marketinqə sahibkarlıq fəaliyyəti, qarşılıqlı əlaqələrə malik elementlər kompleksinin fəal işgüzarlığı, baxışlar sistemi, biznes fəlsəfəsi, mübadilə prosesi, tələb və təklifin balanslaşdırılması, bazarla əlaqədar səmərəli fəaliyyət növü və s. kimi baxıla bilər.

Beləliklə, aqrar sahibkarlıq şəraitində marketinqin başlıca istiqaməti məhsul istehsalı və satışı üzrə fəaliyyətdən ibarətdir. Deməli, hər bir sahibkar yüksək iqtisadi nəticələrə nail olmaq üçün yüksək keyfiyyətli

məhsul istehsal etməyə və xidmət göstərməyə çalışmalı və onları əlverişli qaydada reallaşdırmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sahibkarlığın müasir inkişafı şəraitində istehsal olunan məhsulların satış formaları onların maddi marağını təmin edir. Çünki məhsul istehsalçıları əvvəlcədən bilirlər ki, istehsal etdikləri məhsulları hansı formada, hansı şərtlərə uyğun, hansı qiymətlə reallaşdıracaq və bu zaman hansı məsuliyyətə malikdirlər. Xüsusi təsərrüfatlarda məhsullar bir qayda olaraq əvvəlcədən istehsalçı və alıcı tərəfindən tərtib və təsdiq edilmiş şərtlərə uyğun satılır. Bu şərtlər istehsalçı və alıcını eyni səviyyədə maraqlandırır, onlarda stimül yaradır. Əks halda məhsul istehsalçısı öz məhsulunu satmaq və yaxud alıcı məhsulu almaq üçün maddi cəhətdən maraqlı olmaz.

Hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının belə satışı istehsalçılar üçün əlverişlidir. Çünki onlar öz məhsullarını sərbəst, özünün tələbatını təmin edən formada reallaşdırı bilər. Bu da məhsul istehsalının artırılmasına və satılmasına, maddi marağın yüksəldilməsinə səbəb olur, gəlirlər artır.

Bazar münasibətlərinin formalaşdığı hazırkı dövrdə aqrar-sənaye kompleksinin fəaliyyətinin yüksəldilməsi, məhsul istehsalının artırılması və iqtisadi səmərəliliyin təmin edilməsi həlledici səviyyədə kənd təsərrüfatı xammalının satışının səmərəli təşkili ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatında məhsulların satışı elmi əsaslarla qurulduğu halda məhsul vahidi hesabına əmək və vəsait sərfi azalır, əmək məhsuldarlığı yüksəlir, maya dəyəri aşağı düşür, istehsalın artırılması üçün stimül formalaşır.

İstehsal olunan kənd təsərrüfatı xammalı vaxtında, müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərə uyğun olaraq

satılmadıqda məhsulun keyfiyyəti kəskin sürətdə pisləşir, itkilər artır, məhsul vahidinin əmək sərfi və istehsal xərci çoxalır, istehsal olunan son məhsulların keyfiyyəti pisləşir, iqtisadi səmərəliliyə nail olunmur.

Belə vəziyyət xüsusilə tez xarab olan ərzaq məhsullarının, yeni ət, süd, tərəvəz, meyvə və s. satışında daha çox özünü göstərir.

2.ASK-da məhsul satışının təşkili

Aparılmış təhlildən aydın olur ki, ASK məhsullarının satışında buraxılan nöqsanlar istehsalçılara daha çox zərər vurur. Çünki satış düzgün təşkil edilmədiyi halda istehsal olunan xammalın bir hissəsinin itirilməsi ilə yanaşı məhsulların keyfiyyətinin aşağı düşməsinə görə faktiki olaraq reallaşdırılan məhsulların qiyməti də azalır, gəlir alınmır, geniş təkrar istehsalın inkişafını həyata keçirmək mümkün olmur.

Qeyd edilənlərin nəticəsidir ki, ASK məhsulları istehsalına maddi maraq olmur, əldə edilən gəlirlər geniş təkrar istehsalın inkişafını təmin etmir, işçilərə daha az əmək haqqı verilir, istehsalın stimullaşdırılması prinsipi-nə əməl olunmur.

Ölkəmizdə bazar münasibətlərinin formalaşması və çoxukladlı iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının satış formaları da əhəmiyyətli səviyyədə yeniləşmişdir.

Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə əvvəllər kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı sərt planlara uyğun olaraq aparılır, bu zaman yerli şəraitin xüsusiyyətləri, məhsul istehsalçılarının imkanları nəzərə alınmır, bu və ya digər məhsulların tədarükünə dair sərt planlar müəyyən

edilirdi. Satış planları yerinə yetirilmədiyi halda təsərrüfat və kollektivlərə ciddi iqtisadi və çox hallarda isə təşkilati sanksiyalar tətbiq olunurdu. Əlbəttə satışın bu qaydada təşkil məhsul istehsal etməyə maraq yaratmırdı.

Bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qaydaları köklü surətdə dəyişmiş, hazırda tədarük və satışa dair plan və müxtəlif iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilmir. ASK məhsullarının satışı əvvəlcədən tərəflərin tətbiq və təsdiq etdiyi müqaviləyə əsasən aparılır.

ASK məhsullarının həcmi, onun keyfiyyəti, vaxtında tədarük olunması ilə məhsul istehsalçıları, yəni aqrar-sənaye müəssisələri, kollektivlər, ailələr və fərdi şəxslər maraqlıdırlar. Çünki satış forma və qaydaları məhsul istehsalçılarının maddi marağına uyğundur, hər bir kollektiv, sahibkar, ailə və fərdi şəxs əvvəlcədən bilir ki, istehsal etdiyi məhsulları hansı formada, keyfiyyətdə, qiymətdə və hansı şərtlər daxilində satacaq və məhsulların satışı əvvəlcədən müəyyən edilmiş vaxtda həyata keçiriləcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal olunan məhsulların xüsusiyyətindən asılı olaraq onların satışı arasında kəskin fərq vardır. Məsələn, istehsal olunan pambıq, tütün, yun, barama, çay yarpağı tamamilə emal edilmək üçün satılır. Digər məhsullar üzrə, yəni ət, süd, yumurta, tərəvəz, meyvə, üzüm və s. satışı olduqca müxtəlifdir. Çünki həmin məhsullara tələbat emal sahəsinin inkişaf səviyyəsindən, nəqliyyatdan, daşınma formasından, saxlanılma şəraitindən və s. asılıdır.

Təhlil göstərir ki, respublikada istehsal olunan taxılın cəmi 30-33% -i satılır. Digər məhsulların isə satılan hissəsi 70%-dən yüksəkdir. İstehsal olunan meyvənin

85-88%-i, üzümün 92-93%, tərəvəzin 91-94%-i, ətin 76-82%-i, südün 82-84%-i, yumurtanın isə 78-83% satılır. Satılan məhsulların əksər hissəsi emala verilir və müəyyən hissəsi də başqa yollarla satılır.

Göstərmək lazımdır ki, istehsal olunan əsas növ ərzaq məhsullarının bir hissəsi təsərrüfatdaxili istifadəyə sərf edildiyi üçün ümumi məhsulun tərkibində satışın xüsusi çəkisi aşağıdır. Sahibkarlıq inkişaf etdikcə bu göstərici daha da aşağı düşəcəkdir.

Materialların təhlilindən aydın olur ki, meyvənin, üzümün, mal, qoyun və quş ətinin, südün əsas hissəsi emal müəssisələrinə satılır. Eyni zamanda bəzi məhsulların böyük hissəsi bazarlarda reallaşdırılır.

Qabaqcıl təcrübədən aydın olur ki, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə məhsul istehsalçıları bazarda sərbəst satışa daha çox maraq göstərəcəkdir.

İstehsal olunan məhsulların bir hissəsi sair tədarükçülərə satılır ki, bunlara da əsasən kooperativlər, kommersiya təşkilatları, ictimai təşkilatlar, əhali və s. aiddir. Bəzi məhsulların satın alınmasında bu təşkilatların tutduğu xüsusi çəki xeyli yüksəkdir.

ASK-da məhsullar emal müəssisələri tərəfindən tedarük olunur və emalı təşkil edilir. Hələlik məhsulların sifarişi müəyyən edilərkən istehsalçıların təklifi tam nəzərə alınmır. Bu da sifarişə dair müqavilədə nəzərdə tutulan göstəricilərin yerinə yetirilməsinə mane olur. Eyni zamanda bəzi məhsulların satışı müəyyən edilmiş vaxtda aparılmasa da bununla əlaqədar olaraq heç bir iqtisadi və digər sanksiya tətbiq olunmur. Ona görə də satılan məhsulların keyfiyyətinə lazımi səviyyədə nəzarət edildiyini söyləmək çətindir.

Qeyd edilənlərin nəticəsidir ki, əksər rayon, təsər-

rüfat və kollektivlərdə, əsasən də xüsusi təsərrüfatlarda sifariş həcmində məhsulun satışına maraq göstərilir. Ona görə də emal müəssisələrinin sifarişi əsasında satılan məhsulların həcmi ardıcıl olaraq aşağı düşür, istehsalçılar buna maraq göstərmirlər. Bunların nəticəsidir ki, əksər emal müəssisələrinin, ticarət təşkilatlarının fəaliyyəti pozulur, əhalinin ərzaqla təminatında çətinliklər yaranır. Eyni zamanda xammal istehsalçıları onun artırılmasına əməl etmir, əmək və vəsait sərfi artır, xammalın və son məhsulların maya dəyəri yüksəlir. Bu nöqsanların aradan qaldırılması, əhalinin ərzaqla təminatının yaxşılaşması və məhsul istehsalının çoxalması üçün satış qaydaları təkmilləşdirilməlidir. Xüsusi təsərrüfatlarda sifariş əsasında satılan məhsulların həcmiminin artmasına, keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, məhsulun vaxtında satılmasına və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə maddi maraq artırılmalıdır.

Məlum olduğu kimi, respublikada istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarını emal müəssisələri, kommersiya təşkilatları, ayrı-ayrı müəssisələr, əhali və s. alır. Məhsulların satışının həmin formalarının səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə tərtib və təsdiq olunmuş müqavilələrə ciddi əməl olunmalıdır. Müqavilənin tərtibinə diqqət artırılmalı, onun şərtləri dəqiq müəyyən edilməli və müqavilə öhdəliyinə ciddi riayət olunmalıdır.

Materialların təhlili göstərir ki, istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının və xüsusilə ərzaq məhsullarının vaxtında və yüksək keyfiyyətlə satışı qiymət mexanizmi ilə sıx bağlıdır. Hazırda məhsulların satışı ilə əlaqədar fəaliyyət göstərən qiymət mexanizmi olduqca mürəkkəbdir. Qiymətin səviyyəsi sərf edilən əmək və vəsait sərfindən aşağı olduqda məhsul istehsal etməkdə və satmaqda təsərrüfatlar, kollektivlər

və sahibkarlar maraqlı olurlar. Eyni zamanda qiymətin səviyyəsi satıcıların müəyyən səviyyədə gəlir almasını təmin etmədikdə onlar məhsulun alınması üçün maraqlı olurlar.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiyməti həm istehsalçıları və həm də alıcıları maraqlandırmalıdır. Əks halda istehsal və satış fəaliyyəti pozular, cəmiyyətin inkişafına şərait yaranmaz.

Məlum olduğu kimi, əvvəllər məhsulların qiymətləri mərkəzdən planlı qaydada müəyyən edilirdi. Qiymətlər məhsulların keyfiyyəti, mövsümlüyü və s. xüsusiyyətləri dəqiq müəyyən edilmədən qoyulurdu. Bundan başqa, plan həcmində məhsul istehsal edildiyi halda bir cür, planın artıqlaması ilə yerinə yetirildikdə isə başqa cür qiymət müəyyən edilirdi və onların səviyyəsi bir-birindən fərqli olurdu. Qiymətlərin səviyyəsi məhsul vahidinə sərf edilən əmək və vəsaitin səviyyəsinə uyğun olmurdu. Ayrı-ayrı zonalarda eyni cür məhsullara müxtəlif səviyyədə qiymət müəyyən edilirdi. Bütün bunlar lazımi səviyyədə əsaslandırılmır, istehsal texnologiyasına, əmək və vəsait sərfinə uyğun olmurdu. Nəticədə qiymət məhsul istehsalının maraqlandırılmasına şərait yaratmırdı.

Məlum olduğu kimi, məhsulun texniki səviyyəsinin və keyfiyyətinin yaxşılaşması maşın və avadanlıqdan xammaldan, səmərəli istifadə edilməsinə, keçmiş əməyə qənaət olunmasına gətirib çıxarır, bu da məhsul vahidinə əmək və vəsait sərfini aşağı salır. Beləliklə, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşması istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsinə səbəb olur.

3. ASK-da məhsul emalının təşkili

Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına dair tədbirlər həyata keçirilərkən qarşıda qoyulan başlıca vəzifələrdən biri xammal və emal sənaye sahələrinin məqsədəuyğun yerləşdirilməsidir.

Bu qanunauyğunluğun başlıca məqsədi hər bir regionda təbii-iqlim şəraitinin, əhalinin çoxillik vərdişinin, əmək ehtiyatı və işçi qüvvəsinin istehsala cəlb edilməsinin, xammal itkisi qarşısının alınmasının, son məhsul istehsalının ucuz başa gəlməsinin, keyfiyyətinin yüksək olmasının təmin edilməsidir.

Göstərilənlər nəzərə alınaraq respublikamızda emal sənaye sahələri mümkün qədər xammal istehsal edilən, yaxud onun istehsalı məqsədəuyğun sayılan bölgələrdə yerləşdirilir. Bu da xammalın daşınması, itkilərin azaldılması, keyfiyyətin aşağı salınması kimi halların aradan qaldırılmasına səbəb olur.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının tarixən inkişaf etmiş və ixtisaslaşmış əsas sahələri üzümçülük, tərəvəzçilik, tütünçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq və digər sahələrdir. Bu sahələr üzrə respublikamızda çoxillik müsbət təcrübə vardır, qabaqcıl texnologiya mövcuddur. Qeyd edilən sahələr respublikanın və o cümlədən müvafiq rayonların iqtisadiyyatında həlledici əhəmiyyətə malikdirlər.

Göstərilən istehsal sahələrinin ölkənin iqtisadiyyatında rolu, əhalinin ərzağa yüksək tələbatı olan, xarici bazara çıxmaq imkanları nəzərə alınaraq respublikamızda gələcəkdə də üzümçülük, pambıqçılıq, tərəvəzçilik, tütünçülük intensiv inkişaf etdiriləcəkdir.

Deməli, bu sahələrdən alınan son məhsul istehsalının artırılması mühüm vəzifə kimi qarşıda durur. Bunun üçün emal müəssisələrinin həmin xammalın inkişaf etdiyi bölgələrdə inkişafının təmin edilməsi və həmin emal müəssisələrinin müasir tələblər səviyyəsində təşkilinə nail olunmalıdır.

Emal müəssisələrində texnoloji proseslər elə qurulmalıdır ki, xarici bazarın və istehlakçıların tələbatına və zövqünə uyğun məhsul istehsal olunsun, həmin məhsullar rəqabətə cavab versin, qiyməti isə istehlakçıların imkanları ilə uzlaşsın.

Məlumdur ki, çox çətinliklərlə və xeyli əmək və vəsait hesabına istehsal olunan məhsulların bir hissəsi əkin sahələrindən tam yığılmır, xeyli bir hissəsi tədarük təşkilatlarında lazımi soyuducular və saxlama yerləri olmadığına görə itirilir. İtkilər məhsulların daşınması, yüklənilib-boşaldılması zamanı da baş verir. Lakin ən çox itki məhsulların düzgün saxlanılmaması üzündən əmələ gəlir. Bu xüsusilə özünü tez xarab olan ərzaq məhsullarında – kartofda, tərəvəzdə, meyvədə, üzüm-də, bostan bitkilərində göstərir. Tez xarab olan ərzaq məhsullarının itkisi onların satışı işinin düzgün təşkil edilməməsinə görə də baş verir.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından aydın olur ki, müasir dövrdə istehsal olunan əsas növ məhsullar üzrə itkilər aşağıdakı səviyyədə olur: kartof – 12-15%, tərəvəz – 8-12%, bostan bitkiləri məhsulları üzrə itkilər – 9-14% təşkil edir. Belə vəziyyət taxıl, ət, süd, yumurta, barama və s. məhsullar üzrə də mövcuddur. Bütün bunlar böyük ehtiyatdır, onların itkisinin qarşısının alınması isə əhalinin istehlak tələbatının ödənilməsinin yaxşılaşmasına şərait yaradar.

Tədqiqat göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları

istehsalının artırılması və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi emal sənayesi sahələrinin inkişafı, onların düzgün yerləşdirilməsi və səmərəli fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır. Emal sənayesi sahələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, onların texnoloji proseslərinin səmərəli qurulması, istehsal gücündən dolğun istifadəyə nail olunması müasir dövrdə olduqca vacibdir, ölkə əhalisinin tələbatının ödənilməsində və xarici bazara məhsul çıxarılmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda emal sənaye sahələrinin xammal istehsalı zonalarında yerləşdirilməsi sahəsində müsbət təcrübə vardır. Hazırda bu ənənə davam etdirilir, bölgələrdə fəaliyyət göstərən emal sənaye müəssisələrinin texniki-texnoloji və istehsal göstəricilərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində bəzi tədbirlər həyata keçirilir.

Respublikamızda nisbətən yaxşı inkişaf etmiş emal sənaye sahələrindən biri yeyinti sənaye sahəsinin başlıca istiqaməti olan konserv sənayesidir. Statistik məlumatlara əsasən qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın müxtəlif bölgələrində 45 konserv zavodu vardır. Bunlardan 14-ü Quba-Xaçmaz, 9-u Şəki-Zaqatala, 8-i Şirvan və qalan 14-ü isə başqa bölgələrdə fəaliyyət göstərir. Bu konserv zavodlarının istehsal gücü xammal istehsalından asılı olaraq olduqca müxtəlifdir.

Respublikamızda pambıq strateji əhəmiyyətə malik istehsal sahəsidir. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının intensiv inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar bu sahənin sürətlə inkişafına nail olunmuşdur. Azərbaycanda pambıqçılıq başlıca olaraq 3 bölgədə – Muğan-Salyan, Mil-Qarabağ və Şirvanda inkişaf etdirilir. Xam pambığın emal işi də əsasən bu bölgələrdə reallaşır.

Statistik məlumatlara əsasən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 18 pambıq emalı müəssisəsinin 7 Mil-Qarabağ, 4-ü Şirvan, 5-i Muğan-Salyan və qalan 2 zavod isə başqa bölgələrdə yerləşdirilmişdir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən pambıq emalı zavodlarının istehsal gücü ildə 800 min tondur. Lakin hazırda həmin zavodların istehsal gücündən istifadə göstəricisi 10-15%-dən artıq deyildir. Bu ona görə baş verir ki, xam pambıq istehsalı kəskin olaraq azalmışdır. Ona görə də bəzi pambıq emalı müəssisəsi öz fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırmışdır.

Respublikada tütünçülük aqrar-sənaye kompleksinin tərkibində mühüm əhəmiyyətə malik istehsal sahəsidir. Respublikamızın təbii-iqlim şəraiti tütünçülük üçün olduqca əlverişli olduğuna görə bu sahənin inkişafı həyata keçirilir. Tütün emalı müəssisələri əsasən onun xammalı istehsal olunan zonalarda yerləşdirilmiş, lakin siqaret istehsalı isə Bakı Tütün Kombinatı bazasında yaradılmış açıq səhmdar cəmiyyəti tərəfindən həyata keçirilir. Digər məhsulların da, xüsusilə üzümçülüğün emalı da istehsal bazalarına müvafiq olaraq yerləşdirilmiş və onların fəaliyyəti davam etdirilir. Lakin son illər üzüm istehsalının azalması üzüm emalı müəssisələrinin fəaliyyətinin xeyli zəifləməsinə səbəb olmuşdur.

İslahatların sürətlənməsi, yeni təsərrüfat formalarının yaranması, emal müəssisələrində sahibkarlığın formalaşması emal işinin səmərəli təşkili üçün real imkanlar açır.

Məhsulların emal edilməsinin səmərəli təşkili ilə məhsul istehsalında itkilərin qarşısı alınır, emal olunmuş məhsulların keyfiyyəti yaxşılaşır, məhsul vahidi hesabına artıq əmək və vəsait sərfinə yol verilmir.

Gəlirlər çoxalır və geniş təkrar istehsalın inkişaf etdirilməsi imkanları artır. Ona görə də aqrar sahədə iqtisadi islahatlar aparılarkən emal sahəsi də əhatə olunmalıdır. Əks halda məhsul istehsalçısı ilə emal sahəsi arasında düzgün iqtisadi əlaqə və münasibət qurmaq mümkün olmaz.

Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsullar ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarına ayrılırlar. Ərzaq məhsullarına üzüm, meyvə, tərəvəz, bostan bitkiləri məhsulları, çay, heyvandarlıq məhsullarından ət, süd, yumurta aiddir. Qeyri-ərzaq məhsullarına pambıq, tütün, yun, barama və s. aid olur.

Ərzaq məhsullarından natura halında və emaldan sonra, qeyri-ərzaq məhsullarından isə emaldan sonra istifadə edirlər. Ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları başlıca olaraq əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə olunur.

Məlum olduğu kimi, əksər kənd təsərrüfatı məhsulları, xüsusilə ərzaq məhsulları xarici mühitin təsiri ilə qısa müddətdə xarab olur. Bu onların istehlak müddətini azaldır və istehlak dəyərini aşağı salır. Eyni zamanda əsas ərzaq məhsullarının istehsalı mövsümi xarakterə malikdir. Əhalinin isə tələbatı ilbəyüdür. Məsələn, tərəvəz, meyvə, üzüm istehsal olunduğu dövrdə deyil, ilin bütün fəsillərində istehlak edilməlidir. Bununla yanaşı üzümdən, meyvədən, tərəvəzdən bir çox digər ərzaq məhsulları da istehsal olunur. Ona görə də bu tez xarab olan, lakin ilboyu istehlak üçün tələb olunan məhsulların emalı səmərəli təşkil edilməlidir.

Tərəvəzin, meyvənin və üzümün emalı müxtəlif üsullarla aparılır. Məsələn, qurutma, duza qoyma, sterilizə olunma, şirə alınma və s. Hər bir üsul müxtəlif məqsədlərə xidmət edir. Məsələn, şirəalmadan şərab

materialları, konyak, spirt, sok və s. istehsal olunur.

Meyvənin, üzümün və tərəvəzin qurutma yolu ilə emalı onlardakı vitaminin azalmasına və dadının xeyli dəyişməsinə səbəb olur. Ümumiyyətlə, qurutma təbii və süni yolla aparılır və hər iki halda meyvənin, üzümün və müxtəlif növ tərəvəzin keyfiyyətinin saxlanılmasına nail olunmur. Ona görə də bu məhsulların emalı zamanı qurutma üsulundan az istifadə edilir.

Tərəvəzin emalında ən çox yayılmış üsul duzlamayı və turşuya qoyulmadır. Hazırda respublikamızda istehsal olunan kələmin 55-60%-i, xiyarın 70%-dən çoxu, pomidorun 25-30%-i bu yolla emal edilir.

Tərəvəzin müəyyən hissəsi konserv yolu ilə emal olunur. Təcrübə göstərir ki, konserv edilmiş məhsullar əsasən formasını, rəngini, dadını və s. tamamilə saxlayır. Bu məhsullardan ilboyu istifadə edilir və əhalinin ərzaqla təminatında onların əhəmiyyəti böyükdür. Göstərmək lazımdır ki, tərəvəzin, meyvənin və üzümün müəyyən hissəsi eyni zamanda dondurma və soyutma yolu ilə də saxlanılır.

Sübut olunmuşdur ki, üzümün, meyvənin və giləmeyvənin ümumi istehlak normasının tərkibində emal olunmuş hissə 70-80%, tərəvəzin və müxtəlif məhsulların tərkibində isə emal olunmuş məhsul 45-50% təşkil etməlidir. Respublikamızda hələlik bu normalara əməl olunmur, çünki məhsul istehsalının azalması ilə yanaşı emal edilən məhsullar da azdır və onların keyfiyyət göstəriciləri qanədici deyildir.

Respublikamızda üzümün, tərəvəzin, meyvənin və s. emalı ASK müəssisələri tərəfindən yerinə yetirilir. 70-80-ci illərdə respublikada kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı ilə əlaqədar olaraq tərəvəzin, üzümün, meyvənin və s. emalı işinin səmərəli təşkili üçün geniş emal

müəssisələri yaradılmış, onlarda daha məhsuldar və müasir texnologiya tətbiq olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikada digər məhsulların emalı ilə əlaqədar olaraq mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Xüsusilə heyvandarlıq məhsullarının emalının səmərəli təşkilinə nail olunur, ət və süd məhsullarının emalı yaxşılaşdırılır. Məlum olduğu kimi, heyvandarlıq məhsullarının emalı ilə əlaqədar əksər zona və rayonlarda bir çox müasir müəssisələr yaradılmış, onlar tələb olunan texnologiya ilə təmin edilmiş bu sahələrdə də böyük dəyişikliklər baş vermiş, ət, süd və digər məhsulları emal edən müəssisələrin fəaliyyəti güclənmişdir. Bununla yanaşı ət və süd məhsullarından alınan son məhsulların çeşidi artmış, keyfiyyəti yüksəlmiş, bu əhalinin ərzaq məhsulları ilə tələbatının yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Əliyev və b. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında islahatların rolu. Bakı-1998.
2. S.Salahov. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı-2004.
3. «Aqrar islahatların səmərəliliyi və aqroservis xidmətinin təşkili: problemlər və onun həlli yolları» mövzusunda respublika konfransının materialları. Bakı-2001.
4. A.Məmmədov. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı-1993.
5. V.Niftullayev. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı-1998.

MÖVZU 17. AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİNDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFI

1. Sahibkarlıq haqqında anlayış
2. Sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət qayğısı
3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin mənəvi maraqları

1. Sahibkarlıq haqqında anlayış

Sahibkar dedikdə gəlir və mənfəət əldə etmək üçün (qanunla qadağan edilməyən) istənilən təsərrüfat fəaliyyətini müntəzəm surətdə həyata keçirən şəxs başa düşülür.

Hər bir sahibkar işgüzar fəaliyyətə başlamazdan öncə mövcud qanunvericiliyə əsasən müəyyən edilmiş vergilərin onun fəaliyyətinin səmərəliliyinə necə təsir edəcəyini bilmək istəyir. Vergilərin dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş ən aşağı dərəcələri belə, sahibkarların öz sərəncamlarında qalan pul vəsaitlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb ola bilər. Azərbaycan Respublikasında dövlət azad sahibkarlığa hər vasitə ilə kömək göstərir, onlara müxtəlif güzəştlər edir. Lakin bununla yanaşı, sahibkarlar qanunvericiliklə müəyyən olunmuş vergiləri tam həcmdə və vaxtında dövlət büdcəsinə ödəməyə borcludurlar. Əks təqdirdə, onlar qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məsuliyyətə cəlb olunurlar. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 73-cü maddəsində deyilir: «Qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər bir kəsin borcudur. Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar

olmadan və qanunda göstərilmiş həcmdən əlavə vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini ödəməyə təmin edə bilməzlər».

Müstəqillik dövründə respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilməyə başlamışdır. ASK-da sahibkarlığın müxtəlif formaları mövcuddur:

1. Xarici sahibkarlıq;
2. Kiçik sahibkarlıq;
3. İri sahibkarlıq.

Formasından asılı olmayaraq sahibkarlıq fəaliyyəti respublikamızda geniş vüsət almışdır. Ulu öndərimiz 2002-ci il aprel ayının 25-də yerli sahibkarlarla, 14 mayda isə xarici sahibkarlarla görüşərək, onların fəaliyyətinə maneə olan çəhətləri araşdırmış və gələcək inkişaf istiqamətlərini böyük uzaqgörənliklə müəyyən etmişdir. Sahibkarların hər birinə şifahi və ya yazılı surətdə öz problemlərini söyləmək üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bu yeni iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin, yeni dövlət idarəçilik metodlarından istifadə olunmasının ən təsirli və səmərəli forması idi. Görüş zamanı qeyd edildi ki, son altı ildə ölkəmizdə ümumi daxili məhsulun həcmi bir neçə dəfə artırılmış, inflyasiya aradan qaldırılmış, milli valyutanın məzənnəsi sabitləşmişdir. Respublikamızda iqtisadiyyatın inkişafına milyardlarla ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatının sürətlə və dinamik inkişafı əhalinin sosial vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırmışdır. Əhalinin real pul gəliri, orta aylıq əmək haqqı bir neçə dəfə artmışdır.

Son dövrdə ulu öndərimizin layiqli siyasi varisi, respublikamızın prezidenti cənab İlham Əliyev sahibkarlarla dəyərli münasibətlər quraraq, onlarla səmimi münasibətlər yaratmaq ənənəsini davam etdirərək

yenə də vaxtaşırı yerlərdə problemləri öyrənir, geniş quruculuq fəaliyyətlərinə rəvac verir, yoxsulluğun azaldılması, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaradır. Bu sahədə dövlətimiz müvafiq sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını kompleks şəkildə işləyib həyata keçirir.

Həmin proqramlar dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmələr (bələdiyyələr) tərəfindən reallaşdırılır. Bu baxımdan hazırda ölkənin Ümumi Milli Proqramı hazırlanmışdır. Bu proqramın uğurla həyata keçirilməsi naminə beynəlxalq təşkilatlarla geniş əməkdaşlıq edilir.

Beləliklə, ölkəmizdə təkəcə yerli sahibkarlar deyil, xarici sahibkarlar da fəaliyyət göstərir və yeni-yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradırlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixi görüşlərdə vurğulanmışdır ki, sahibkarların fəaliyyətinin vaxtaşırı, lazım gəldi-gəlmədi yoxlanılması onların işgüzarlığına ciddi maneə olur. Yoxlama gedən dövrdə istər-istəməz sahibkarın fəaliyyəti dayanır və nəticədə sahibkara maddi ziyan dəyir. Bir sıra hallarda sahibkarlara əsassız maliyyə sanksiyaları tətbiq olunur. Bütün bunlar sahibkarların maddi və mənəvi marağına mənfi təsir göstərir. Bu isə haqlı narazılıqlara səbəb olur.

Lakin mövcud əsasnamə tələb edir ki, hər bir yoxlamanın məqsədi aydın olmalıdır. Belə yoxlamalar, nəzarət etmələr heç bir sahibkarın fəaliyyətini məhdudlaşdırmamalıdır. Həmin görüşlərdə qeyd edilmişdir ki, sahibkarların fəaliyyətinə 27 mərkəzdən və yerli qurumlardan nəzarət olunur ki, buna heç cür haqq qazandıрмаq olmaz. Bu da bir həqiqətdir ki, müstəqillik illərində həyata keçirilən yüzdən çox investisiya layihələrinə müxtəlif güzəştlər verilmişdir. Lakin bu güzəştli investisiyalardan heç də hər yerdə təyinatı üzrə tam və

dolğun istifadə edilmir. Bu kimi halları aradan qaldırmaq məqsədi ilə ölkə rəhbərliyi hazırda ciddi tədbirlər işləyib hazırlayır. Sahibkarların maddi marağını yüksəltmək üçün vergi sistemi sadələşdirilir və dərəcələri azaldılır. Son illər ərzində respublikamızda vergilərin sayı azalmışdır. Sahibkarlarla bağlı vergi yükü də yüngülləşdirilmişdir. Əlavə dəyər vergisinə gəldikdə isə onun dərəcəsi daha çox aşağı salınmışdır. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi daha çox endirilmişdir. Bu azalmalar sosial sığorta ayırmaları sahəsində də baş vermişdir. Kiçik sahibkarların bir qisminə vahid vergi dərəcəsi tətbiq olunmuşdur.

Girov qoyma və kredit münasibətləri də tənzim olunur. Müvafiq iqtisadi qurumlara tövsiyə edilir ki, kiçik sahibkarlara tətbiq edilən girovun məbləği bir daha nəzərdən keçirilsin və minimuma endirilsin. Bu istiqamətdə uzunmüddətli kreditlər verən banklar da lazımı tədbirləri həyata keçirirlər.

Respublikada aqrar-sənaye müəssisələrində sahibkarlığın fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirmək üçün yerlərdə torpaq və əmlakın özəlləşdirilməsi də başa çatdırılmışdır. Bu zaman ilk növbədə özəlləşdirilmiş aqrar-sənaye müəssisələrində bütün borclar, xüsusilə kollektivə əmək haqqı üzrə borcların vaxtında ödənilməsi qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur.

Respublikada fəaliyyət göstərən sahibkarın təkəcə maddi deyil, mənəvi maraqları da yüksəldilir.

Yaşadığımız demokratik cəmiyyətdə, bazar münasibətlərinin təşəkkül tapdığı bir şəraitdə sahibkarlığın fəaliyyət göstərməsi obyektiv zəruriyyət təşkil edir. Hazırda Azərbaycanda istər xarici sahibkarlıq, istərsə də ölkə daxilində fəaliyyət göstərən milli sahibkarlıq son

illər geniş vüsət almışdır. Bu isə ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişafın dinamik yüksəlişi üçün zəmin yaratmışdır.

2. Sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət qayğısı

Respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət böyük qayğı və yardım göstərir.

Möhtərəm prezidentimiz cənab İlham Əliyev ölkəmizdə sosial-iqtisadi sahələrin hamısında azad sahibkarlığın geniş inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir və böyük əhəmiyyət verir. Bu baxımdan aqrar-sənaye müəssisələrində də istər daxili və istərsə də xarici sahibkarlar get-gedə artıb inkişaf edir. Aqrar-sənaye müəssisələrində fəaliyyət göstərən sahibkarların azad və sərbəst surətdə fəaliyyət göstərməsi üçün hər cür şərait yaradılır. Burada sahibkarlığın geniş inkişafı çox böyük siyasi, iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malikdir. Sahibkarlıq inkişaf etdikcə kapitalın xaricə axmasının qarşısı alınır. Nəticədə maddi sərvətlər ölkə daxilində hazır məhsula çevrilir, əhali asanlıqla iş yerləri tapır, maddi nemətlər bolluğu yaranır. Ölkədə daxili resurslar hesabına məhsul istehsalı artdıqca, uzaq regionlardan məhsul daşınmasına ehtiyac qalmır. Bunu xüsusi ilə ərzaq məhsulları barədə vurğulamaq lazımdır. Çünki əhalini yerli istehsal hesabına təzə və yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək üçün ölkənin aqrar-sənaye müəssisələrində sahibkarlıq fəaliyyətini gücləndirmək tələb olunur. Son illərin təcrübəsi göstərdi ki, Azərbaycan Respublikası sahibkarlığı inkişaf etdirmək hesabına hər bir sahədə məhsul bolluğu yaratmağa qadirdir. Sahibkarlığı geniş inkişaf etdirmək üçün ölkəmizin bütün regionlarında bu sahədə çalışanların əməyini yüksək qiymətləndirmək və onları hər

vasitə ilə həvəsləndirmək lazımdır. Bütün hallarda aqrar siyasət elə həyata keçirilməlidir ki yerli istehsalçılara üstünlük verilsin. Bu, respublikamızın mövcud təbii-iqlim və iqtisadi şəraitində xüsusilə çox vacib və əhəmiyyətlidir. Çünki respublikamızın böyük bir hissəsi dağlıq və dağətəyi ərazilərdə yerləşir. Məsələn, hazırda Şahbuz, Ordubad, Lerik, Yardımlı, Şamaxı, İsmayıllı və digər bu kimi dağ və dağətəyi rayonlarda müxtəlif səbəblərdən sahibkarlıq aran rayonlarındakına nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Buna görə də həmin rayonlarda mövcud olan əmək potensialından ilboyu tam və dolğun istifadə edilmir. Beləliklə, respublikamızın dağ və dağətəyi rayonlarında fəaliyyətdə olan aqrar-sənaye müəssisələrində sahibkarlığın geniş inkişafına daha çox diqqət yetirmək lazımdır. Bu şəraitdə fəaliyyət göstərən aqrar-sənaye müəssisələrində çalışanların əməyini maddi və mənəvi cəhətdən daha çox maraqlandırmaq vacibdir. Çox haqlı olaraq hazırda belə regionlarda çalışan sahibkarlara daha çox dəstək verilir. Yaxşı olardı ki, dağlıq regionlarda məhsul istehsalı üçün onlara vaxtı-vaxtında cins toxumlar və yanacaq verilsin. Onlar texnika və sürtkü materialları ilə vaxtında və kifayət səviyyədə təmin edilsinlər. Eyni fikirləri sərhəd rayonları barədə də söyləmək olar.

Deməli, hər regionun xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq sahibkarlara qayğı göstərilməlidir. Bütün bu qayğılar və səylər işğaldan azad edilmiş və azad ediləcək ərazilərə də şamil edilməlidir.

Aqrar-sənaye kompleksində sahibkarlıq fəaliyyətini canlandırmaq üzrə zəruri tədbirlər işləyib hazırlayarkən, onların inkişaf istiqamətlərinə də diqqət yetirmək lazımdır. Bütün regionlar üçün eyni tövsiyələr vermək düzgün olmazdı. Hər bir regionun istehsal istiqamətləri

bir-birindən fərqlənir. Məsələn, dağlıq və dağətəyi regionlarda yaxşı olardı ki, meşələrdə və yamaclarda yetişən böyük ərzaq və şəfa əhəmiyyətli bitkilərdən, meyvələrdən geniş istifadə olunsun. Artıq büna yol vermək olmaz ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində yüksək qiymətə malik olan «Çay tikanı» tam istifadə edilməsin. Bu, son dərəcə qiymətli bitkinin bir çox yerlərdə, xüsusilə Zaqatala rayonunda şirəsi çəkilərək, ən faydalı hissəsi, yəni yağı tullantıya çevrilir, tıfalaşı isə yem kimi quşlara və mal-qaraya verilir. Halbuki «Çay tikan»ının yağı çoxlu xəstəliklərin müalicəsində əvəzsiz dərman sayılır. Yaxud da Mil-Muğan rayonlarında narın şirəsi çəkilərək qabığı istifadə olunmur. Halbuki nar qabığından əldə edilən rəng yeyinti sənayesində, xüsusilə biskvit istehsalında ən dəyərli rəng kimi istifadə edilə bilər. Xalçaçılıq və iplik istehsalı sahələrində də nar qabığından alınan rəngdən uğurla istifadə olunur. Lakin bu dəyərli məhsullardan tam səmərəli istifadə edilmir. Bu məqsədlə qeyd edilən məhsulların istehsalı sahəsində sahibkarlığı yaratmaq və genişləndirmək üçün bütün imkanlar səfərbər edilməlidir.

Quba-Xaçmaz bölgəsinin aqrar-sənaye müəssisələrində, xüsusilə fermer və ailə təsərrüfatlarında tonlarla məhv olub gedən çərdəkli və çərdəksiz meyvələri, giləmeyvələri, meşələrdə yetişən cıv meyvələri emal etmək üçün tam şərait yaradılmalıdır. Düzdür, son illər xarici sahibkarların iştirakı ilə burada meyvə-tərəvəz emalı sahəsində xeyli irəliləyişlər vardır. Lakin bununla kifayətlənmək olmaz. Bu sahədə hələ istifadə edilməmiş böyük ehtiyatlar və geniş imkanlar vardır.

Ayrı-ayrı bölgələrdə mövcud olan aqrar-sənaye müəssisələrində milli ənənələrimizə uyğun gələn ev və

geyim əşyalarını istehsal etmək sahəsində də sahibkarlıq fəaliyyəti öz yerini tutmalıdır.

Müstəqillik və bazar iqtisadiyyatı şəraitində yun, pambıq, barama, dəri və digər bu kimi xammal respublikadan çıxarılaq xaricə aparılıb və orada emal edilməsinə yol vermək olmaz. Pambıq və yun parçalar, ipək, sabun, təmizləyəci tozlar və digər bu kimi məhsullar respublikanın regionlarında və şəhərlərində istehsal edilsin. Bütün bunların yerlərdə təşkili imkan verir ki, əhalinin tələbatı yerli istehsal hesabına ucuz qiymətlə ödənilsin.

Buna da fikir vermək lazımdır ki, yerlərdə istehsal olunan məhsullar yüz kilometrə məsafəni qət etdikdən sonra emal müəssisələrinə təhfil vermək əvəzinə mümkün qədər hər bir regionun özündə emal edilsin, həm də estetik tələblərə tam cavab verən, yaraşlıq, az çəkili, göz oxşayan qablarda qablaşdırılaq istehlakçılara çatdırılsın.

Lənkəran-Masallı subtropik bölgəsinin təsərrüfatlarında istehsal edilən tonlarla pomidor, xiyar, kələm və digər tərəvəz bitkiləri, meyvə və yaşıl çay yarpağı hökmən bu bölgədə müasir istehlakçının tələbləri səviyəsində hazır məhsula çevrilməlidir. Son illərdə bu bölgədə həmin sahələrdə xeyli irəliləmələr vardır. Lakin bununla kifayətlənmək olmaz. Bu sahədə sahibkarlığın səylərini artırmaq və genişləndirmək lazımdır.

3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin mənəvi maraqları

Çoxillik təcrübə göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinə maddi maraqla yanaşı, mənəvi maraqlar da təsir göstərir. Bütün müəssisələrdə (o cümlədən aqrar-sənaye müəssisələrində) sahibkarların mənəvi cəhətdən maraqlı

olmalarına səyləri artırmaq lazımdır. Yaxşı olar ki, respublikada «Milli Sahibkarlar Günü» təsis olunsun və xüsusi olaraq qeyd edilsin. Həmin gün sahibkarların istehsal etdikləri nemətləri yarmarkalarda, xüsusi salonlarda nümayiş etdirilsin. İstehsal edilən məhsulların texnologiyasından geniş söhbətlər açılması da xeyli faydalı olardı.

«**Sahibkarın dostu**» adlarının təsis edilməsi də çox faydalı olardı. Bununla yanaşı «**İlin fəal və xeyirxah sahibkarı**» adının verilməsi də istehsalçıların mənəvi marağını yüksəltməyə səbəb olardı.

Bütün bu sadaladığımız fəxri adlar çox yaxşı olardı ki, respublikamızın «Sahibkarlar Şurasına» həvalə edilsin. Belə bir şurada aparılan məsləhətləşmələr və fikir mübadiləsi daha obyektiv qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Əlbəttə, sahibkar tək-cə məhsull istehsal etməklə, əhaliyə xidmət göstərməklə və ya sərmayə qoymaqla kifayətlənə bilməz. O həm də xeyriyyəçi şəxsiyyət kimi tanınmalıdır.

Sahibkar mənən pak, realist, səmimi və bütün əxlaqi keyfiyyətlərinə görə nümunə olmalıdır. Başqa sözlə desək, o öz fəaliyyətində heç bir alıcını aldatmamalı, yalan danışmamalı, keyfiyyətsiz məhsulunu keyfiyyətli məhsul adı ilə satmamalı, fəaliyyət göstərdiyi sahənin texnika və texnologiyasının öz xalqı üçün faydasını və zəruriliyini dərinləndirən başa düşməlidir. Buna nail olmaq üçün nə etməliyik? İlk növbədə mənəvi stimullarımızı sahibkarlıqda tətbiq etməyi bacarmalıyıq. Şübhəsiz ki, belə sahibkarlar Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Murtuza Muxtarov, Musa Nağıyev kimi tarixləşər və bəşərin gözəl və xeyirxah şəxsiyyətlərinə çevrilər.

Bu günkü sahibkarların fəaliyyətini məhz belə təsəvvür edirik.

Göstərmək lazımdır ki, mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin təklifi ilə Milli Məclis respublikamızda sahibkarlıęın inkişafının siyasi və sosial-iqtisadi əhəmiyyətinə böyük diqqət yetirərək xüsusi qanun layihəsi iřlyib hazırlamıřdır. Həmin layihədə deyilir ki, respublikamızda həyata keçirilən büdcə, vergi, pul-kredit və qiymət-tarif siyasəti bilavasitə ölkənin təbii, maddi-texniki, iqtisadi və intellektual potensialına əsaslanan yerli istehsal sahələrinin yaradılmasını və inkişafını təmin etməlidir; hər bir regionun təbii imkanları və iři qüvvəsi potensialına əsaslanan istehsal sahələrinin yaradılmasına və inkişafına lveriřli řrait yaratmaq lazımdır. Yerli xammal və material ehtiyatlarını istehsal dvriysin cəlb etmək üçün tədbirlər görmək də çox vacib və əhəmiyyətlidir.

Banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən həllədici istehsal sahələrinə investisiya təyinatlı kreditlər verilmesine stimulyat yaratmaq da nəzərdə tutulmuřdur. İstehsalı stimullařdıran xüsusi qoruyucu, antiinhişar v kompensasiya tədbirləri hazırlanmasına da diqqət artırılmıřdır. Ayrı-ayrı mal və xidmətlərə kvotalar v xüsusi idxal rüsumu müəyyən etməklə idxalın tənzimlənməsinə nail olunur.

Tələbat yerli istehsalla ödənilə bilən malların dövlət satılmalarının yalnız yerli istehsallar arasında keçirilən tenderlr aparılması diqqət mərkəzində tutulur. Bdcdnknar fondlar, büdcədənkənar vəsaitlər, elc də müəssisə və təşkilatların vəsaiti ilə yerli xammal bazasında fəaliyyət göstərən rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin yaradılması da günün vacib məsələsidir. Xarici investisiyaların yerli istehsalın inkişafına ynl-

dilməsini təmin edən stimullaşdırıcı tədbirlərinin həyata keçirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur.

Yerli istehsalçıların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin, vergi ödənişlərinin uçot və hesabatının sadələşdirilmiş sistemlə aparılması da tövsiyə olunmuşdur. Yerli xammal əsasında fəaliyyət göstərən, rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal edən emal müəssisələri yaradılması üçün güzəştlər müəyyən edilmişdir. Dövlətimiz bələdiyyələrin yerli istehsalçılar arasında qarşılıqlı texniki, iqtisadi və texnoloji əlaqələrin yaradılmasındakı rolunu çox faydalı hesab edir. Regionlarda istehsal obyektlərinin yaradılması və inkişafı üçün layihələr dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilir. Ümumiyyətlə, layihənin fərqli xüsusiyyəti kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar: regionlarda yerli xammal əsasında fəaliyyət göstərən emal sənayesi sahələrinin yaradılması və inkişafına maliyyə təminatının xarici kreditlər hesabına təmin edilməsinə yardım göstərmək vacib və məqsədəuyğun sayılır; xarici investorların iştirakı ilə yerli xammal əsasında işləyən birgə müəssisələr yaradılması müsbət hal kimi qəbul edilir; daxili investisiya imkanlarının yerli istehsalın inkişafına yönəldilməsi üçün stimullaşdırıcı sisteminin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur; yerli istehsalı stimullaşdıran lizinq əməliyyatlarından istifadəni genişləndirmək məsləhət görülür; regionlarda istehsal sahəsinin yerli təbii resurslar, xammal və material ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına xüsusi əhəmiyyət verilir.

Layihədə belə bir cəhət nəzərdə tutulur ki, yeni istehsal sahələrinin yaradılması əhalinin məşğulluq səviyyəsini yüksəltməklə, məhsul bolluğunun yaradılması, ətraf mühitin mühafizəsi və əhalinin sağlamlığının qorunması ilə nəticələnəlməlidir. Layihə üzrə öncə meyvə-

tərəvəz konservləri və şirələri, bitki yağları, məişət və əl-üz sabunları, şampunlar və digər şəxsi gigiyena malları, yerli xammal bazasında pambıq, yun və parçalar istehsalı; rabitə elektron cihazları; kənd təsərrüfatı istehsal alətləri və texnikası istehsalının stimullaşdırılması faydalı sayılır.

Müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən yerli istehsala investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmaq üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi lazımlı hesab edilir.

Layihədə həmçinin, dövlət iqtisadi proqramları ilə müəyyən edilən sahələrin investisiya layihələrində xarici investorların iştirakını stimullaşdırmaq, bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının diplomatik missiyalarının fəaliyyətini genişləndirmək məqsədəuyğun sayılır; inkişafı xüsusi olaraq stimullaşdırılan regionlara və sahələrə dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondların vəsaitlərinin, müəssisələrin və fiziki şəxslərin vəsaitləri hesabına investisiyaların cəlb edilməsi işinin təşkili zəruri hesab edilir.

İstehsal subyektlərinin inkişaf layihələrinə investisiya qoyuluşlarını həyata keçirməkdə marağı olan orqanların fəaliyyətini əlaqələndirməklə yanaşı, investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmaqla yerli əmək, maddi və material resurslardan istifadə edilməsinin səmərəliliyini yüksəltmək çox vacibdir. Bu da nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, faydalı istehsal sahələrinin maliyyə problemlərinin həlli üçün investisiya yönümlü, uzunmüddətli və güzəştli kreditlər alınmasına, onların təyinatı üzrə istifadə olunmasına düzgün istiqamət verilməlidir. Buna görə də layihədə nəzərdə tutulmuşdur ki, Bakı şəhərindən 100 km. məsafədən başlamış respublikanın I və II qruplara ayrılmış regionlarında investisiya qoyuluş-

larını stimullaşdırmaqla yerli əmək, maddi və material resurslardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirilməli, regionlarda istehsal infrastrukturalarının yaradılması, məşğulluq probleminin həllinə təsir edən radikal addımlar atılması ilə investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalı, davamlı sosial-iqtisadi sabilliyin iqtisadi əsası kimi əhalinin regionlar üzrə həyat səviyyəsində tarazlığın təmin olunması üçün tədbirlər görülməlidir.

Nəzərdə tutulmuşdur ki, hər iki qrup stimullaşdırma regionlarında bu qanun qüvvəyə mindiyi gündən hüquqi şəxslər mənfəət, əmlak və torpaq vergisindən 2 il müddətinə azad olunacaq, 2 il keçəndən sonra isə 3 il müddətinə yerli istehsal subyektləri aşağıdakı qaydada vergilərdən tam və ya qismən azad olunacaqdır:

Hüquqi şəxslər və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər torpaq vergisindən birinci stimullaşdırma bölgəsində 70 faiz, ikinci stimullaşdırma bölgəsində isə 100 faiz azad edirlər. Sonra hüquqi şəxslər və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər əmlak vergisindən birinci stimullaşdırma bölgəsində 70, ikinci stimullaşdırma bölgəsində isə 100 faiz azad olunması nəzərdə tutulmuşdur. Layihədə göstərilir ki, qanunun beşinci maddəsinə əsasən stimullaşdırılan sahələrin mallarını istehsal edən hüquqi və fiziki şəxslərə ikinci stimullaşdırma bölgəsinə aid güzəştlər şamil olunur. Həmin maddədə göstərilən malların Azərbaycana idxalına bu qanun qüvvəyə minəndən sonrakı birinci il 10 faizdən, sonrakı 4 il müddətinə isə hər il 30 faizdən az olmayaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Zəruri xərclərin maliyyələşdirilməsi istisna olmaqla dövlət büdcəsində kəndli təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı

və balıqçılıq, sənaye və tikinti, dövlət investisiya, nəqliyyat və rabitə, habelə iqtisadi fəaliyyətlə bağlı digərləri üçün nəzərdə tutulmuş məbləğin 25 faizi stimullaşdırılan istehsal sahələrinin, 35 faizi isə stimullaşdırılan regionların maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Dövlət büdcəsində iqtisadiyyatla bağlı xərclərin 10 faizi stimullaşdırılan sahələr və regionlarda istehsal obyektlərinin yaradılması və inkişafı üçün güzəştli şərtlərlə (5 faizlə) kredit verilməsindən banklara dəyən ziyanın ödənilməsinə yönəldilir. Qanun layihəsində bu da nəzərdə tutulmuşdur ki, yerli istehsalın stimullaşdırma qaydaları və prinsiplərini müəyyən edən hüquqi - normativ bazanı yaratmaq lazımdır.

Mövcud qanunları, normativ-hüquqi aktları, onların reallaşmasının iqtisadi mexanizmlərini təkmilləşdirmək və yeni, daha təkmil normalar və qaydalar müəyyən etmək, yerli istehsalın stimullaşdırılmasına şərait yaratmaq da zəruri sayılır. Maliyyə bazarında xarici investorların maksimal iştirak kvotası (kommersiya bankları, sığorta şirkətləri) müəyyən edilməli, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təklifi ilə stimullaşdırılan istehsal sahələrinin siyahısı hər 3 ildən bir düzətləşdirilməlidir. Dövlət büdcəsində təsdiq edilmiş məbləğdə kiçik və orta sahibkarlara, o cümlədən fermerlərə güzəştli şərtlərlə kreditlər verilməlidir. Bütün bunlar üçün yerli istehsalda himayədarlıq göstərilən, inkişafını stimullaşdıran vergi və gömrük siyasəti yeritmək tələb olunur.

Yerli istehsalın öncül sahələrində sahibkarlıq subyektlərinin yaranması və inkişafını stimullaşdırmaq, habelə idarəetmə və təsərrüfatçılıq subyektlərinin səmərəli qarşılıqlı fəaliyyətini təmin etmək milli sahibkarlığın inkişafının vacib şərtlərindəndir.

Bu tədbirin reallaşdırılmasının mühüm şərti kimi yerli xammal ehtiyatlarının təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsini stimullaşdıran tarif və qiymət siyasəti həyata keçirilməlidir. Bundan əlavə, makroiqtisadi səviyyədə və regionlar üzrə yerli istehsalın inkişafına himayədarlığı gücləndirən hüquqi - normativ sənədlər də hazırlanmalıdır.

İstehsalı stimullaşdırmaq məqsədilə yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə bələdiyyələrin əlaqələndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. İqtisadiyyatın öncül sahələrinin maliyyələşdirilməsi üçün Milli Bankdan müvəkkil banklara resurslar ayrılmasına və onların təyinatı üzrə istifadə olunmasına nəzarət etmək də çox faydalı sayılır. İnvestorların uzunmüddətli işinə təminat yaratmaq məqsədilə manatın məzənnəsinin azı 3 il müddətinə təkmil proqnozunu müəyyən etmək tələb olunur.

Kəndli təsərrüfatlarında aqrotexniki xidmətlər göstərilməsinə, onların əkin materialları, gübrə və dərmanlarla təchizatına şərait yaratmaq da çox vacib və əhəmiyyətlidir. Dövlət magistral elektrik, qaz və suvarma xətlərinin çəkilməsinə kömək etmək məqsədi ilə şəbəkədən istifadənin səmərəliliyinin yüksəlməsinə nəzarət qoyulmalıdır.

Qanunun layihəsində torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Torpaqların əkinə yararlığını, münbitliyini təmin etmək, onların eroziyaya, şoranlaşmaya məruz qalmasının qarşısını almağa yönəlmiş proqramlar və layihələr hazırlamaq tələb olunur.

Qanun layihəsinə görə Azərbaycan Respublikasına ümumi idxalın on mində birindən çox idxal olunan mal və xidmətlərin reyestrini aparmaq, təhlil etmək və onları yerli istehsal malları ilə əvəz etmək imkanları

araşdırılmalıdır. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı hər il inhisar subyektlərində tarifləri və qiymətləri nəzərdən keçirib tənzimləməlidir.

Layihədə bələdiyyələrin yerli istehsal sahəsində fəaliyyətinin canlandırılmasına da xüsusi yer verilmişdir. Göstərilir ki, özünüidarəetmə orqanları yerli istehsalın inkişafının stimullaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə ilk növbədə yerli istehsalı stimullaşdıran sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının hazırlanması, qəbulu və icrasını təmin etməlidir. Eyni zamanda nəzərdə tutulmuşdur ki, yerli ehtiyatları səmərəli istifadə etməklə yeni iş yerləri yaradılsın, istehsal sahələrində yerli vergilərdə güzəştlər tətbiq edilsin. Şübhəsiz ki, qeyd edilən bu tədbirlər yerli məhsullar istehsalı və reallaşmasına himayədarlığı gücləndirməyə bilməz.

Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyası yerli istehsalın stimullaşdırılmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, iş adamlarını layihələrə daha geniş cəlb edilməsi məqsədi ilə müvafiq tədbirlərin görülməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Layihədə əsasən demək olar ki, kiçik və orta sahibkarlara hüquqi, iqtisadi, təşkilati, texniki və texnoloji məsləhətlərin verilməsi təşkili də zəruri hesab edilir.

Layihədə regionların sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə dair layihələrin hazırlanması, müzakirəsi və həyata keçirilməsində hər bir şəxsin fəal iştirak etməsinin zəruriliyi vurğulanmışdır.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən yerli istehsalın imkanları və işgüzarlıq fəaliyyəti üçün respublikada yaradılmış şərait haqqında xarici ölkələrin iş adamları arasında məlumatlar yayılmasına diqqət verməlidir. Qanunverici orqan, müvafiq icra hakimiyyəti or-

qanları və bələdiyyələr haqsız rəqabət və qəsdən iflas hallarının qarşısının alınması üçün qanunvericilikdən irəli gələn tədbirlər müəyyənləşdirib reallaşdırılmasını təmin etməlidirlər. Belə bir cəhət xüsusi ilə qeyd edilir ki, hüquqi və fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. Beləliklə, deyilənlərdən aydın görünür ki, azad sahibkarlığa dövlət qayğısı bu gün möhkəm qanunverici bazaya əsaslanır. İqtisadiyyatın bütün sferalarında azad sahibkarlığın çiçəklənməsi üçün ilk növbədə geniş hüquqi imkanlar yaranmışdır. Dövlət qanunlarına və qayğıkeşliyinə söykənən sahibkarlıq isə həmişə uğurlu və yönəmlidir. Bu qanunun həyata keçirilməsi respublikamızda aqrar-sənaye müəssisələrində sahibkarlığın həyata keçirilməsi üçün daha çox faydalıdır. Məhz belə bir qanun əsasında aqrar-sənaye potensialından tam və dolğun istifadə etmək mümkündür.

"Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında" Fərmanın icrası ilə əlaqədar olaraq respublikamızın Vergilər Nazirliyində çox mühüm və dəyərli tədbirlər işlənib hazırlanmışdır. Aparılan islahatlar daha da dərinləşdirilir. Vergi orqanlarının fəaliyyətinin bütün sahələrində mütərəqqi metodlar tətbiq olunur. Fərmanın tam icrası istiqamətində çox dəyərli tədbirlər həyata keçirilir. Respublikamızın beynəlxalq standartlara cavab verən yeni vergi qanunvericiliyi işlənib həyata keçirilir. Tənzimlənən vergi siyasətinin istiqamətlərinin düzgün həyata keçirilməsi üçün inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən geniş istifadə olunur. Vergi administrasiyasının modernləşdirilməsi,

vergi orqanlarında yeni idarəetmə modelindən faydalanmaq çox böyük səmərə verir.

Azərbaycan Respublikasının mərhum prezidentinin «Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında» Fərmanının icrası ilə əlaqədar struktur islahatları həyata keçirərək vergi orqanlarının sayı xeyli azaldılmışdır. Vergi orqanlarının yeni strukturunun tətbiqi mərhələ-mərhələ həyata keçirilir. Öncə respublikanın şəhər və rayon vergi orqanlarının (Bakı şəhəri istisna olmaqla) yeni strukturunun layihəsi hazırlanmışdır. Respublikanın şəhər və rayonlarında struktur bölmələrinin sayı 60-dan 12-yə endirilmişdir. Həmin vergi orqanlarında çalışanların sayı isə 1600 nəfərdən 821 nəfərə qədər azaldılmışdır.

Bakı şəhərində yerləşən vergi orqanlarının strukturu da xeyli təkmilləşmişdir. Bakı şəhərində və onun əhatə etdiyi 11 rayonda 12 vergi orqanı ləğv edilmişdir. Bakı şəhəri Vergilər Departamenti yaradılmışdır. Paytaxt ərazisinin mövcud olan vergi ödəyicilərinin sayının çox olmasını nəzərə alaraq, burada Departamentin 3 filialı da təşkil edilmiş və onlar geniş fəaliyyət göstərir.

İri vergi ödəyicilərinin dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsindəki xüsusi çəkisinin böyük olduğunu nəzərə alaraq, Vergilər Nazirliyi yanında İri vergi ödəyiciləri ilə iş üzrə Departamentin işçilərinin sayı artırılaraq 110 nəfərə çatdırılmışdır.

Vergi cinayətlərinin ibtidai istintaqı sahəsində Cinayət-prosessual Məcəllədə nəzərdə tutulmuş bir sıra cinayətlərin ibtidai istintaqını aparmaq səlahiyyətinin Vergilər Nazirliyinə verilməsi ilə əlaqədar olaraq vergi cinayətlərinin ibtidai araşdırılması Departamentinin strukturunda dəyişiklik aparılmış və yeni şöbələr yaradılmışdır.

Vergilər Nazirliyinin yeni yaradılmış struktur bölmələrinin işçilərinin seçilib müəyyən edilməsi üçün müvafiq komissiya yaradılmış və 2002-ci ilin dekabr ayından başlayaraq test üsulu ilə müsahibə əsasında ixtisar olunmuş vergi orqanlarının əməkdaşlarının seçilib yerləşdirilməsi həyata keçirilmişdir.

Ümumiyyətlə, respublikanın vergi orqanlarında yoxlama - nəzarət funksiyalarını həyata keçirən və müasir tələblərə cavab verməyən struktur bölmələrinin işçilərinin sayı ixtisar olunaraq 3175-dən 1945-dək azaldılmışdır. Struktur islahatları, həmçinin idarələrin və işçilərin sayının azaldılması nəticədə vergi nəzarətinin nəinki zəifləməsinə, əksinə onun səmərəliliyinin artmasına və müasirləşməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələrini nəzərə alaraq nazirliyin mərkəzi aparatında struktur bölmələrinin işini əlaqələndirmək, daxil olan sorğu, şikayət və müraciətlərə baxılmasının səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə yeni funksional qurum - Vergilər Nazirinin Aparatı və vergi təbliğati, maarifləndirmə və məlumatlandırma işlərinin daha yüksək səviyyədə təşkil olunması üçün Vergi ödəyicilərinə xidmət İdarəsi yaradılmışdır.

Eyni zamanda, Vergilər Nazirliyində aparılan struktur islahatların bir istiqaməti də nazirliyin funksional şöbələrinin fəaliyyətini günün tələblərinə cavab verən yeni iş prosesləri əsasında təşkil edilməsidir. Belə ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələri nəzərə alınaraq yeni iş proseslərinin tətbiq edilməsi ilə əlaqədar metodik göstərişlər hazırlanmışdır. Bu metodik göstərişlərdə nəzərdə tutulmuş yeni dəyişikliklər vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında münasibətlərin tamamilə yeni as-

pektə qurulmasına və eyni zamanda vergi idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsinə keçəcəkdir.

Yeni iş proseslərindəki ən mühüm dəyişikliklərdən biri vergi ödəyicilərinin kuratorluğunun aradan qaldırılması olmuşdur. Belə ki, əgər əvvəllər hər bir ödəyicinin vergi orqanında öz kuratoru var idi və hər hansı məsələnin həllinin yalnız bu vergi xidməti əməkdaşı ilə həll edirdisə, indi vergi ödəyicisinin konkret şəxsdən asılılığı aradan qaldırılmışdır.

Ümumiyyətlə, vergi ödəyiciləri ilə münasibətlər sistemi köklü surətdə dəyişdirilmişdir. İndi vergi orqanlarına gələn şəxslər üçün ayrıca qəbul otaqları ayrılmış, onları maraqlandıran sualları peşəkar vergi əməkdaşları cavablandırırlar. Yeni hər bir vergi ödəyicisi vergi orqanında onu maraqlandıran vergilərə aid istənilən suala cavab ala bilər.

Yeni iş prosesləri vergi ödəyicilərinin hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin qorunmasının və müdafiə edilməsinin yaxşılaşdırılmasına təkan verməklə vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında münasibətlərin qarşılıqlı əməkdaşlıq formasında qurulmasına şərait yaradır.

İslahatların növbəti mərhələsi idarəetmənin yeni forma və üsullarının seçilməsini əhatə edir. Nəzərdə tutulan təkmilləşmələrin fəlsəfəsi ondan ibarətdir ki, vergi yığılmamalıdır, ödənilməlidir. Yeni inkişaf etmiş ölkələrin hamısında olduğu kimi Azərbaycanda da vergi yığımında istifadə olunan fiziki fəndlər sivil üsullarla əvəzlənməlidir. Bu prosesdə vergi orqanlarının vəzifəsi sadəcə nəzarət etmək və uçotu həyata keçirmək olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi sistemində aparılan islahatların mühüm istiqamətlərindən biri də vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsidir.

Ötən ildə vergi qanunvericiyinin izahı və tətbiqi ilə əlaqədar vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyiciləri ilə 1700-dən çox seminar və brifinq, 2000-dən çox səyyar məlumatlandırma xidməti tədbirləri təşkil edilmişdir. Ümumilikdə bu tədbirlərdə 60 minədək vergi ödəyicisi iştirak etmiş və onların vergi qanunvericiliyi ilə bağlı müxtəlif sualları cavablandırılmışdır. Bundan əlavə, «Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 683 sayılı Fərmanından irəli gələn vəzifələrin icrasını təmin etmək məqsədilə ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bələdiyyə üzvləri üçün vergi qanunvericiliyinin tətbiqi ilə bağlı seminar-məşğələlər keçirilmiş, yerli bələdiyyələrə lazımi metodiki köməklik göstərilmişdir.

Vergi ödəyicilərinin vergiləri vaxtında və tam həcmdə ödəməyə maraqlandırmaq istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərdən biri də nümunəvi vergi ödəyicilərinə fəxri adlar verilməsidir. Vergilər Nazirliyində stimullaşdırıcı tədbir kimi yerli vergi orqanlarından daxil olan sənədlər əsasında xüsusi proqram üzrə ilk dəfə nümunəvi vergi ödəyicilərinin seçilməsi həyata keçirilmişdir.

Məktəblilərin vergiləri öyrənməsi və onların gələcəkdə ölkəmizin iqtisadi həyatında fəal iştirak etməsini nəzərə alaraq orta məktəblərdə «Vergilər» fənni üzrə bilik yarışları keçirilmişdir. Belə ki, ötən ildə vergiyə aid biliklərin gənc nəslin nümayəndələri tərəfindən mənimsənilməsi üçün Bakı şəhəri Nəsimi rayonunda, Əli Bayramlı və Mingəçevir şəhərində, Biləsuvar və Masallı rayonlarında təhsil işçilərilə birlikdə orta məktəb şagirdlərinin iştirakı ilə «Vergilər» adlı bilik müsabiqələri keçirilmişdir.

rilməsi təşkil edilmiş, müsabiqədə fərqlənən qaliblərə diplomlar verilmiş, hədiyyələrlə mükafatlandırılmışlar.

Bütün şəhər və rayon mərkəzlərindəki poçt idarələrində qısa müddətdə «Vergi guşəsi»nin yaradılması, vergi lövhələrinin quraşdırılması, bu lövhələrdə bukletlərin, ərizə və bəyannamə blanklarının, elanların yerləşdirilməsi, guşənin mütəmadi olaraq müvafiq sənəd formaları ilə təchiz olunması işləri həyata keçirilmiş və bu iş hal-hazırda davam etdirilir.

İqtisadiyyatın dinamik inkişafı vergi sisteminin qarşısında da yeni tələblər qoyur. Xüsusilə də ölkə prezidentinin sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı verdiyi fərmanlardan sonra vergi ödəyicilərinə xidmət səviyyəsinin standartlar səviyyəsinə çatdırılması üçün Vergilər Nazirliyində görülməli işlərin istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Vergi ödəyicilərinə xidmət strukturu vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında bir növ etimad körpüsüdür, sivil münasibətlərin qurulmasına xidmət edən mühüm amildir.

İqtisadi məkanın inkişafı vergi ödəyicilərinə xidmətin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq təşkil edilməsi üçün şərait yaradır. Buna görə də vergi ödəyicilərinə xidmətin daha təkmil və keyfiyyətli təşkil olunması üçün bir sıra zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir.

ABŞ Dövlət Xəzinədarlığının texniki yardım məsələləri üzrə təmsilçisi ilə birlikdə «Vergi ödəyicilərinə xidmət işinin konsepsiyası» hazırlanır. Konsepsiyada vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin bütün spektri öz əksini tapmaqla, bu sahədə vergi orqanlarının yaxın bir neçə illik fəaliyyəti əhatə olunacaqdır.

Məlum olduğu kimi, 2001-ci ildən Vergilər Nazirliyinin internet səhifəsi fəaliyyətə başlamışdır. Bu inter-

net səhfəsi vergi ödəyicilərinə vergi orqanına gəlmədən öz ofisində vergilərə aid bütün sualların cavablandırılması imkanı əldə edirlər. Bu da vergi ödəyicilərinə vaxtlarına qənaət etməyə imkan verir. Gələcəkdə vergi ödəyicilərinin internet vasitəsi ilə bəyannamələrin təqdim olunması üçün sistem yaratmaq və vergi ödəyicilərinə xüsusi kod verməklə öz şəxsi vərəqələrindəki məlumatların alınması imkanı nəzərdə tutulmuşdur. Nəticədə vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyannamələrin təqdim olunması prosesi sadələşdiriləcək və vergi orqanı tərəfindən hesablanmış vergilər barədə vergi ödəyicilərinə operativ məlumatların çatdırılması imkanı yaradılacaqdır.

Ən intizamlı vergi ödəyicilərinə mükafatlar verilməsi nəzərdə tutulub. Bu tədbir bir neçə nominasiyada keçiriləcək. Təhsil ocaqlarında da vergi anlayışını öyrənmək məqsədilə yarışlar keçirilir. Belə ki, azyaşlılar arasında «Vergiləri ödəyin» və yeniyetmələr arasında «Vergilər inkişafın göstəricisidir» mövzularında rəsm müsabiqələri təşkil edilir. Bunların təşkil olunmasında məqsəd vergilərin ödənilməsini hər bir vergi ödəyicisinin vətəndaşlıq borcu olduğunu təbliğ etməkdir.

Respublika prezidentinin «Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı»na dair vermiş olduğu son fərmanlara uyğun olaraq vergi ödəyicilərinə vergi xidmətinin göstərilməsi əsas diqqət mərkəzindədir. Vergilər Nazirliyi tərəfindən cari ildə xüsusi hal kimi kiçik sahibkarlara vergi bəyannamələrinin formalarının və onların doldurulması qaydalarının göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Eyni zamanda Vergilər Nazirliyi tərəfindən «Vergi xidməti günü» adlı tədbirin keçirilməsi barədə müvafiq əmr imzalanmış və bu tədbirin məqsədi vergi ödəyicilərinin mənafeyinə uyğun olaraq, ləğv olunmuş vergi

orqanlarının ərazilərində vergi ödəyicilərinə münasib şəraitdə vergi xidməti göstərməkdir.

Hazırda vergi orqanlarının mühüm struktur bölməsi olan vergi ödəyicilərinə xidmət şöbələri hər an vergi ödəyicilərinin xidmətindədir.

Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi fəaliyyətə başlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının vergi orqanlarının işçilərinin vəzifə maaşlarının artırılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti sərəncam imzalamış və əmək haqları orta hesabla 2-3 dəfə artırılmışdır.

Vergilər Nazirliyi tərəfindən vergi siyasətinin kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyinin digər istiqamətləri ilə əlaqələndirilməsinə dair təkliflər hazırlanaraq uyğun orqanlara təqdim edilmişdir. Bütün bunlar isə Vergilər Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış "Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında" qanunun layihəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, sadələşdirilmiş verginin bazasının daha da genişləndirilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün daha əlverişli vergitutma mexanizmlərinin tətbiqi məqsədi ilə məcəllənin müddəaları yenidən işlənilmişdir.

Ötən dövrün təcrübəsi nəzərə alınaraq vergi qanunvericiliyinin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Vergi Məcəlləsinə 100-dən artıq əlavə və dəyişikliklərin layihəsi hazırlanmışdır ki, həmin layihə Milli Məclis tərəfindən qəbul edilərək ölkə başçısının müvafiq fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

Vergilər Nazirliyi tərəfindən vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş vəzifələrinə əməl etmələrinə nəzarətin gücləndirilməsi, ver-

gi ödəyicilərinə xidmət sahəsində süründürməçiliyin aradan qaldırılması, vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayətlərə vaxtında və obyektiv baxılması üçün vergi orqanlarının fəaliyyətinə çevik nəzarət mexanizminin tətbiqi ilə əlaqədar mərkəzi aparatın struktur bölmələrinə və yerli vergi orqanlarına müvafiq tapşırıqlar verilmiş və bu sahə nəzarətə götürülmüşdür.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələrini nəzərə alaraq nazirlik tərəfindən vergi orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası hazırlanmış və hazırda onların tətbiqinə başlanmışdır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Vergilər Nazirliyinin strukturunda edilmiş dəyişikliklərin uğuru xeyli dərəcədə vergi ödəyicilərinin bu işə sağlam münasibətdən asılıdır. Belə ki, vergi ödəyiciləri bu dəyişiklikləri düzgün qiymətləndirərək, vergi qanunvericiliyinə riayət etməli, vergi bəyannamələrini müəyyən edilmiş müddətlərdə nəzarət əhatəsinə daxil olduğu vergi orqanına təqdim etməli, vergiləri vaxtında və tam həcmdə istənilən bank şöbəsində, uçotda olduğu rayonun maliyyə şöbəsinin xəzinədarlıq orqanının müvafiq hesabına ödəməlidir.

Vergi orqanının bu günü və sabahı qarşısında duran əsas vəzifə respublikanın vergi sistemində mövcud olan potensialı saxlamaq və inkişaf etdirmək, vergi sistemini tənzimləyən müvafiq normativ-hüquqi bazanı təkmilləşdirmək, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Vergi Məcəlləsində təsbit olunmuş tələblərə əsaslanan vergi sistemini həyata keçirməkdən ibarətdir.

Fəaliyyətdə olan hazırkı vergi sistemi qeyri-dövlət bölməsinin yüksəlişinə daha çox rəvac verir. Bu da təbiidir, çünki vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, kiçik

və orta sahibkarlığın geniş inkişaf etdirilməsi dövlət büdcə gəlirlərinin dinamik inkişafına əsla maneə olmalıdır, əksinə onu təmin etməlidir.

Ölkəmizdə sahibkarlara get-gedə daha çox qayğı göstərilməsi ənənəyə çevrilmişdir. Belə bir müqayisə aparaq. Üç il (1999 – 2001-ci illər) ərzində dövlət büdcəsində sahibkarlara yardım göstərmək məqsədilə 37,3 milyard manat nəzərdə tutulmuşdursa, növbəti üç il (2003 – 2005) ərzində isə həmin məqsəd üçün 250 milyard manat və ya 5,2 dəfə çox vəsait xərclənməsi proqnozlaşdırılmışdır. Sonu 3 il ərzində sahibkarlara 5,4 milyard manatdan çox güzəştli kredit verilmişdir. Bunlardan əlavə, respublikamızın sahibkarlarına beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları da xeyli kömək göstərirlər. Dövlətimiz müxtəlif tədbirləri həyata keçirməklə sahibkarlıq fəaliyyətinə əngəllər törədən hər cür maneələri aradan qaldırır.

Sevindirici haldır ki, hazırda Bakıda fəaliyyət göstərən mikromaliyyələşdirmə bankı sahibkarlara və eləcə də ayrı-ayrı vətəndaşlara 3%-lə kreditlər verir. Keçən il son iki ay ərzində bu bank 130 min dollar kredit vermişdir. Bizə elə gəlir ki, bu bankın imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi böyük fayda verəcəkdir.

Önəmli hal həm də budur ki, Milli Bank mərkəzləşdirilmiş kreditlər üzrə uçot dərəcəsinə üç faiz azaldaraq 7% miqdarında müəyyən etmişdir ki, bu da bir çox ölkələrdə olduğundan xeyli aşağıdır. Vergi sistemində yığcam, sadə və operativ idarəetmə sistemi yaradılır və bu məqsədlə ciddi tədbirlər həyata keçirilir. Vergi sistemində belə zəruri islahatların aparılması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Həyata keçirilən müasir vergi siyasəti böyük ümidlər verir. Bizə elə gəlir ki, rəqabətin artdığı bir şəraitdə,

təkmilləşdirilmiş vergi sistemi kiçik və orta sahibkarlığın yeni keyfiyyət mərhələsinə qalxmasına kömək edəcəkdir. Güzəştlər hesabına azalan verginin əvəzi isə artıqlaması ilə ödəniləcəkdir.

Vergi siyasətinin dəyərli istiqamətləri göz qabağındadır. Hesablamalar göstərir ki, ayrı-ayrı istehsal sahələrində, məsələn, sənaye sahəsində yaranmış əlavə dəyər 10,3 trilyon manat, kənd təsərrüfatında – 4,2 trilyon manat, tikintidə 3,2 trilyon manat, qalan digər sahələrdə isə 9,6 trilyon manat təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyəri 6,7 trilyon manat olmuşdur. Aqrar bölmədə özəl müəssisələrin payı sənayedəkindən də xeyli yüksəyə çatmış, yeni respublikamızın aqrar sektorunda xüsusi təsərrüfatların payı 99 faizə bərabər olmuşdur.

Ötən il ərzində respublikamızda əhalinin sayının artması da diqqəti cəlb edir. Cari ilin əvvəlinə Azərbaycan əhalisinin sayı 8,2 milyon nəfərə çatmışdır. Əhəlimizin maddi rifahının artması inkaredilməzdir. Keçən il dövlət sektorunda çalışan sənaye işçilərinin orta aylıq əmək haqqı 554,6 min manat təşkil etmişdir. Qeyri-dövlət bölməsində isə sənaye işçilərinin orta aylıq əmək haqqı 1092,6 min manata qalxmışdır. Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasət xalqımızın maddi güzəranının get-gedə yaxşılaşdırması üçün möhkəm zəmin yaradır.

Bu gün respublikamızda dövlət quruculuğunda, iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafında böyük zəhmət çəkmiş, xidmətlər göstərmiş respublika prezidenti cənab İlham Əliyevin insanlara göstərdiyi misilsiz qayğılar çoxlarını heyran edir.

Vergi sistemində əsas məsələlərdən biri də kadr-

ların seçimidir. Təcrübə göstərir ki, vergi sisteminin psixoloji xüsusiyyətlərini başa düşmədən bu sahədə fəallıq göstərmək olmaz. Bu sahə elə bir çevik fəaliyyət dairəsidir ki, burada çalışan hər bir şəxs gərək siyasəti, iqtisadiyyatı, sosiologiyanı, psixologiyanı yaxşı bilsin. Aydınır ki, vergi sistemində çalışan mütəxəssislər hər cür insanlarla, sahibkarlarla rastlaşır, üz-üzə gəlirlər. Çoxlu iş adamları ilə təmasda olur və dövlət büdcəsinin yaranmasında, inkişafında vətəndaş vicdanı ilə iştirak edirlər. Ona görə də hər bir vergi işçisi çalışmalıdır ki, təmasda olduğu iş adamları ilə rəftar etməyi bacarsın. Pak, ülvi və sağlam münasibətlərdə olsun. Bu etik qaydaları, insani münasibətləri qoruyub saxlaya bilən vergi işçiləri öz fəaliyyətində böyük uğurlar əldə edir, vergi ödəyən hər bir sahibkarın hörmətini qazanır. Vergi ödəyəninin özü də qürur hissi keçirir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin təbirincə desək «Hər bir vətəndaş vergi ödəməkdən şərəf duymalıdır».

Dövlətə qanuni vergisini ödəyən hər bir şəxs fəxr etməlidir. Çünki, o bununla öz dövlətinin gücünü, qüdrətini təmin etmiş olur. Vergi sistemində çalışan hər bir insan müasir beynəlxalq əlaqələrdən, onların tənzimlənməsi metodlarından da tam xəbərdar olmalıdır.

Vergi borclarının ləğv edilməsinə, vergilərin vaxtında toplanmasına səy göstərmək hər bir vergi əməkdaşının gündəlik işi, amalı olmalıdır.

Respublikamızda vergi sisteminin yaradılmasında böyük xidmətləri olan Ulu Öndərimiz **Heydər Əliyev** qeyd edirdi ki: «**Biz bazar iqtisadiyyatını vergi yolu ilə tənzimləməliyik**». Bəli, vergi həqiqətən də tənzimləyici əhəmiyyətə malikdir.

Vergi sistemi ilə bilavasitə bağlı olan büdcə gəlirlərinin və xərclərinin tarazlığını təmin etmək büdcə

siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu məqsədlə respublikamızda mühüm tədbirlər həyata keçirilir.

Ötən əsrin doxsanıncı illərində yaranmış böyük büdcə kəsiri xeyli dərəcədə vergi sisteminin tənzimləmə rolundan istifadə edilməməsi nəticəsində olmuşdur. 1994-cü ildə büdcə kəsirinin məbləği ümumi daxili məhsulun (UDM) dəyərinin 9,4 faizini ötüb keçmişdir. Lakin sonradan məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində bu rəqəm get-gedə azalaraq hazırkı məqbul (təqribən 1,5%) səviyyəyə çatmışdır.

Önəmli cəhət budur ki, müstəqillik illərində dövlət büdcəsi sosial xarakter almışdır. Bu, ölkə əhalisinin maddi rifahının yaxşılaşmasını təstiqləyir. 2003-cü ilin dövlət büdcəsində sosial yönümlü xərclər 60%-dən çox olmuşdur. Bununla yanaşı respublikamızın digər makroiqtisadi göstəriciləri də yaxşılaşmışdır. Bu, ölkənin ümumi daxili məhsulunun (ÜDM) artmasında öz əksini daha aydın bürüzə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Qasımov. ASM-nın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, 2005.
2. V. Niftullayev.Sahibkarlığın əsasları.Bakı, 2002.
3. Ə.Əliyev və b. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının aktual problemləri. Bakı, 2003.
4. İ.H.İbrahimov. Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi-hüquqi mexanizmi. Bakı, 2004.
5. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq (Qanunlar, Normativ sənədlər, Analitik materiallar). Bakı, 2000.

MÖVZU 18. AQRAR-SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN ROLU

1. Dövlət büdcəsi barədə anlayış
2. Dövlət büdcəsinin ASK müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi
3. ASK müəssisələrinin inkişafında dövlət büdcəsinin tənzimləyici rolu

1. Dövlət büdcəsi barədə anlayış

Ölkəmizdə 2004-cü ildən bəri uğurla həyata keçirilən Dövlət Proqramı dövlət büdcəsinin ASK müəssisələri ilə əlaqələrini daha da sıxlaşdırmış və səmərəli etmişdir. ASK müəssisələri də öz növbəsində dövlət büdcəsi daxilolmalarında mühüm rol oynayır. Dövlət büdcəsi ölkənin maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Büdcə vasitəsi ilə səfərbərliyə alınan maliyyə resursları dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün zəmin yaradır. Dövlətin səmərəli maliyyə sisteminin fəaliyyət göstərməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı və siyasi sabitliyinin qorunub saxlanması üçün əsas şərtidir. Ölkəmizdə həyata keçirilən bütün islahatlar, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması da dövlət büdcəsinin fəaliyyətindən asılıdır. Bazar iqtisadiyyatına doğru irəliləyən Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatın bütün dinamik inkişafına nail olmuşdur. İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində həyata keçirilən iqtisadi proqramlar dövlət büdcəsinə arxalanır.

Beləliklə, ölkənin iqtisadi qüdrəti onun müdafiə qüçü, xalqın yaşayış tərzini, digər tələpklü problemlərin

uğurlu həlli, dövlət büdcəsinin dinamik inkişafı, düzgün tənzimlənməsi ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır.

Bu mənada dövlət büdcəsinin fəaliyyəti ilə əlaqədar olan problemləri hərtərəfli tədqiq etmək, lazımi nəticələr çıxarıb, konkret təkliflər irəli sürmək çox vacib və əhəmiyyətlidir.

Dövlət büdcəsinin möhkəmləndirilməsi ASK müəssisələrinin genişləndirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Eyni zamanda ASK müəssisələrinin inkişafı dövlət büdcəsinin möhkəmləndirilməsində çox mühüm rol oynayır. Büdcə, dövlətin döyünən üreyidir, onun idarə olunmasının iqtisadi mexanizmidir. Dövlət büdcəsinin çox böyük siyasi və sosial-iqtisadi əhəmiyyəti vardır.

Dövlət büdcəsinin xərcləri ölkənin iqtisadiyyatında həlledici rol oynayır. Dövlət büdcəsi gələcəkdə əldə ediləcək gəlirləri, sərf olunacaq xərcləri özündə əks etdirir.

Büdcə ölkə başçısının nəzarəti altında hazırlanır, sonra müvafiq dəyişikliklər edilməsi və təsdiq olunması üçün qanunverici orqana təqdim edilir. Bir çox ölkələrdə büdcə haqqında məruzə xəzinədarlıq departamentinə həvalə edilir və ilin axırında büdcə müfəttişləri tərəfindən yoxlanılır. Milli təhlükəsizlik və dövlət sirləri sahələri müstəsna olmaqla hər bir vətəndaşın yoxlamaların nəticələri, ictimai fondların yaranması və xərclənməsi ilə tanış olmaq hüququ vardır.

Büdcə yaranana qədər bir neçə mərhələlərdən keçir:

Hazırlıq, vəkalət verilmə, yerinə yetirilmə və yoxlama. İqtisadi ədəbiyyatda buna çox vaxt büdcə dövriyyəsi deyilir. Büdcədə illik fərdi gəlir vergisi, satış vergisi və biznes vergisi kimi gəlir mənbələri öz əksini tapır. Dövlət büdcəsinin xərclərini müvafiq nazirliklər və təş-

kilatlar müəyyən edir və sahələr üzrə ayrılan məbləğ geniş dəqiqləşdirilir. Bu sənəd eyni zamanda hər bir proqram üzrə nəzərdə tutulmuş məbləği göstərir. Bir çox ölkələrdə, xüsusən ABŞ-da bu məbləğ konqresin səlahiyyət verdiyi məbləğlə müqayisədə verilir. Verilən vəsait nəzərdə tutulan üç il üçün siyahıda göstərilir. Bu ona görə belə edilir ki, onu oxuyan hər bir vətəndaşın xüsusi proqram üçün vəsaitlərin hansı istiqamətə xərcləndiyindən xəbəri olsun.

Bazar münasibətləri şəraitində büdcəyə **hazırlıq** mürəkkəb bir prosesdir. Büdcəyə hazırlıq bir il əvvəl başlayır. Hökumətin bütün strukturları lazım olan fondlar üçün rəsmi sifariş verir və bəzi hallarda bu sifarişləri korporativ maraqları olan qruplar da müdafiə edir. Son qərarı, o cümlədən hökumət strukturları və proqramlar üçün nə qədər vəsait xahiş etmək, ümumi məbləğin nə qədər olacağı barədə ölkə rəhbəri verir.

Azərbaycanın qanunvericiliyində ilkin proses Milli Məclisin müvafiq büdcə komissiyalarında həyata keçirilir. Yarımkomitələr vasitəsilə hər bir departament və büdcəyə daxil olan təşkilat dinlənir. Sessiyalarda hər bir nazirliyin, komitənin rəhbəri öz fondlarını müdafiə edir. Adətən büdcə işlərinə çox müfəssəl baxılır. Qanunverici orqanın nümayəndələri dövlət büdcəsindən pul xərcləyənləri çox ciddi suala tuturlar.

Dövlət büdcəsinin qanun layihəsi sonra qanunverici orqanın bütün seçilmiş üzvlərinə təqdim olunur, layihə orada qəbul edildikdən sonra imzalanmaq üçün dövlət başçısına qaytarılır. ABŞ-da isə qəbul olunmuş dövlət büdcəsinin layihəsi Senataya göndərilir. Senatın Pulburaxma Komitəsi məsələni dinləyir və sonra öz tövsiyəsini Senata qaytarır. Hər bir palatadan bir komitə iki büdcə arasındakı fərqlərə maddə-maddə baxır.

Nəticədə layihə qanun şəklində təsdiq olunur və imza üçün prezidentə göndərilir. Əgər ABŞ-da maliyyə qanunu layihəsinə (Dövlət büdcəsinin layihəsi) prezident Veto qoyursa, layihə yenidən konqresə qaytarılır. Maliyyə qanunu layihəsi, əgər hər bir palatanın üçdə ikisi layihəni təsdiq edirsə, prezident Vetosuna baxmayaraq dövlət büdcəsi qanunu qüvvəyə minir. Əgər səslerin zəruri olan sayı toplanmırsa, yeni bərişdirici bir maliyyə qanunu layihəsi işlənilib hazırlanır. ABŞ-da bütün agentliklər və hökumət departamentləri üçün tam büdcə ondan artıq müxtəlif qanun layihələrinə bölünür.

2. Dövlət büdcəsinin ASK müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi

ASK müəssisələri dövlət büdcəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Bu əlaqələr zamanı büdcə həlqələri arasında müəyyən maliyyə münasibətləri yaranır. Büdcələrarası maliyyə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının mərkəzi hakimiyyət orqanları, Muxtar Respublika və yerli özünüidarə orqanlarının müvafiq büdcələrinin formalaşması və icrası prosesində onlar arasında meydana gələn maliyyə münasibətlərindən ibarətdir. Həmin maliyyə münasibətləri gəlirlərin və xərclərin müvafiq büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi və onların səlahiyyətlərinin hüdudlandırılması qaydasında nizamlanır.

Büdcələrarası münasibətlərdə gəlirlərin və xərclərin respublikanın büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi mühüm yer tutur. Gəlirlərin və xərclərin ölkənin büdcə sistemində daxil olan büdcə həlqələri arasında bölüşdürülərkən respublika dövlət büdcəsi ilə ayrı-ayrı büdcələrin qarşılıqlı münasibətləri hüquq bərabərliyi

prinsipinə əsaslanır. Bu onu nəzərdə tutur ki, bu və ya digər məqsədə ayrılan vəsait vahid haqq-hesab metoduna, vahid xərc normativlərinə əsaslanır. Həm də bu və ya digər inzibati-ərazi vahidinin vergi və gəlirləri təyin edilmiş normalarla hesablanır və eyni qayda ilə büdcəyə ödənilir.

«Bələdiyyələrin maliyyə əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən yerli büdcələrin müstəqilliyinə dövlət zəmanət verir və onun öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşımır. Dövlət zəmanəti aşağıdakılara əsaslanır:

1. İnvestisiya və pul-kredit siyasəti əsasında istehsal sferasının inkişafına şərait yaratmaq;

2. Yerli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını büdcə gəlirləri hesabına maliyyələşdirmək mümkün olmadıqda, yerli büdcə kəsirini ödəmək üçün dövlət büdcəsinin imkanlarını nəzərə alaraq əlavə gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi və ya dövlət büdcəsindən dotasiya və subvensiya ayrılması.

Respublikanın qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları bələdiyyələrə əlavə səlahiyyətlər həvalə etdikdə onları bu səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri vəsait ilə təmin edirlər.

İcra hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdikləri qərarlar nəticəsində yerli büdcələrin gəlirlərinin azalması və ya xərclərinin artması baş verdikdə uyğun azalma və ya artma məbləğləri həmin qərarları qəbul edən orqanlar tərəfindən kompensasiya edilir.

ASK müəssisələrinin yerli özünüidarəetmələrin büdcələri ilə sıx əlaqəsi vardır. ASK müəssisələri bələdiyyə ərazilərində yerləşdikləri müəssisə kimi bələdiyyələrlə sıx əlaqədə təşəkkül tapırlar. «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» Azərbaycan Respubli-

kasının Qanununa əsasən yerli büdcələrin müstəqilliyinə dövlət zəmanət vermir, onun öhdəliklərinə məsuliyyət daşımır. Bununla yanaşı həmin qanuna görə yerli büdcələrin müstəqilliyi üçün zəruri şərait təmin etməlidir. Bu zəmanət aşağıdakılarla təmin edilir:

-investisiya və pul-kredit siyasəti əsasında istehsal sferasının inkişafına şərait yaratmaq;

-yerli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını yerli büdcə gəlirləri hesabına maliyyələşdirmək mümkün olmadıqda, yerli büdcə kəsirini ödəmək üçün dövlət büdcəsinin imkanlarını nəzərə alaraq əlavə gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi və ya dövlət büdcəsindən dotasiya və subvensiyaların ayrılması. «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» qanuna uyğun olaraq yerli büdcələrin tənzimlənməsi prosesində dövlət büdcəsindən vəsait almaq hüquqi vardır.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində daxil olan yerli büdcə həlqələrinin gəlir və xərc hissəsinin balanslaşdırılması bilavasitə gəlirlərin büdcə növləri arasında düzgün bölüşdürülməsini tələb edir. Hər bir büdcə növünün müstəqilliyi onun gəlir mənbələrinin təyin edilməsi və gəlirlərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi yolu ilə təmin olunur.

Büdcələrin müstəqilliyi onların öz mədaxil mənbələrinin olması, bu mədaxildən məqsədəuyğun istifadə etmək hüququ ilə təmin edilir. Azərbaycan Respublikasının «Dövlət büdcəsi haqqında» Qanununa əsasən hər bir büdcə səviyyəsi üçün gəlir mənbələri qarşıdakı maliyyə ili üçün ölkənin dövlət büdcəsi müzakirə olunaraq təsdiq edilir. Gəlirlərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi eyni zamanda xərclərin həmin büdcələr üzrə bölüşdürülməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Xərclər büdcə həlqələri arasında bölüşdürülərkən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən hər bir dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəsi orqanlarının funksiyaları, səlahiyyəti əsas götürülür. Deməli, dövlətin idarəetmə funksiyaları, müəssisələrin, idarələrin, xüsusilə, sosial-mədəni təşkilatların tabeçilik prinsipləri, xərclərin dövlət və yerli əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla onların hansı dövlət orqanı tərəfindən maliyyələşdirilməsinin məqsədəuyğunluğu müəyyən edilir.

Qanunvericilik orqanları icra hakimiyyəti aparatının fəaliyyətini, sosial-mədəni ehtiyacları, ayrı-ayrı büdcələr üzrə nəzərdə tutulan xərcləri tam və vaxtında maliyyələşdirmək üçün mədaxil mənbələri müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülür. Büdcələrdə nəzərdə tutulan xərcləri ödəmək üçün Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsi və yerli büdcələrə təhkim edilmiş gəlirlərdən istifadə olunur.

Hazırda gəlirlərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsinin iki metodu tətbiq edilir:

1. Gəlirlərin təhkim edilməsi, yəni gəlirlərin tamamilə bu və ya digər büdcəyə aid edilməsi;
2. Gəlirlərin ayrı-ayrı büdcə həlqələri arasında müəyyən normalarla bölüşdürülərək büdcələrin nizamlaşdırılması.

Bütün bunlardan bir daha aydın olur ki, dövlət büdcəsi ilə ASK müəssisələri arasında sıx münasibət vardır. Dövlət büdcəsinin möhkəmləndirilməsi ASK müəssisələrinin inkişaf etdirmək, ASK müəssisələrini dinamik inkişafı isə dövlət büdcəsinin möhkəmləndirilməsi üçün əsas şərtidir.

3. ASK müəssisələrinin inkişafında dövlət büdcəsinin tənzimləyici rolu

ASK müəssisələrini tənzimləmək çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Dövlət büdcəsinin formalaşmasında və fəaliyyətində milli borc anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milli borc dövlətdə bəzi şəxslər və müəssisələr tərəfindən ödənilir. Milli borca qarşı iddialar olsa da borcu təcrid etmək mümkün deyil. Bunun səbəbi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Milli borc və dövlət sektorunun borc ödənişi fiskal siyasətin əhəmiyyətli aləti kimi nəzərdən keçirilə bilər;

2. Milli borc gələcək nəsillərin üzərinə yük qoysa da onlar gələcəkdə mənfəətə də sahib olacaqlar. Maddi və qeyri-maddi sərvət canlanır;

3. Kiçik milli borc balansı büdcəyə yaxınlaşır. İqtisadiyyat işsizliyin yüksək səviyyəsində və qanun inkişafında təcrübəyə malik ola bilər.

Milli borc iqtisadi anlayış kimi dövlət büdcəsi ilə birbaşa bağlıdır. Lakin milli borc dövlət borcu iqtisadi anlayışının eyni deyildir. Milli borc daha geniş iqtisadi münasibətləri əhatə edir və dövlət borcu onun tərkibindədir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində dövlət büdcəsinin təşkili, gəlirlərin və xərclərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi və büdcələrarası münasibətlərin nizamlanması məsələləri daha da mürəkkəbləşmiş və ciddi iqtisadi-sosial problemlərlə rastlaşır. Ona görə də yeni şəraitdə formalaşan Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsi gəlirləri və xərclərinin tənzimlənməsi, yeni iqtisadi-sosial baxımdan işlənib hazırlanmalı və təkmilləşdirilməlidir.

Qeyd olunmalıdır ki, dövlət büdcəsinin təşkili, büdcələrarası münasibətlərin nizamlanması məsələləri hər bir dövlətin quruluşu və onun inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həll edilir. Büdcələrin nizamlanmasına bu cür yanaşma gəlirlərin və xərclərin büdcə həlqələri arasında daha səmərəli və məqsədəuyğun bölüşdürülməsinə şərait yaradır və hər bir dövlət hakimiyyəti orqanının sosial-iqtisadi vəzifələrinin maliyyə vəsaitinə olan tələbatını düzgün müəyyən etməyə kömək edir.

Dövlət maliyyəsinin ən mühüm həlqəsi dövlət büdcəsidir. O, dövlət maliyyəsinin, demək olar ki, 60-70 faizini özündə cəmləşdirir. Büdcə - dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirmək üçün mərkəzləşdirilmiş pul fondunun formalaşması və istifadəsi formasıdır. Dövlətlə müəssisələr, təşkilatlar və əhali arasında yaranan maliyyə münasibətləri - büdcə münasibətlərini əks etdirir. Bu münasibətlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, birinci bölgü prosesində yaranır, ikinci isə odur ki, büdcə mərkəzləşdirilmiş pul fondunun formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədardır.

Təkrar istehsalın genişləndirilməsi, vətəndaşların sosial-mədəni tələbatlarının təmin edilməsi, müdafiə məsələlərinin həlli, dövlət idarəetmə strukturunun ümumi xərclərinin ötürülməsi üçün, hər il dövlətin əlində milli gəlirin müəyyən hissəsi cəmləşdirilir. Onun fəaliyyəti dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirmək üçün maliyyə bazasının formalaşmasını nəzərdə tutur.

Büdcə fondunun formalaşması və istifadəsi üzrə büdcə münasibətlərinin məcmusu dövlət büdcəsinin mahiyyətini təşkil edir.

Büdcənin köməyi ilə dövlət sosial və iqtisadi inkişaf üçün maliyyə resursları bir yere toplamaq imkanına malikdir.

Dövlət büdcəsinin bir sıra özünəməxsusluqları vardır:

- dövlət büdcəsi yenidən bölgü münasibətlərinin əsas iqtisadi forması kimi çıxış edir;
- büdcənin köməyi ilə milli iqtisadiyyatın sahələri, ölkənin əraziləri, cəmiyyətin fəaliyyət sferaları arasında milli gəlirin yenidən bölgüsü həyata keçirilir;
- büdcə bölgüsünün dairəsi dövlət maliyyəsinin tərkibində mərkəzi yer tutur.

Müasir tədqiqatlara görə dövlət büdcəsinin əsil mahiyyəti onun müstəqil iqtisadi kateqoriya olmasından ibarətdir.

Qanunvericilik baxımından isə büdcə dövlətin maliyyə bazasıdır, onun maliyyə planıdır.

Dövlət büdcəsinin iqtisadi kateqoriya kimi mahiyyəti onun bölgü və nəzarət funksiyaları vasitəsi ilə pul vəsaitlərinin dövlət əlində cəmlənməsi və onların ümumi dövlət tələbatının təmin edilməsi məqsədi ilə istifadə olunmasıdır.

Büdcənin bölgü funksiyasının məzmunu müxtəlif ictimai istehsal bölmələri arasında maliyyə resurslarının yenidən bölgüsü ilə müəyyən olunur. Nəzarət funksiyası ilə müxtəlif təsərrüfat subyektləri tərəfindən maliyyə resurslarının vaxtında və tam dövlət sərəncamına daxil olması, büdcə vəsaitlərinin bölgüsünün mütənəsibliyi və onların səmərəli istifadə olunması haqqında informasiya verir.

Cəmiyyətdə sosial-iqtisadi məsələlərin həlli üçün dövlət tərəfindən büdcə mexanizmi yaradılır. Büdcə mexanizmi - büdcə vəsaitlərinin formalaşması və istifa-

dəsinin spesifik metodlarının, büdcə münasibətlərinin konkret formalarının məcmusunu əks etdirir.

Büdcə mexanizminin köməyi ilə büdcədən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, istehsal və sosial proseslərin stimullaşdırılması aləti kimi istifadə etmək olar. Büdcənin vasitəsi ilə milli gəlirin yenidən bölgüsü ictimai istehsalın strukturunu təkmilləşdirməyə köməklik edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər).
2. A.Əliyev, Ə.Əbbasov, Ə.Qasımov – Müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatının aktual problemləri. Bakı, 2003.
3. M.Mahmudov. Dövlət büdcə tənzimlənməsinin iqtisadi problemləri. Bakı, 2003.
4. S.V.Salahov. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı, 2004.
5. Ə.Nuriyev. Regional siyasət və idarəetmə. Bakı, 2004.

MÖVZU 19. ASK MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI

1. ASK müəssisələrinin idarə olunması barədə anlayış.
2. Regionlarda sahibkarlıq münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və yaxşılaşdırılması
3. ASK-nın malik olduğu sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi

1. ASK müəssisələrinin idarə olunması barədə anlayış

Müstəqillik dövründə aqrar-sənaye kompleksində mülkiyyət formaları kökündən dəyişmiş və yeni, daha təkmil formalar təşəkkül tapmışdır. Kəndli (fermer) təsərrüfatları, istehsal kooperativləri, ailə təsərrüfatları, müəssisələrin kollektiv təsərrüfatları yeni üsullarla, zamanın tələblərinə uyğun gələn formada idarə olunurlar. Bu mənada aqrar-sənaye müəssisələrinin idarəçiliyi müstəqillik dövründə dəyişmiş və təkmilləşmişdir. İstər makro və istərsə də mikro iqtisadiyyat səviyyəsində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri dəyərli bəhrələr verir. Bütün bunlar ASK-nın idarə olunması səviyyəsində həyata keçirilən islahatların sayəsində əldə olunur.

ASK-nın idarə edilməsində elmi-nəzəri amillərdən səmərəli istifadə edilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Çoxukladlı təsərrüfatın formalaşması, çevik kredit, investisiya və xarici iqtisadi siyasət iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün başlıca şərtlərdir. Yekun mərhələdə milli pul sisteminin yaradılması, özəlləşdirmə, iqtisadiyyatın idarə edilməsinin yenidən qurulması,

bazar infrastrukturunun formalaşması, sərbəst qiymətlərin fəaliyyətinin genişləndirilməsi sahəsində idarəçilik metodları təkmilləşir. İqtisadiyyatın təşəkkül tapması xeyli dərəcə büdcənin çevikliyinə təmin edilməsindən, sosial proseslərin sabitliyindən, subinvestisiyalar fondunu formalaşdırmaq və ondan səmərəli istifadə edilməsindən çox asılıdır.

Bu məqsədlə respublikamızda aşağıdakı tədbirlər kompleks halda həyata keçirilir:

- bankların təkmilləşdirilməsi başa çatdırılır;
- kredit siyasəti yenidən qurulur: bunun üçün ilk növbədə kreditlərin həcmi və bankların nizamnamə fondları arasındakı nisbətə optimal variantı müəyyənləşdirilir, kredit resurslarına görə faizlərin uçot dərəcəsi bazar iqtisadiyyatı qanunlarına uyğunlaşdırılır;
- büdcədə keyfiyyət dəyişiklikləri aparılır və onlar beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılır;
- vergi sistemi təkmilləşdirilir, müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında gəlirlərin düzgün bölüşdürülməsi təmin edilir;
- büdcə vəsaitinə sət qənaət rejimi tətbiq olunur, bir sıra büdcə təşkilatları tam təsərrüfat hesabına keçirilir;
- vergi siyasəti təkmilləşdirilir, elmi-texniki tərəqqinin, investisiyaların, sahibkarlıq fəaliyyətinin fəallaşmasına şərait yaradılır;
- statistika və mühasibat uçotu işi beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılır;
- respublikanın milli valyutasının tam tədavülə buraxılması mexanizmi hazırlanıb həyata keçirilir;
- az tapılan və əhali üçün zəruri olan istehlak mallarının qiymətləri tənzimlənir;

- respublika üçün strateji əhəmiyyəti olan məhsulların ixracının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi təmin edilir;

- hazır məhsulların ixracı stimullaşdırılır, belə məhsulları ixrac edən müəssisələr üçün əlvərişli vergi sistemi tətbiq edilir;

- gömrük xidməti təkmilləşdirilir və Avropa standartlarına uyğunlaşdırılır, strateji əhəmiyyətli məhsulların qeyri-qanuni yollarla respublikanın hüdudlarından kənara axınının qarşısı alınır.

2. Regionlarda sahibkarlıq münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və yaxşılaşdırılması

Regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində sahibkarlığın inkişafı mühüm şərtidir. Belə ki:

-dövlətlə sahibkarlar arasındakı münasibətlər təkmilləşir və yaxşılaşır;

- məhsul istehsalı, istehlak malları istehsalı artır, özəlləşdirmə prosesi davam edir, ticarət, ictimai - iaşə, xidmət sahələri, kiçik müəssisələr, yarımçıq qalmış tikililər auksion, müsabiqə və digər yollarla əhaliyə satılır;

-fermer təsərrüfatlarının fəaliyyəti artır.

İslahatların ikinci mərhələsində respublikada idarəçiliyin təkmilləşdirilməsində istehsal sahələri və sosial proseslər yeni vüsət alır.

İqtisadi yüksəlişin başlıca hərəkətverici qüvvəsi bazarın stimullaşdırılmasından ibarətdir. Tələb və təklifin nisbətinin təsiri ilə tarazlıq qiymətləri müəyyən edilir və sahələr arasında investisiyaların axınının məqsədyönlü şəkildə yenidən qurulmasını təmin edir.

Kommersiya bankları, fond və əmtəə birjaları bu proseslərdə fəal rol oynayır. İxracatın geniş kreditləşdirilməsi, sərbəst iqtisadi əlaqələr istər daxili, istərsə də xarici bazarların tutumunun artmasına kömək edir. İstehsalın dünya stanlartlarına cavab verən texniki səviyyəsini təmin etmək üçün amortizasiya siyasəti liberallaşdırılır. Elm tutumlu məhsul ixrac edənlərə dövlət tərəfindən yardım göstərilir.

İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi yeni iqtisadi siyasətin hüquqi təməlini formalaşdıran qanunvericilik aktları sisteminə əsaslanır. Həmin aktların özəyini aşağıdakı prinsiplər təşkil edir:

- respublika ərazisində bütün iqtisadi proseslər və təsərrüfat subyektləri Azərbaycan dövlətinin səlahiyyəti ilə hərtərəfli əhatə edilir və onun iqtisadi suverenliyi qorunur;

- mülkiyyət plüralizmi əsasında onun bütün formalarının inkişafı üçün hüquqi təminat yaradılır;

- sahibkarlıq təşəbbüsü üçün əlverişli baza yaradılır;

- bazar tənzimləyiciləri sistemi formalaşır;

- əhalinin sosial müdafiəsi sahəsindəki tədbirlər hüquqi cəhətdən təmin edilir;

- xarici iqtisadi fəaliyyət tənzimlənir, xarici investorların respublika iqtisadiyyatına kapital qoyuluşu üçün əlverişli şərait yaradılır;

- ətraf mühitin qorunması və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi təmin olunur.

İslahatların ikinci mərhələsində ASK-nin idarə olunması bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

1. İlk növbədə ASK sistemində icraçılıq mədəniyyəti yüksəldilir;

2. Nazirlər Kabinetinin quruluşu idarəçilik tələblərinə uyğunlaşdırılır;

3. Strateji istiqamətlər üzrə məsləhətçi orqanların fəaliyyəti artırılır;

4. İdarəetmə sistemi təkmilləşir.

Bu məqsədlə:

- idarəetmə təkmilləşir;
- iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində dövlət mənafeyini təmin edən, onun müvafiq sahələrinin fəaliyyətini canlandıran fəaliyyətin iqtisad üsullarla tənzimlənməsinə yönəldilmiş tədbirlər həyata keçirilir;

- hökumət yanında elmi-məsləhət funksiyaları yerinə yetirilən orqanlar yaradılır;

- bazarı tənzimləməyin strategiyası müəyyənləşir;
- iqtisadiyyatın yeni sahələrinin inkişaf etdirilməsi və hüquqi şəxslərin formalaşdırılması zamanı təsisçi funksiyalar yerinə yetirilir;

- istehsalın infrastrukturunu yaradılır.

İdarəetmə sistemini təkmilləşdirmək üçün birinci növbədə yuxarı rəhbəredici təşkilatları təsərrüfata rəhbərlik etməkdən azad etmək lazımdır. Bu məqsədlə iqtisadiyyatın iri sahələrinin (sənaye, tikinti, nəqliyyat) idarə edilməsi üzrə müvafiq rəhbəredici orqanlar yaradılır. Onlar əsas etibarilə öz sahələrində perspektiv inkişafın strateji istiqamətlərini və dövlət siyasətinin müəyyən edilməsi, tabeliklərində olan müəssisələrin, birliklərin və təşkilatların fəaliyyətini əlaqələndirməklə məşğul olurlar.

İdarəetmənin strukturlarının yenidən qurulmasının əsas mahiyyəti məhsul istehsal edənlərin tam sərbəstliyi və istehsalın idarə edilməsinin əsas vasitələrinin onlara verilməsi əsasında əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafının real təmin edilməsindən, respubli-

kanın iqtisadi potensialının artırılmasında və onun bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi dünya bazarına çıxmasına şərait yaradılmasından ibarətdir. Bu zaman respublikanın mərkəzi iqtisadi orqanları, nazirlikləri və baş idarələri cari təsərrüfat məsələlərinin yerinə yetirilməsinə bilavasitə rəhbərlik edən müəssisələri və təşkilatları operativ və idarəetmə funksiyalarından azad edir və konkret təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləməkdən makroproseslərin inkişafını tənzimləməyə keçir.

ASK sistemində idarəçiliyin strukturunun yeniləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ASK strukturunun təkmilləşdirilməsinin strateji məsələləri çox və rəngarəngdir:

-Azərbaycan xalqının həyat tərzinə və milli ənənələrinə uyğun olaraq yaşayış səviyyəsini təmin etmək məqsədilə iqtisadiyyat sosial yönümlü edilir;

-məhsuldar qüvvələr səmərəli yerləşdirilir.

Dünya təsərrüfat sisteminin inkişaf meyilləri əsasında ictimai tələbata müvafiq dinamik inkişaf edən səmərəli, rəqabət qabiliyyətli və çevik iqtisadiyyat yaradılır;

-investisiya, əmək və material resurslarının struktur dəyişikliklərinə uyğun çevikliyin, onların iqtisadiyyatın ilkin bölmələrindən: kənd təsərrüfatı, hasilat sənayesi; təkrar xammalın emal edilməsi, tikinti, nəqliyyat, rabitə, intellektual fəaliyyət sahələrinin inkişafı təmin edilir;

-respublikanın milli və tarixi ənənələri qorunur, məhsul mübadiləsində iqtisadi ekvivalentlik prinsiplərinə əməl olunur;

-dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli istehsal inkişaf etdirilir;

-ekoloji tarazlıq təmin olunur;

Bir sıra sahələrin inkişafına üstünlük verilir:

-yanacaq və energetika sahəsi daha intensiv inkişaf etdirilir, enerjiden qənaətlə istifadə etmək və ixrac potensialını artırmaq, elektrik enerjisinə və ekoloji cəhətdən təmiz yanacaq növü olan qaza daha çox üstünlük verilir;

-ərzaq resurslarının artırılmasına yönəldilmiş kompleks məsələlərin həllinə nail olunur. Bu məqsədlə sahənin idarəetmə strukturunun yenidən qurulması, kənddə bazar infrastrukturunun inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsullarının itkisinin azadılması, onların saxlanması, emalı üzrə müasir şərait yaradılır.

Aqrar-sənaye kompleksində struktur siyasətinin əsas istiqaməti aqrar islahatların uğurla həyata keçirilməsi sahəsində əldə edilir:

-əhalinin mənzilə olan tələbatı ödənilir, kommunal təsərrüfatı bazar şəraitinə keçirilir, mənzil tikintisinin büdcədən kənar mənbələri hesabına maliyyələşdirilir. Əhalinin az təminatlı təbəqələri üçün müvafiq sosial təminatların verilməsi, investisiya böhranı şəraitində tikinti potensialının saxlanması və onun səmərəliliyi artırılır;

-nəqliyyat, rabitə, kommunikasiya sahələrində səmərəli bazar iqtisadiyyatının formalaşması üçün vacib olan istehsal infrastrukturunu dövlət və digər bölmələrin vəsaitləri hesabına yenidən qurulur.

Nəqliyyat və rabitənin inkişafına və sabitləşdirilməsinə dair tədbirlər ilk növbədə nəqliyyat və rabitə şəbəkələrinin inkişafı ilə onun maddi-texniki bazası arasında qeyri-mütənasiblik aradan qaldırılır.

Odur ki, ilkin mərhələdə respublikada iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması prosesini işlənilib hazırlanmış mexanizm əsasında təmin etmək olar:

-dünya bazarına mal çıxara bilən müəssisələrin və istehsal sahələrinin yaradılması, mövcud müəssisələrin yeni texnika ilə təchiz edilməsi və yenidən qurulması üçün ilkin təkanverici amil kimi rəqabət qabiliyyətli məhsulların ixracının artırılması;

-sazişlərin bağlanması və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, xarici kapitalın respublikaya fəal cəlb edilməsi, mənfəətin yenidən investisiyalaşdırılması üçün lazımi zəmin yaradılması;

-xarici kapitalın cəlb edilməsi vasitəsilə dövlət bölməsinin qismən səhmləşdirilməsi hesabına ağır sənayenin inkişaf etdirilməsi, müasir sosial və mühəndis infrastrukturunun yaradılması məqsədi ilə kapital tutumlu proqramların həyata keçirilməsi üçün fondların yaradılması;

-kapital tutumlu sahibkarlığı inkişaf etdirmək və investisiya fəallığını artırmaq məqsədi ilə iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirmək və onun müstəqil işləməsini təmin etmək üçün lazımi istehsal sahələri yaratmağa imkan verir;

-bir-biri ilə əlaqəli istehsal silsilələrinin kompleksləşdirilməsi və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin dünya bazarında rəqabət aparmaq səviyyəsinə ardıcıl çıxarılması üçün məqsədyönlü siyasət yetirmək. Bu yolun sxemi pambıqçılığın misalında belə ola bilər: pambıq ixracı-pambıqtəmizləmə sənayesi üçün avadanlıq satın - alınması - mahlıc ixtiracı əyirmə istehsalı üçün avadanlıq satın-alınması – iplik ixracı-toxuculuq müəssisələri üçün avadanlıq əldə edilməsi.

Bütünlükdə respublika iqtisadi həyatının normal fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə onun yanacaq-enerji kompleksinin etibarlı işindən asılıdır. Bu işdə neft-qaz-çıxarma sahəsi həlledici əhəmiyyətə malikdir.

3. ASK-nın malik olduğu sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi

Azərbaycan bu gün öz sərvətlərinin tam hüquqlu sahibi kimi neft və qaz hasilatının səviyyəsini, onun emalının və ixracının həcmi müstəqil müəyyən etməyə qadirdir. Respublika neftqazçıxarma sənayesinin gələcək inkişafı üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilir:

- xarici dövlətlərlə illərlə təşəkkül tapmış və sahə üçün maddi-texniki ehtiyatların gətirilməsini təmin edən iqtisadi əlaqələrin saxlanması məqsədilə müqavilələrin bağlanması;

- birgə müəssisələrin yaradılması, neft və qaz yataqlarının mənimsənilməsi, çıxarılmış xammalın emalı üzrə qurğuların və onun nəqli sistemlərinin yenidən qurulması, habelə yeni sənaye qurğu və obyektlərinin tikilməsinə xarici firmaların və kapitalın cəlb edilməsinin genişləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılması;

- neft və neft məhsullarının respublikanın əmtəə mübadiləsi əməliyyatlarında əsas ekvivalentlərdən biri olduğunu nəzərə alaraq, bu məhsulların boru kəmərləri vasitəsilə dəniz limanlarına daşınması məsələlərinin həlli;

- kadrların hazırlanması üzrə geniş miqyaslı proqramın həyata keçirilməsi.

Respublikanın maşınqayırma kompleksi çoxsahəlidir və burada böyük miqdarda kənardan gətirilən

metal, prokat, komplektləşdirici hissələr, avadanlıqlar, taxta məmulatı və s. istifadə olunur. Kompleks ilk emal bazasından demək olar ki, məhrumdur. İndiki şəraitdə müəssisələrin istehsal potensialını lazımi səviyyədə saxlamaq üçün müasir texnoloji avadanlıq, dəzgahlar alınması və axın xətlərinin quraşdırılması çox vacibdir.

Maşınqayırma kompleksinin strukturunun təkmilləşdirilməsi bu sahədə texnoloji cəhətdən silahlanmış yeni zavodların tikilməsini, bir sıra müəssisələrin istehsal profilinin dəyişdirilməsini və onların yenidən qurulmasını tələb edir. Bu məqsədlə kompleksin inkişafının əsas istiqamətlərindən biri xarici firmalarla birgə fəaliyyət dairəsini genişləndirmək, əlverişli şərtlərlə respublikaya xarici investisiyaların cəlb olunmasına nail olmaqdır.

Aqrar-sənaye kompleksində fəal struktur dəyişikliklərinin aparılması torpaq islahatı, zərərlə işləyən və aşağı rentabelli kolxoz və sovxozların ilk növbədə ləğv edilməsi ilə sıx əlaqədar idi.

Sahədə struktur siyasəti əsas etibarilə istehsalın aşağı düşməsinin qarşısının alınması üçün tez bir zamanda yönəldildi. Bu məqsədlə aqrar-sənaye kompleksində struktur siyasəti aşağıdakı istiqamətlərdə aparıldı:

- aqrar-sənaye istehsalının sahə strukturu təkmilləşdirildi, ərzaq məhsullarının çeşidi genişləndirildi;

- hazırda kənd təsərrüfatı istehsalının və emal sənayenin proporsional inkişafı təmin olunur;

- torpaq üzərində dövlət inhisarı aradan qaldırıldı və səmərəli çoxukladlı aqrar bölmə yaradıldı, torpaq islahatları həyata keçirildi, torpaqdan istifadə strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində köklü tədbirlər görüldü;

- kənddə lazımi sosial infrastruktur yaradılır;
- əsas kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emal müəssisələrinin rayonlar üzrə yerləşdirilməsi təkmilləşdirilir.

Struktur dəyişikliklərinin aparılması üçün əsas üsul məqsədli proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi oldu.

Taxıl istehsalının artırılması kənd təsərrüfatında struktur siyasətin ən öncül vəzifələrindən biri olaraq qalır. Yalnız bu yolla əhalinin taxıl məhsullarına olan tələbatının daha çox öz daxili ehtiyatlarımız hesabına ödənilməsinə, yem ilə təmin edilməsinə quşçuluq və heyvandarlıq komplekslərinin qarışıq yemə olan tələbatının ödənilməsinə imkan yaradılır.

Keçmiş iqtisadi əlaqələrin pozulması və MBD ölkələrindən şəkər alınmasının çətinləşməsi respublikada şəkər çuğunduru istehsalına diqqətin artırılmasını qarşıya məqsəd qoydu. Eyni zamanda şəkər çuğundurunun emalı müəssisələrinin tikilməsinə başlandı.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında aparılacaq struktur siyasəti xeyli dərəcədə respublika əhalisinin ərzağa olan tələbatını maksimum səviyyədə öz istehsalımız hesabına ödənilməsinə yönəldilmişdir.

ASK sistemində çalışanların sosial problemlərinin həll olunmasına da gündəlik diqqət yetirilir. Bununla əlaqədar olaraq sistemli islahatlar həyata keçirilir.

Bu, bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir:

- respublikanın xarici və daxili iqtisadi əlaqələrin yenidən qurulmasında ahəngdarlığın təmin edilməsi;
- xarici qüvvələrin təzyiqinə baxmayaraq strateji məqsədlərin üstünlüyünə əhəmiyyət verilməsi;

- xarici iqtisadi münasibətlərin beynəlxalq standart və hamı tərəfindən qəbul edilmiş formalara uyğun hüquqi əsaslarının yaradılması.

Respublika iqtisadiyyatının təşəkkül tapması onun qarşısında duran vəzifələrin xarakteri, xarici iqtisadi siyasətin formalaşdırılması aşağıdakılarla səciyyələnir:

- hazır məhsulları tədiyə qabiliyyətli lazımı tələbatı təmin etməyə imkan verən tutumlu daxili bazarın fəaliyyət göstərməsi;

- energetika müstəqilliyi;

- mineral xammal ehtiyatlarının, əlverişli bioiqlim potensialının, sərbəst və ucuz işçi qüvvəsinin mövcud olması;

- iqtisadiyyatın strukturunun dünya bazarında satılan valyuta tutumlu məhsullar istehsalına yönəldilməsi;

- deflyasiya prosesləri və dönrəli sabit valyuta gəliri hesabına maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi;

- xarici investisiyalar hesabına yeni texnika və texnologiyanın, istehsal mədəniyyətinin, yeni ideyaların idxalı üçün şərait yaradılması.

Tədavülə buraxılan milli valyutanın daxili dönrəliliyini təmin etmək yolu ilə respublikada maliyyə sabitliyinin yaradılması xarici iqtisadi siyasətin çox mühüm vəzifəsinə çevrilmişdir. Bu amilin prinsipial əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, manatın daxili dönrəliyi dollar və dünyanın digər aparıcı valyutaları ilə nisbətdə onun məzənnəsinin sabitliyi təmin edilsə, respublikada yeni müəssisələr yaratmağa və onların məhsullarını daxili bazarda satmaq yolu ilə manat qazanmağa xarici investorlarda böyük marağ yaranacaqdır. Əks təqdirdə xarici iqtisadi münasibətlər xammal barteri, ticarət vasitəçilik əməliyyatları hüdudlarından kənara çıxmayacaqdır. Başlıcası isə əldə edilən mənfəətin respublika-

mızda daxili tələbatın ödənilməsinə yönəldilmiş yeni sahələrə investisiya şəklində qoyulması üçün lazımı stimullar təmin edilməyəcəkdir.

Azərbaycanın bioiqlim şəraiti dünya bazarında böyük tələbatı olan məhsullar istehsal etməyə imkan verir. Lakin uzun illər respublikanın aqrar bölməsində sərt struktur siyasəti və ixtisaslaşdırma onu xarici ölkələrdən ərzaq məhsulları almağa məcbur etmişdir.

Məqsədli kredit proqramlarının həyata keçirilməsinin üstün istiqamətləri əsasən bunlardır:

- respublikanın valyuta ehtiyatlarını icbari qaydada yenidən bölüşdürmək yolu ilə kifayət qədər inkişaf etməmiş sahələrə valyuta ehtiyatları ayırmaq lazım gəlir. Bu sahələrə ilk növbədə ərzaq kompleksi, kəndli (fermer) təsərrüfatları aiddir:

- rəqabət qabiliyyəti valyuta potensialını artırmağa imkan verir;

- xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün lazımı zəmin yaradan sahələr (mühəndis və sosial – məişət infrastrukturunu, informasiya – kommunikasiya sistemləri və s.).

Xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə edilməsinin təşkili aşağıdakı hüquqi aktlara əsaslanır:

- xarici ticarətin həyata keçirilməsi, ixrac-idxal lisenziyalarının verilməsi, malların (xidmətlərin) və digər əmlakın deklarasiya edilməsi, sərhədyanı ticarətin tənzimlənməsi qaydası;

- beynəlxalq kommertiya arbitraji, xarici ticarət bağlaşmaları üzrə mübahisələrin həll edilməsində mühüm rol oynayır;

- respublikanın valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsində hakimiyyət orqanlarının səlahiyyəti və bank sisteminin funksiyaları müəyyən edilməklə valyuta ilə tən-

zimpləmə haqqında qanun, valyuta sərvətlərinə sahiblik, onlardan istifadə və onların tənzilənməsi qaydası;

-valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi və valyuta vəsaitlərinə nəzarət qaydaları;

-gömrük məcəlləsi və gömrük tarifi haqqında qanuna daha ciddi əməl olunmalıdır;

-sərbəst iqtisadi zonalar haqqında qanunun həyata keçirilməsinə mühüm əhəmiyyət vermək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının tarixi iqtisadi fəaliyyətinin yuxarıda sadalanan istiqamətləri və prinsiplərinin reallaşdırılması hazırda iqtisadi islahatın genişləndirilməsində, bazar münasibətlərinin təkmilləşdirilməsində böyük əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də respublikanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin, tənzimləmənin yeni sistemini formalaşdırmaq üçün iqtisadi; hüquqi və təşkilati tədbirlərin bütün kompleksi ən qısa müddətdə həyata keçirilir.

Ölkəmizin qanunvericiliyi dövlət büdcəsinin və yerli büdcələrin mədaxil hissəsini formalaşdıran vergiləri və mədaxili, regional inkişaf fondunun hüdudlarını müəyyən edir. Mülkiyyətin özəlləşdirilməsi hesabına əldə edilən vəsaitin büdcədə maksimum cəmlənməsini də nəzərdə tutmaq lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində mühüm rol oynayan amillərdən biri vergi sistemidir. O, idarəetmə sisteminin bütün subyektlərinə lazımi mənafe dairəsi yaratmaq üçün kifayət qədər universal və çevik olmalıdır. Məhz vergi və kredit siyasətini üzvi şəkildə əlaqələndirmək mühüm təkrar istehsal proseslərinin, hər şeydən əvvəl investisiyaların miqyasını və istiqamətlərini, yığımla istehlakın nisbətini tənzimləməklə iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu təmin etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər).
2. Ə.Abbasov, Ə.Qasımov. İqtisadiyyatımızın inkişafının aktual problemləri. Bakı, 2000.
3. Ə.Nuriyev. Regional siyasət və idarəetmə. Bakı, 2004.
4. İ.İbrahimov. Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri. Bakı, 2002.
5. İ.İbrahimov, E.İbrahimov. Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi – hüquqi mexanizmi. Bakı, 2004.

MÖVZU 20. AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİNİN İNFRASTRUKTURU

1. İnfrastruktur barədə anlayış
2. İstehsal infrastrukturunu
3. Sosial infrastruktur

1. İnfrastruktur barədə anlayış

Müasir şəraitdə elmi-texniki tərəqqi məhsuldar qüvvələrin inkişafının sürətləndirilməsinə, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsinə, iqtisadiyyatda yeni-yeni müstəqil sahələrin əmələ gəlməsinə və nəticədə son məhsul istehsalının artmasına səbəb olur. İstehsalın həcmi artdıqca onun xammala, köməkçi materiallara, enerjiyə, nəqliyyata, texniki təmirlə əlaqədar xidmət işlərinə və s. tələbat artır. Beləliklə, müəyyən qrup iqtisadiyyat sahələri istehsalının inkişafına xidmət işlərini yerinə yetirmək üçün formalaşaraq müəyyən qrup halında fəaliyyət göstərməyə başlayır. İqtisadiyyatın məhsuldar qüvvələrinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edən belə sahələrinə infrastruktur (latınca: infra - aşağı, alt, struktur - quruluş deməkdir) deyilir.

İnfrastruktur maddi-istehsal sahələrinin (sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti) fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan texnoloji və sosial xidmət sahələrinin və onların inkişafının məcmusudur. İctimai istehsalın inkişafı, əmək məhsuldarlığının artımı, istehsal ehtiyatlarından qənaətlə istifadə edilməsi, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətlənməsi və s. hazırda xidmət sahələrinin fəaliyyətindən xeyli dərəcədə asılıdır. İnfrastruktur maddi istehsalın ayrılmaz hissəsi kimi iqtisadi kateqoriya

olub son məhsulun artmasına xidmət edir.

Məhsul istehsalının artırılmasının və lazımı keyfiyyətlə istehlakçılara çatdırılmasının ehtiyat mənbələri yalnız istehsal prosesində deyil, həm də xidmət sahələrində mövcud olduğu üçün infrastruktur bölməsində buraxılan nöqsanlar bəzən əsas istehsal sahələrində buraxılan nöqsanlara nisbətən iqtisadiyyata daha böyük ziyan vurur.

İnfrastrukturun əsas vəzifələrindən biri istehsal müəssisələrini xidmət işlərindən azad etmək və onların diqqətini bilavasitə istehsal proseslərində cəmləşdirməkdir. Bu baxımdan hazırda kənd təsərrüfatı istehsal infrastrukturunu bir neçə istiqamətdə inkişaf etdirilir. Həmin istiqamətlərə aşağıdakılar daxildir: bütün nəqliyyat növləri və elektrik enerjisi ötürücüləri; bütün rabitə növləri; maddi-texniki təchizat, tədarük və satışın təşkili üzrə olan sahələr (anbarlar, buxana və elevator təsərrüfatları, qablaşdırma materialları hazırlanan sexlər və s.); su təchizatı ilə bağlı olan sahələr, elmi-tədqiqat və informasiya işləri ilə məşğul olan sahələr, xüsusi xidmət sahələri (aqrokimya, bitki mühafizəsi, baytarlıq, süni mayalandırma və s.)

Məlumdur ki, bu xidmət sahələrinin ölkəmizdə məhsul istehsalının artırılmasında böyük əhəmiyyəti vardır.

Müasir şəraitdə bazar iqtisadiyyatına keçid, sahibkarlığın inkişafı sahəsində dövlətin aqrar siyasətinə müvafiq olaraq kənd təsərrüfatında geniş miqyasda anbar və buxanalar, iri və xırda həcmli emal müəssisələri tikilməsinə, kəndlərə qaz və su çəkilməsinə, onların elektrik enerjisi ilə təchizatının yaxşılaşdırılmasına diqqət artırılmalıdır.

ASK sistemində əvvəllər infrastruktur əsasən kənd

təsərrüfatı, istehsal vasitələri istehsalı sahələri və kənd təsərrüfatı məhsulları emalı sahələri arasında əlaqə yaradırdı. Sonralar əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə əlaqədar müstəqil fəaliyyət göstərən infrastruktur istehsal və sosial xarakterli, geniş əhatəli xidmət şəbəkəsi kimi formalaşaraq ASK-da sahələr arasında əlaqə yaratmaqla kompleksin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə real təminat verməyə başlamışdır. ASK-ya hər şeydən əvvəl sabit sahələrarası əlaqələr sistemi olduğu üçün infraqururuktura kompleks əmələ gətirən elementlər kimi də baxmaq olar.

Belə ki, infraqururukturun bir qrup elementləri (yol-nəqliyyat təsərrüfatı sistemi, rabitə və informasiya xidməti, maddi-texniki təchizat, enerji təminatı və s.) ASK-nın bütün sferalarına, digər qrup elementləri (tədarük, anbar, buxana təsərrüfatları, qablaşdırma və s. xidmət sahələri) isə yalnız kənd təsərrüfatına və emal sənayesi sahələrinə, başqa bir qrup elementləri (təmir, texniki xidmət, meliorasiya, su təminatı, aqrokimyəvi xidmət, bitki mühafizəsi xidməti sistemi, baytarlıq xidməti, süni mayalandırma, yem və toxum hazırlanması və elmi təminat) ilə bilavasitə kənd təsərrüfatı istehsalına xidmət edir.

İnfraqururuktur müxtəlif istiqamətli milli iqtisadiyyat sahələrinin məcmusu kimi təkrar istehsal prosesinin normal həyata keçməsinə xidmət göstərir. İstehsalata bilavasitə xidmət edən sahələrə istehsal infraqururuktur, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalına və konkret sahələrdə onların (normal) fəaliyyətinə şərait yaradan sahələrə – sosial infraqururuktur deyilir. Kənd təsərrüfatında infraqururuktura torpaq-iqlim şəraiti, relyef, su ehtiyatları, istehsalın yerləşməsi, texnologiyanın xüsusiyyətləri və s. şərtlər təsir göstərir. Bu şərtlərə uyğun olaraq infraqururuktun tərkibi

bində müəyyən dəyişikliklər edilir. Məsələn, istehlak mənbələrindən aralı, lakin əlverişli torpaq-iqlim şəraitində tərəvəz istehsal etdikdə yol-nəqliyyat təsərrüfatının və qablaşdırma materialları hazırlanması ilə məşğul olan sexlərin inkişafına; südçülük-kartofçuluq təsərrüfatında südün daşınması ilə əlaqədar xüsusi təyinatlı nəqliyyat vasitələri ilə yanaşı, kartofun saxlanması üçün anbar təsərrüfatının genişləndirilməsinə də fikir verilməsi vacib məsələlərdəndir.

İnfrastruktur məhsul istehsalı prosesində bilavasitə iştirak etmir, lakin təkrar istehsalın başqa mərhələlərinin bilavasitə iştirakçısına çevrilir. Məsələn, infrastrukturun nəqliyyat-təmir işləri, maddi-texniki təchizat və s. ilə məşğul olan sahələri istehsal prosesinin səmərəli fəaliyyəti üçün zəruri hazırlıq işlərinin yerinə yetirilməsinə, aqroservis, baytarlıq, texniki xidmət və s. istehsal prosesinin fasiləsiz fəaliyyətinə köməklik göstərməsinə; saxlanma, daşınma, qablaşdırma, ilkin emal, satış və s. ilə əlaqədar inkişaf etdirilən sahələr istehsal-istehlak əlaqələrinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Ərazi əlamətinə və istehsala xidmət səviyyəsinə görə infrastruktur bütövlükdə xalq təsərrüfatı, ayrı-ayrı regional müəssisə (və ya lokal) infrastrukturlarına ayrılır. Xalq təsərrüfatı infrastrukturuna ölkə üzrə istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin normal fəaliyyətinə xidmət edən sahələr aid edilir. Burada xalq təsərrüfatı komplekslərinin (aqrosənaye, yanacaq-energetika, tikinti və s.) infrastrukturunu, həmçinin vahid energetika, nəqliyyat, təchizat sistemləri daxildir. Regional infrastruktura müəyyən ərazi (iqtisadi rayon, respublika, vilayət, diyar) üzrə ictimai istehsalın fəaliyyətinə şərait yaradan xidmət elementlərinin məcmusu aid edilir. Məsələn, torpağın meliorasiya tədbirlərini həyata keçirən təsərrüfat sistemi,

respublika əhəmiyyətli yollar və s. regional infrastrukturunu səciyyələndirir. Lokal infrastruktur müəssisə səviyyəsində formalaşan və ona xidmət göstərən sahələri özündə birləşdirir. Təsərrüfatdaxili və təsərrüfatlararası yolların salınması, maşın və alətlərin təmiri, xidmət işlərinin səmərəli təşkili, elektrik, anbar təsərrüfatlarının inkişafı, aqroservis şəbəkəsinin genişləndirilməsi və s. lokal infrastrukturun inkişafını əks etdirən başlıca istiqamətlərdir.

İstehsal təyinatına və xüsusiyyətinə görə infrastruktur sahələrarası və sahədaxili olur. Sahələrarası infrastruktur təyinatına görə ASK-nın əksər və ya bir neçə sahəsinə xidmət edir. Məsələn, nəqliyyat, rabitə, yollar və s. Sahədaxili infrastrukturun xüsusiyyəti elədir ki, o yalnız ASK-nın konkret sahəsinə xidmət göstərir. Məsələn, bitkiçilikdə toxumçuluqla əlaqədar xidmət işləri torpaqların meliorasiya cəhətdən yaxşılaşdırılması, heyvandarlıqda baytarlıq xidməti işlərinin təşkili və s. sahədaxili xidmətlərə aid edilir.

İnstitusional infrastruktur funksional təyinatlı, ictimai - faydalı qeyri – istehsal sahələrə (elmi sahələrdə, idarəetmədə, hüquq - mühafizə, maliyyə-kredit və müdafiə xarakterli) xidmətin göstərilməsi deməkdir. Elmi-tədqiqatlardan irəli gələn xidmət kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvanlarının məhsuldarlığına təsir edən mineral gübrələrin, herbisidlərin, insektisidlərin, bitki və heyvan xəstəlikləri, zərərvericilərinə qarşı işlədilən Kimyəvi dərmanların, vitaminlərin, qarışıq yemlərin ən yaxşı növünü, ekoloji cəhətdən ən səmərəlisini müəyyən edib təsərrüfatlara tövsiyə etmə xidmətinin həyata keçirilməsini təmin edir.

Kənd yerlərində asayışı mühafizəetmədə hüquq mühafizə orqanlarının xidməti, müdafiə xarakterli xid-

mət (cəmiyyət səviyyəsində) və s. İstehsalata faydalı, lakin qeyri-məhsuldar xidmət göstərən sahələrə-institusional infrastruktur deyilir.

2. İstehsal infrastrukturunu

İstehsalata bilavasitə xidmət edən sahələrə istehsal infrastrukturunu deyilir. İstehsal infrastrukturuna: istehsala xidmət edən yol-nəqliyyat; rabitə; tədarük; topdansatış ticarəti; maddi-texniki təchizat; təmir emalatxanaları və s. xidmət sahələri daxildir.

İstehsal infrastrukturunun göstərilən sahələrinin bir qismi aqrar-sənaye kompleksinin başqa tərkib hissələrinin hamısına, digər qismi isə onun ayrı-ayrı sferalarına xidmət edir.

Kənd təsərrüfatında geniş təkrar istehsal sürətləndikcə, istehsalın həcmi artdıqca əsas sahəyə xidmət edən enerjiyə, nəqliyyata, köməkçi materiallara, texniki təmirə, bitki mühafizəsinə, aqrokimyəvi xidmətə, baytarlıq xidmətinə, informasiya xidmətinə, torpaqların meliorasiyasına, su təsərrüfatı xidmətinə və s. xidmətlərə tələbat artır.

Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi və məhsulun vaxtında istehlakçılara çatdırılması üçün istehsalla yanaşı, xidmət sahələrinin də inkişaf etdirilməsi zəruridir. Çünki infrastruktur sahələrində buraxılan nöqsanların, çatışmazlıqların obyektiv və subyektiv səbəblərinin aradan qaldırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Adi maşın və avadanlıqların, tara təmiri emalatxanalarının, nəqliyyat vasitələrinin çatışmaması, təsərrüfatların anbarlarla, elevator təsərrüfatları ilə, soyuducularla təmin edilməməsi, yolların yararsız olması və s. səbəblər üzündən təsərrüfatlara böyük ziyanlar

dəyir.

3. Sosial infrastruktur

Sosial infrastruktura – maarif, təhsil, səhiyyə, ticarət, sərnişin nəqliyyatının bütün növləri, əhaliyə xidmət edən rabitə, mədəni - məişət xidməti, mənzil-kommunal təsərrüfatları, idman və qeyri-istehsal sahələri aiddir.

Sosial infrastruktur bilvasitə istehsal prosesində iştirak etməsə də və istehsal dəyəri yaratması da o, məhsuldar qüvvələrin əsas tərkib hissəsi olan insanlar üçün normal həyat şəraiti yaradılmasında işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı prosesində bilavasitə iştirak edir. Kənd yerlərində əhaliyə göstərilən xidmət sahəsinin inkişafı, kənd əməkçilərinin maddi və mədəni həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və iş qüvvəsinin geniş təkrar istehsalı üçün əlverişli şərait yaratmaqla onların ictimai istehsal prosesində və şəxsi həyatında da məhsuldar iştirak etməsini təmin edir. ASK sistemində bazar iqtisadiyyatının inkişafı, kənd yerlərində sahibkarlığın formalaşması və yaranması şəraitində kənd əməkçilərinin tələb və qayğılarına diqqət, onların cəmiyyətin və istehsalın idarə olunmasına cəlb edilməsi, sosial-iqtisadi fəallığının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aqrar-sənaye kompleksi sistemində çalışanlar üçün lazımi mənzil-məişət və mədəni şərait yaratmadan, onların asudə vaxtını səmərəli təşkil etmədən, ümumi İntellektual və peşə səviyyəsinin yüksəldilməsinə qayğı göstərilmədən kənd təsərrüfatı və bütövlükdə ASK institusional, sosial infrastrukturunu qarşısında qoyulmuş vəzifələrin vaxtında və yüksək səmərə ilə yerinə yetirilməsi qeyri-mümkündür.

Bütün bunlar kəndin sosial – iqtisadi simasının dəyişilməsində, onun yeni görkəm almasında ümumi inkişaf proqramının işlənilib hazırlanmasını və tezliklə həyata keçirilməsini ön plana çəkir.

Son illərdə kəndin sosial inkişafına dövlət büdcəsindən ayrılan əsaslı vəsaitlərin həcmnin son dərəcə azaldılması, qiymətlərin buraxılması, əmək haqqının artım tempi ilə qiymətlərin artım tempi arasında xeyli fərqin olması və kənd əməkçilərinin il uzununu alın təri ilə qazandıqları cüzi məbləğdə əmək haqqının kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən gecikdirilməsi və ya heç verilməməsi üzündən əhalinin həyat səviyyəsinin gündügdən pisləşməsi və sosial infrastruktur sahələrinin xidmətlərindən əhalinin istifadə qabiliyyəti aşağı düşmüş və kənddə bir çox xidmət sahələrinin fəaliyyəti dayanmışdır. Bunun da nəticəsində kənd təsərrüfatı sahələrində çalışanların sayı ildən-ilə azalmağa başlamışdır.

Əhalinin cansağlığına qayğı ən mühüm vəzifələrdən biridir. Onların sağlamlığını qorumaq və ömrünü uzatmaq, səhiyyə, idman və bədən tərbiyəsini inkişaf etdirmək, ictimai istehlak fondlarının yerinə yetirdiyi mühüm vəzifələrdən biridir.

Ölkənin iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə həm ictimai istehlak fondlarının özünün həcmi, həm də bu fondlardan səhiyyə sisteminin inkişafına ayrılan hissə artır. Respublikada səhiyyə sisteminə dövlət tərəfindən əsaslı vəsait qoyuluşu ictimai istehlak fondlarından istifadə edilməsinin ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Son illər ölkədə baş verən siyasi və iqtisadi proseslər, uzun sürən müharibə vəziyyəti ölkənin iqtisadiyyatını sarsıtmış və əhalinin sosial vəziyyəti bununla pisləşmiş, təhsilə, səhiyyə və sosial infrastrukturun digər sahələrinə əsaslı vəsait qoyuluşu azalmışdır. Bu da özünü əhaliyə səhiyyə və

digər xidmətlərin pisləşməsində göstərir. Mənzillərin abad saxlanması və onlardan istifadənin yaxşılaşdırılması məqsədilə kənd təsərrüfatı müəssisələrində xidmət qrupları və ya bölmələri yaratmaq və onların işini kommunal işin daim yaxşılaşdırılması istiqamətinə yönəltmək hazırda mühüm sosial məsələlərdən biridir.

Sosial infrastrukturun mühüm elementlərindən biri aqrar-sənaye kompleksində çalışan mütəxəssislərin və kütləvi peşə sahiblərinin təhsil sisteminin təşkilidir. Kənd təsərrüfatında çalışan rəhbər işçilər və mütəxəssislər öz ixtisaslarını ASK sistemində fəaliyyət göstərən Ali İdarəetmə Məktəbində və onun respublikadakı müvafiq təhsil ocaqlarında artırır. Bundan başqa, ali və orta ixtisas kənd təsərrüfatı təmayüllü təhsil ocaqlarında da geniş miqyasda kadr hazırlanır.

Kütləvi peşə sahələri üzrə mütəxəssislər, ixtisaslı fəhlə və traktorçu - maşinistlər, kombaynçılar, heyvandar operatorlar və s. hazırlamaq işi müxtəlif orta ixtisas və kütləvi peşə məktəblərinə həvalə olunmuşdur. Respublikada ASK sistemi üçün mütəxəssislər hazırlayan, onların ixtisas dərəcəsini artıran şəbəkələr mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı üçün yüksək ixtisaslı peşəkar kadrların hazırlanması və yenidən hazırlıq keçməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz geniş profilli traktorçu-maşinistlər sahədə yeni texnoloji baxımdan müxtəlif tip markalı kənd təsərrüfatı maşınları və nəqliyyat vasitələri idarə etməyi bacarmalı, bununla yanaşı, xidmət etdiyi texnikanı sazlamaq, təmir və çilingərlik işini də dərindən bilməlidirlər.

ASK-nın sosial sferasının mühüm tərkib hissələrindən biri də kənd yerlərində əhalinin mədəni həyat səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Kənd yerlərində əhalinin

mədəniyyət ocaqları şəbəkəsini genişləndirmək və yüksək ixtisaslı mədəni-maarif kadrları cəlb etməklə Adamların öz asudə vaxtlarından səmərəli istifadə üçün şərait yaratmaq lazımdır. Kənd klublarının, idman qurğularının, musiqi məktəblərinin və s. iri mədəniyyət və musiqi mərkəzləri ilə əlaqəli fəaliyyətinin təmin edilməsi və s. müasir şəraitdə sosial infrastrukturun inkişafının vacib istiqamətlərindən hesab olunur.

Müasir kəndin sosial infrastrukturunun yaxşılaşdırılması kənd yerlərində məişət xidməti işlərinin təşkilindən daha çox asılıdır. Bir çox kəndlərdə paltar tikilməsi, ayaqqabı təmiri, elektrik-məişət cihazlarının təmiri üzrə emalatxanaların, sexlərin və müəssisələrin yoxluğu səbəbindən kənd əməkçilərinin məişət ehtiyaclarından ötrü şəhər və ya rayon mərkəzlərinə getməyə məcbur olması səbəbindən onların asudə vaxtlarından səmərəli istifadə etməyə imkanı olmur və bu da ictimai istehsalda 15-20% iş vaxtı itkisinə səbəb olur. Kənd əhalisinin mənzillə, sosial-mədəni obyektlərlə təmin edilməsi, Adambaşına əmtəə dövriyyəsinin və pullu xidmətlərin səviyyəsi hələlik çox aşağıdır. Buna görə də sosial infrastrukturun ölkədə sürətlə inkişaf etdirilməsinə hər vasitə ilə nail olmaq vacib və təxirəsalınmaz vəzifələrdəndir.

ASK-nın müasir inkişaf mərhələsində kənd təsərrüfatı məhsulları ilə fyuçers ticarəti əlaqələrinin yaradılması da çox faydalıdır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı fyuçers bazarı öz ilk addımlarını atır və ölkənin iqtisadiyyatının sabitləşməsində əsas amil kimi çıxış edə bilər. Fyuçers ticarəti gələcəkdə hər hansı vaxt anına, məhsulun istehsal olunması və satışa hazırlanması vaxtına, əmtəəyə həqiqi (real) qiymətin müəyyən olunmasına imkan verir. Bununla da kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları əlverişsiz

qiymət dəyişmələri hallarında müflisləşmədən sığortalanırlar və əvvəlcədən satılan, ancaq hələ istehsal olunmayan əmtəənin pulunu faizsiz kredit kimi öz ehtiyaclarını ödəmək üçün alır və xərcləyir.

Təsərrüfata təqvim ili müddətində pul vəsaitlərinin az-çox bərabər səviyyədə daxil olmasının heç də az əhəmiyyəti yoxdur, lakin bunun üçün kənd təsərrüfatının bütün bazar ili müddətində nəğd əmtəə ticarəti gedişi təmin olunmalıdır.

Bazar ili – bu vaxt dövrü kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsullarının yığılması və onların satışa hazırlanması anından gələn təqvim ilində yeni məhsulun yetişməsinə qədər olan müddəti əhatə edir.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin hər növü üçün bazar ili məhsulun yığılma müddətindən asılı olaraq müxtəlif cür davam edir. Məsələn, payızlıq dənli bitkilər üçün 1 avqustda başlayır və gələn ilin 31 iyulunda qurtarır, yazlıq bitkilər üçün isə 1 sentyabrdan-31 avqusta, dən üçün qarğıdalının 1 oktyabrdan-30 sentyabra, silos üçün qarğıdalının 1 dekabrdan gələn ilin 31 martına kimi davam edir.

Məhsulun yığımından 2-3 ay keçdikdən dərhal sonra nəğd bazarında minimum qiymətlə ticarət etməyə başlayırlar, sonra isə daha yüksək qiymət üzrə fyuçers Kontraktı ilə mal göndərmək lazım gəlir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymətlər uzaq müddətlərlə mal göndərilməsi, yaxın vaxtda göndərilmiş oxşar məhsulun qiymətini ötür keçir (buraya məhsulun saxlanması, sığortalanmasına xərclər və kreditin faizi üzrə dəyər daxildir).

Əmtəələrin saxlanma xərclərinə – anbarların amortizasiyası, onların enerji ilə təmin olunmasının dəyəri, cari və kapital təmirə ayırmalar, xidmət heyətinin saxlan-

masına, məhsulların seçilməsinə və emalına xərclər, həmçinin istifadəyə yararsız tullantıların dəyəri sığorta ödəmələri və s. daxil edilir.

Məhsulun əmtəə istehsalçısının (satıcının) anbarlarında saxlanma xərclərini bir aylıq üçün bu formula ilə hesablamaq olar.

$$X = \{(Q * F) : (12 * 100)\} + M + S$$

Burada:

Q – bazar ilinin əvvəlində məhsul vahidinin start (başlanğıc) qiyməti;

F – bankın illik kredit faizi;

12 – ildə ayların sayı;

100 – faizə çevirmək üçün nisbi rəqəm (manatla);

M -ay müddətində əmtəə vahidinin saxlanmasına məsrəflər (xərclər) manat;

S – məhsul vahidinə ay hesabı ilə sığorta ödəmələridir.

Əgər 1 ton buğdanın bazar ilinin əvvəlində qiyməti 30 min manat, onun saxlanmasına 1,2 min manat, sığorta ödənişi 0,8 min manat və kredit tarifi 80% təşkil edirsə, ay ərzində onun saxlanması xərcləri təşkil edir:

$$X = \{(30 * 80) : (12 * 100) + 1,2 + 0,8 = 4 \text{ min manat}$$

Fyuçers kontraktı ilə mal göndəriləndə payızlıq buğdanın tonunun qiyməti – noyabr ayında 34 min manat (30+4), dekabrda 38 min manat (34+4), gələn ilin yanvarında 42 min manat (38+4) min manat təşkil edir.

Bu fyuçers kontraktlarına xərclərin tam ödənilməsində ümumi şəkildə səpələmə (pərakəndə) qiymətdir.

Ancaq bazar şəraitində tələb və təklif vəziyyətindən asılı olaraq qiymətlər dəyişirlər. Təklifin aşağı düşməsində, yaxud tələbin artmasında qiymətlər artır və əksinə.

Fyuçers və nəğd bazarlarında tələb və təklif qanunu qiymət münasibətlərinə oxşar təsir edir. Əgər, tələb təklifi ötüb keçirsə, onda nəğd bazarın qiymətləri fyuçers bazarının qiymətindən yüksək olacaqdır və əksinə. Nəğd bazarında real əmtəənin qiyməti (Q nəğd) və onun fyuçers bazarında qiyməti (Q fyuçers), arasındakı fərq bazis (B) adlanır və onu aşağıdakı formula ilə müəyyən edirlər:

$$B=Q_n-Q_f$$

Nəğd və ya fyuçers bazarlarında hansı qiymətin yüksək olmasından asılı olaraq bazis müsbət və ya mənfi ola bilər (habelə, sıfıra da bərabər ola bilər). Mənfilik normal bazara xasdır. Belə ki, keçmiş mövqeyin qiyməti adətən bir qayda olaraq yaxının qiymətindən yüksək olur. Çox nadir hallarda bazis müsbət olur, tələbin nəğd əmtəəyə kəskin surətdə artması vaxtı təcili olaraq əmtəənin artmasına görə ən yaxındakı mövqeyin qiyməti xeyli yüksəlir. Nəğd və fyuçers qiymətləri arasındakı fərqi azalması bazisin möhkəmləndirilməsi adlanır və bu satıcı üçün uduşu bildirir.

Bazisin azalması yaxşı əlamət sayılır. Faktiki bazis uzaqlaşdırılmışdan az olduqda satıcı qənaət əldə edir. Onun yüksəlməsi isə əksinə satıcı üçün zəifləmə adlanan xoşagəlməz simptomdur, çünki o gözlənen və faktiki bazis arasındakı fərq həcmində zərərə düşür. Bazis üzrə qənaət fyuçers birjasında əlavə xalis ticarət gəlirinə bərabərdir, ona görə itki isə gəlir əldə etməməkdir, yəni mənfəətin (xeyirin) əldən verilməsidir.

Əmtəə istehsalçıları özlərinin praktiki işlərində mürəkkəb hesablamalar aparmadan «bazis» göstəricisindən istifadə etmələri əlverişlidir. Hər bir fermer müstəqil surətdə bazisin dəyişməsinə izləyə bilər.

Bazarın konyunkturasına (vəziyyətinə) həmçinin, bunun nəticəsi olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının kəmiyyətinə əvvəlki ildən keçən ehtiyatların həcmi cari ildə məhsulun istehsalına proqnoz, onun idxal və ixracı, heyvandarlıq üçün yemə, toxuma olan tələbat (ərzaq və sənaye məqsədli), inflyasiyanın mümkün səviyyəsi, faiz tariflərinin dəyişməsi, əmtəələrin saxlanması və nəqliyyata yüklənməsi problemləri kimi amillər təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatı malları bazarında təklifin həcmi başlıca olaraq kənd təsərrüfatı müəssisələrində onların istehsalının həmindən asılıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına hava şəraiti, tarlaların məhsuldarlığı (əkin sahəsi vahidindən götürülən məhsulun miqdarı), əkin sahələrinin həcmi, istehsalın texnologiyası, ölkənin aqrar-sənaye kompleksinin, dövlət idarəetmə orqanlarının sosial, iqtisadi və texniki siyasəti kimi amillər təsir göstərilir.

Hava şəraiti – yağmurların miqdarı, soyuq və şaxtılı havaların düşməsi müddəti, bitkilərin vegetasiyası dövründə havanın və torpağın hərarəti ilə xarakterizə edilir. Yaz ayazları və çox rütubətli hava səpinin vaxtını ləngidir və təbii ki, məhsuldarlığı aşağı salır. Mart, aprel, may və iyun ayları kənd təsərrüfatı bitkiləri üçün hava şəraiti baxımından, xüsusən rütubətlə təminat cəhətdən ən böhranlı aylardır. Məhsulun əsası bu aylarda qoyulur. Tez başlayan payız ayları da gec yetişən və gecikən səpinlərə mənfi təsir göstərir.

Heyvandarlığın inkişafı yem bazasından, təsərrüfatın, bitkiçilik sahələrinin məhsuldarlığından o dərəcədə

asıldır ki, quraqlıq illərində məhsul yığılmadığı üçün heyvanların və quşların baş sayı azalmağa başlayır. Ona görə də bazar ilinin əvvəlində ət məhsuluna təklif artır və qiymət aşağı düşür, sonralar isə təklif azalır və qiymət artmağa başlayır. Kənd təsərrüfatı mallarına tələb başqa çoxlu amillərlə yanaşı, həm də istehlakçının maliyyə vəziyyətindən də asılıdır. Onlarda pul vəsaiti azaldıqca, qida məhsullarının istehlak həcmi də azalır.

Bir məhsulu digər məhsulla əvəz etmək imkanları da qiymətə təsir göstərir. Məsələn, günəbaxan yağını istehlakçılar zeytun, pambıq, qarğıdalı, xardal və sairə yağlarla əvəz edirlər.

Qiymətin fyuçers kontraktları bazarında dinamikasını proqnozlaşdırmaq üçün adətən iki təhlil üsulu tətbiq edirlər: fundamental və tətbiqi.

Birinci – tələb və təklif amillərinin malın qiymətinə təsirinin öyrənilməsinə əsaslanır. Əlavə olaraq, kompüter-müvafiq proqramlarla təminatlı kompüterləri də geniş tətbiq edirlər. Maşın verilən hər amil onun əhəmiyyətini qiymətin əmələgəlməsi nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirirlər.

İkinci – fyuçers bazarında keçmiş qiymət dinamikasına və cari qiymətin ekstrapolyasiyasına əsaslanır. Böyük əyanilik üçün məmulatların təhlilinin qrafik ÜSULUNDAN, diaqram və nöqtəli fiqur qrafikindən də istifadə edirlər.

Qeyd etmişdik ki, kənd təsərrüfatı mallarının bazar ili ərzində qiyməti onun əvvəlində minimumdan, sonunda maksimuma qədər dəyişir ki, bu da birja oyunlarında qiymət fərqi üçün əsasdır.

İki müxtəlif fyuçers kontraktlarında eyni məhsulun eyni vaxtda alışı və satışı müxtəlif müddətlərlə göndərilməsi (tədarükü) «spred» adlanır, ancaq ucuz alış üzrə

əməliyyatlar və baha kontraktların satışı üzrə əməliyyatlar «spredinq» adlanır.

Spredi hesablamaqdan ötrü yaxın müddətə mal göndərmə kontraktların qiymətindən daha gec müddətə kontraktlar üzrə qiyməti çıxmaq lazımdır.

Əgər bir ton buğdanın qiyməti oktyabr kontraktı üzrə 30 min manat, mart kontraktı üzrə (gələn ilə) 50 min manat olmuşsa, onda spred 20 min manat (50-30) təşkil edir.

Qiymət fərqi görə üç tip əsas saziş mövcuddur: bazardaxili, bazarlararası və əmtəələrarası.

Bazarlardaxili saziş – bu fyuçers kontraktının bir müddətə eyni vaxtda satış alınması və belə kontraktın digər müddətə eyni mal üzrə eyni birjada satılmasıdır.

Bu tip saziş Rusiyada (aşağı salınmaya oynayan) «Medved» adlı fyuçers birjasında daha geniş yayılmışdır. Yaxını alır, uzaq kontraktı satır və qiymətlərin aşağı düşməsinin ilk imkanlarından mal göndərmənin ikinci müddətində udacağını güman edir.

Bazarlararası saziş – bu fyuçers kontraktının eyni müddətə, eyni adlı, eyni birjada, eyni vaxtda alınması belə bir kontraktın eyni zamanda digər birjada satılmasıdır. Burada alıcıların qiymət fərqiində əsasən coğrafi xüsusiyyətlər, ərazi yerləşməsi əks olunur.

Məsələn, taxilla ticarəti Yevlax və Sumqayıt, Şəki və Əli Bayramlıda. İstehlak yerlərində qiymətlər, daşınma xərclərinə görə (təşkilati xərclər) artır.

Əmtəələrarası saziş – öz aralarında bir-birini qarşılıqlı əvəz etməklə, tələb və təklifi ümumən xarakterizə edərək müxtəlif malların eyni vaxtda bir müddətə fyuçers kontraktı ilə alınması və satılmasıdır.

Məsələn, payızlıq taxıl üzrə kontraktın avqustda alınması və yazlıq taxıl üzrə iyun kontraktının satışdır.

Burada qiymətlər arasındakı fərq mövsümlilik xarakteri daşıyır.

Fyuçers bazarı qiyməti formalaşdıran funksiyanı yerinə yetirir, ölkədə maliyyə-kredit sistemimizdə qiymət sabitləşdirici amil kimi çıxış edir və birja ticarətinin qiyməti proqnozlaşdırma mexanizminə çevrilir.

İndiki vaxtda fyuçers ticarətinin qiymət siyasətində ən vacib və dəyərli tərəfi onun stabilləşdirici olması hesab edilir.

Bu inflyasiya prosesinin topdan və pərakəndə ticarət sferasında tələb və təklifin operativ tarazlaşmasında səmərəli nəzarət vasitəsi ola bilər və əmtəə bazarında qiyməti sabitləşdirmək imkanı yaradar.

Dənlilər və texniki bitkilər bazar qiymət qoyma sistemində aparıcı yeri tutur. Ölkənin əmtəə birjasında alqı-satqı predmeti kimi digər kənd təsərrüfatı və emal məhsulları da, o cümlədən ət və ət məhsulları; kartof və tərəvəz; meyvə, toxum və əkmə materialları; damazlıq heyvanlar və quşlar; yem, bitki və heyvan yağları; şərab və şərab məmulatları; un və makaron məmulatları; pendir, qənnadı məmulatları iştirak edir.

Fyuçers bazarında bu məhsullar üçün Bakı Əmtəə birjası, «Fermer» Respublika Əmtəə-Xammal birjası, «Azaqrobirja»-sı fəaliyyət göstərir. Bütün bunlar real əmtəə birjalarıdır və eyni vaxtda fyuçers kontraktları ilə ticarət edirlər (nəgd fyuçers birjaları ilə).

Öz-özlüyündə təbiidir ki, müstəqil fyuçers birjası yaratmaqdan ötrü külli miqdarda kontraktlar emissiyası yaratmaq kifayətdir. Əgər bu qeyri-mümkündürsə, onda fyuçers ticarəti ilə nəgd əmtəə birjası məşğul ola bilər. Onun nəgd fyuçers birjasına çevrilməsi ilə yeni vasitəçi təşkilatların yaranmasına sərf edilən böyük miqdarda vəsaitə qənaət etmək olar və bu, birjanın əməkdaşlarını

və müştərilərin ticarətin yeni formalarını öyrənməsini asanlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). Bakı, 2004.
2. Ə.Qasimov və b. ASM-nin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi». Bakı, 2005.
3. T. Vəliyev. İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti. Bakı, 2000.
4. «Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı, 23 oktyabr 2004.
5. C.Məmmədov Aqrar bölmədə maddi-texniki təminat və xidmət işinin təşkili (dərs vəsaiti). Bakı, 2004.
6. Ə.Nuriyev. Regional siyasət və idarəetmə. Bakı, 2004.

MÖVZU 21. REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA RABİTƏ VƏ İNFORMASIYA TEKNOLOGİYALARININ ROLU

1. Rabitə və informasiya texnologiyaları barədə anlayış
2. Rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişaf mərhələləri
3. Azərbaycan rabitəsi dünyanın diqqət mərkəzində

1. Rabitə və informasiya texnologiyaları barədə anlayış

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev Respublikamızda rabitə və informasiya texnologiyalarının tətbiqinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Ümummilli liderimiz deyirdi: «**İnformasiya və bilik bacarığının formalaşmasına və inkişaf etdirilməsinə, cəmiyyətin informasiya – kommunikasiya infrastrukturlarının yaradılmasına, informasiya – kommunikasiya xidmətlərinin genişlənməsinə Azərbaycanda böyük diqqət yetirilir**».

"Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında" və "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) haqqında" Prezident fərmanlarından irəli gələn tapşırıqların icrası Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi tərəfindən daim diqqət mərkəzində saxlanılaraq, qarşıda qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilir.

2004-cü ildə RİTN tərəfindən rabitə tariflərinin azaldılması siyasəti davam etdirilmişdir. Belə ki, radiotezliklərdən istifadə, radio və televiziya yayımı tarifləri, beynəlxalq telefon danışq haqları, respublika ərazisində təşkil olunan rəqəmsal kanalların qoşulma və aylıq istifadə haqları, şəhərlərarası fiziki kanallardan istifadə haqları *təqribən 20-90 faiz* aşağı salınmışdır. Əhalinin haqlı narazılığına səbəb olan "xalq telefonu" çəkilişi ləğv edilmişdir.

Respublika ərazisində informasiya texnologiyalarının tətbiqinin sürətləndirilməsi, regionlarda internet xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə internet şəbəkəsindən istifadəyə görə abunəçilərdən alınan aylıq istifadə haqları ləğv edilmişdir.

Ölkədə yeni iş yerlərinin açılması, işsizliyin aradan qaldırılması məqsədilə nazirliyin müəssisələrində il ərzində 1141 yeni iş yeri açılmışdır.

Rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafında yeni mərhələ.

Bu qrupun Avropa standartlarının səviyyəsinə qaldırılmasında irəli atılan addımlar respublikamızda hər bir regionda müşayiət olunur və insanların bu böyük tərəqqidən bəhrələnməsi böyük razılıq hissəinə səbəb olur.

2004-cü ilin may ayında rabitəçilərin əmək haqları təqribən 15-20 faiz artırılmışdır. Hal-hazırda nazirlik üzrə orta aylıq əmək haqqı 573.400 manat təşkil edir. 2005-ci ilin əvvəlindən rabitəçilərin əmək haqları əlavə olaraq 10-25 faiz artırılmışdır.

Makroiqtisadi səviyyədə aparılan təhlillər göstərir ki, rabitə sahəsi üzrə əldə olunan gəlirlərin ümumi daxili məhsuldakı payı ilbəil artmaqdadır. Belə ki, əgər

ötən il bu göstərici 2,2 faiz təşkil edirdisə bu il artıq 2,5 faiz təşkil edir.

2004-cü ildə rabitə sektorunda əldə olunan gəlirlər 35,8 faiz artaraq bir trilyon 688 milyard manat (1688,9 mlrd. manat) olmuşdur. Əldə olunan gəlirdə dövlət müəssisələrinin payı 28,6 faiz, özəl sektorun payı 71,4 faiz təşkil etmişdir. Ayrı-ayrılıqda dövlət sektorunun artım tempi müvafiq olaraq 25,2 və 40,7 faiz olmuşdur.

Rabitə və Informasiya Texnologiyaları Nazirliyi tərəfindən görülmüş işləri nəticəsində il ərzində 555,3 mlrd. manat proqnoza qarşı 630,8 mlrd. manat gəlir əldə olunmuşdur ki, bu da ötən illə müqayisədə 95,6 mlrd.manat və ya 17,9 faiz çoxdur.

2004-cü il üçün dövlət büdcəsinə ödənişlər üzrə nəzərdə tutulmuş 90,0 mlrd. manat proqnoza qarşı 100,4 mlrd. manat (11,6 faiz çox), DSMF-yə ödəmələr üzrə nəzərdə tutulmuş 18,6 mlrd. manat proqnoza qarşı isə 30,0 mlrd. manat (61,3 faiz çox) vəsait ödənilmişdir.

Bundan başqa, müəssisələrin sərbəst mənfəəti hesabına, 2004-cü ildə dövlət büdcəsinə 15,0 mlrd. manat dividend ödənişi həyata keçirilmişdir.

Ölkənin rabitə sisteminin müasir dünya standartları səviyyəsində qurulması, müasir texnologiyaların tətbiqi ən ümdə məsələ kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu məqsədlə 2004-cü ildə rabitə müəssisələri tərəfindən 91,1 mlrd. manat investisiya qoyuluşu həyata keçirilmişdir ki, bu da ötən illə müqayisədə 18,6 mlrd. manat çoxdur.

Respublika üzrə əhalinin hər 100 nəfərinə düşən telefon aparatlarının sayı ilin əvvəlində 11,6 ədəd təşkil edirdisə, ilin sonunda 12,4 ədədə çatdırılmışdır. Bu göstərici Bakı şəhəri üzrə 28,1 ədəd, respublikanın

digər bölgələri üzrə isə 7,9 ədəd təşkil edir. Hər 100 nəfər əhaliyə düşən mobil telefonların sayı 18,03 ədədə çatdırılmışdır.

Respublikanın internet provayderlərinin global internet şəbəkəsinə qoşulması 240 mbit/saniyəni (ötən illə müqayisədə 2,7 dəfə çox) ötmüşdür. Təxminən 300 istifadəçinin genişzolaqlı sürətli internetə qoşulması təmin edilmiş, simsiz internetin şəbəkədə tətbiqi təmin olunmuş, son mil şəbəkəsində DSL texnologiyalarının tətbiqi ilə əlaqədar aparılan işlər davam etdirilmişdir.

Bakı şəhər telefon şəbəkəsinin və Abşeron rayonu ATS-lərinin 7 rəqəmli nömrələnmə sisteminə keçirilməsi təmin edilmişdir ki, nəticədə Bakı şəhər telefon şəbəkəsinin tutumunun gələcəkdə 300.000 nömrə artırılması üçün nömrə resursu yaranmışdır. Bakı şəhərində və respublikanın müxtəlif bölgələrində 50 ədəd GSM taksofonu və 200 ədəd AMT-69 tipli taksofon quraşdırılmışdır.

Regionlarda internet, xidmətlərinin geniş tətbiqi ilə əlaqədar «AztelekomNet» internet provayderi istifadəyə verilərək 6 rayon mərkəzində (Sumqayıt, Mingəçevir, Gəncə, Lənkəran, Şəki, Quba) «AztelekomNet»in zona internet xidməti mərkəzləri yaradılmışdır. İl ərzində bölgələrdə (Gəncə, Mingəçevir, Qusar, Xaçmaz, Samux və Tovuz) 6 internet klub əhalinin istifadəsinə verilmişdir.

Respublikanın rayon mərkəzlərinin tam elektronlaşdırılması istiqamətində işlər davam etdirilərək Tovuz, Ağstafa, Qəbələ, Daşkəsən, Qobustan rayonlarının mərkəzi ATS-ləri tam elektronlaşdırılmış, ümumi uzunluğu 62 km olan Ələt-Əli Bayramlı-Hacıqabul və uzunluğu 55 km olan Xaçmaz-Xudat-Nabran fiber-optik kabel magistrallarının tikintisi başa çatdırılmışdır.

Qeyri-qanuni rabitə xidmətlərinin qarşısının alınması üçün rabitə birlik və müəssisələri tərəfindən mütemadi tədbirlər həyata keçirilir. Respublikanın 3 bölgəsində (Gəncə, Qəbələ, Masallı) efirə radionəzarət məntəqələri yaradılmışdır.

İl ərzində poçtun inkişafı yönündə də bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ümumdünya Poçt İttifaqının beynəlxalq elektron pul köçürmələri sistemine (STEFİ) qoşulması ilə Azərbaycanla digər xarici ölkələr arasında sürətli elektron pul köçürmələri xidməti təşkil edilmişdir. Hazırda Rusiya, Ukrayna, Belarus və Qazaxıstanla bu sistemin tətbiqi ilə ikitərəfli elektron pul baratlarının mübadiləsi işinə başlanmışdır.

Azərbaycanın sürətli poçt xidməti (EMS) 2003-cü il üzrə beynəlxalq müsabiqənin gümüş səviyyəli sertifikatına layiq görülmüşdür.

Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri ilə faksla barat mübadiləsinə dair saziş imzalanmışdır. İl ərzində poçt filialları 77 dəst kompüter, 40 ədəd sürətçixaran, 105 ədəd faks, 401 ədəd elektron tərəzi və 25 ədəd avtomaşınla təmin olunmuşdur.

2004-cü ildə Naxçıvan MR-da rabitənin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar tədbirlər planına uyğun olaraq RİTN tərəfindən Naxçıvan MR Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinə TAE xəttindən istifadə etməklə İran üzərindən 2 mbit/san-lik kanalın təşkili üçün 210,0 mln.manat, mövcud S-12 tipli ATS-in abunə tutumunun 1024 nömrə artırılması üçün 495,5 mln. manat, Şərur rayonunun Danyeri kəndində 364 nömrə tutumlu ATS-in tikintisi və qəza hallarında kabel ehtiyatının yaradılması üçün 500,0 mln. manat, 6 ədəd avtomaşın alınması üçün 140,0 mln. manat və s. məqsədlər üçün

ümumilikdə 1917,0 mln. manat məbləğində maliyyə köməkliyi göstərilmişdir.

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində işğal edilmiş ərazilərdən didərgin düşmüş məcburi köçkünlərin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması barədə Dövlət Proqramına uyğun olaraq Biləsuvar rayonu ərazisində məskunlaşmış məcburi köçkünlərə və Goradil qəsəbəsindəki "Rabitəçi" istirahət düşərgəsində yaşayan rabitəçi köçkünlərə nazirlik tərəfindən mütəmadi olaraq qayğı göstərilir və yardımlar edilir. İl ərzində məcburi köçkünlərə 2218 mln. manatlıq maliyyə və ərzaq yardımını göstərilməmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü ilin dekabr ayında İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammitində çıxışından sonra müasir informasiya texnologiyalarının ölkəmizdə inkişafını və tətbiqini sürətləndirmək məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığa üstünlük verilməyə başlanmışdır. Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi yarandıqdan sonra beynəlxalq əlaqələrin inkişafı aşağıdakı əsas istiqamətlərdə həyata keçirilir:

- BMT-yə üzv ölkələrlə rabitə və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin qurulması;

- BMT və qeyri-BMT sisteminə daxil olan beynəlxalq və regional təşkilatlarla, xüsusilə Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı (BTİ), BMT-nin İnkişaf Proqramı, BMT-nin İnformasiya - Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə "xüsusi qrup"u, Dünya Bankı, Beynəlxalq Telekommunikasiya Peyk Təşkilatı ilə əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

- Rabitə və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq, xarici

və yerli qeyri-hökumət təşkilatları, assosiasiyalar, cəmiyyətlərlə əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi;

- Dünyanın tanınmış elm ocaqları, universitetləri, institutları, araşdırma mərkəzləri ilə əlaqələrin qurulması, qarşılıqlı elmi tədqiqat işlərinin mübadiləsinin həyata keçirilməsi.

İl ərzində yuxarıda sadalanan 4 əsas istiqamətdə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilmişdir:

- 27 sentyabr 2004-cü il tarixdə "İntersputnik" Beynəlxalq Kosmik Rabitə Təşkilatı ilə istismar sazişi imzalanmışdır.

- 29 sentyabr - 2 oktyabr 2004-cü il tarixlərində Telekommunikasiya və İnformasiya - Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə "Bakutel-2004" sərgisi keçirilmişdir;

- 28-29 oktyabr 2004-cü il tarixdə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının XX əsrin böyük tikintilərindən biri olan Avropa və Asiya qitələrinin 20 ölkəsini əhatə edən və ümumi uzunluğu 24 min km olan TAE (Trans-Asiya-Avropa) magistralının tikintisi üzrə işçi qrupunun üzvlərinin 4-cü iclası keçirilmişdir;

- 25-28 noyabr 2004-cü il tarixlərində Dünya Sammiti mükafatı (Avstriya) və BMT-nin İnkişaf Proqramının birgə təşkil etdiyi "Rəqəmsal uğunun və bilik iqtisadiyyatı, problemlər və həlli yolları" mövzusunda qlobal informasiya - kommunikasiya texnologiyaları konfransı keçirilmişdir. Bu konfransda 35 ölkədən 80 nəfərə yaxın xarici iştirakçı, o cümlədən Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının Baş katibi cənab Yoşio Utsumi, Beynəlxalq Telekommunikasiya Peyk Təşkilatının Baş direktoru cənab Ahmet Toumi, Türkiyənin, Banqladeşin, Pakistanın rabitə nazirləri iştirak etmişlər.

Nazirlik bir sıra xarici ölkələrdə (Türkiyə, Honq-Konq, İsrail, ABŞ, Kanada, Fransa, Rumıniya və s.) müvafiq sahələr üzrə keçirilmiş sammit, konqres, konfrans və seminarlarda respublikamızı layiqincə təmsil edərək, görülmüş işlər və qarşıya çıxan problemlər haqqında təcrübə mübadilələri aparmışdır.

İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammitinin ikinci zirvə toplantısının (Tunis mərhələsi) sponsoru kimi bir sıra nüfuzlu tədbirlərin ölkəmizdə təşkil olunması dünya birliyinin, BMT və BTİ-nin diqqətini respublikamıza yönəltmək və Azərbaycanı regionda aparıcı ölkə kimi İKT mərkəzinə çevirməkdən ibarətdir.

2. Rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişaf mərhələləri

Respublikamızda rabitə öz inkişafında bir çox mərhələlərdən keçmişdir. Hər bir mərhələdə əhaliyə rabitə xidmətləri xeyli təkmilləşdirilmiş və yaxşılaşdırılmışdır. Lakin inkişafımızın müasir mərhələsində isə rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində sözün həqiqi mənasında böyük inqilabi dəyişikliklər əmələ gəlmişdir.

Rabitə və informasiya texnologiyalarının sahəsində respublikamızda həyata keçirilən islahatlar onu dünya standartları səviyyəsinə yüksəltməyə zəmin yaratmışdır.

Yaxın gələcəkdə əhaliyə, idarə və müəssisələrə rabitə xidmətləri 670,1 mlrd.manata çatdırılacaqdı. Dövlət büdcəsinə 100,0 mlrd.manatdan çox vəsait ödəniləcək, dividendin məbləği isə 25,0 mlrd.manat təşkil edəcək. Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna 30,0 mlrd.manatdan çox vəsait ödəniləcək. Telefon

aparətları sayının 48.000 ədədə qədər artırılacaq. 96,5 mlrd. manat həcmində investisiya qoyulacaqdır. Bakı şəhər telefon şəbəkəsində 13.500 nömrəlik EATS-410/411/414-ün tikintisi, mövcud nömrə tutumunun 17.152 nömrə artırılacaq. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramına uyğun olaraq Şamaxı, Əli Bayramlı, Lənkəran, Ağcabədi rayon mərkəzi ATS-lərinin 28.000 nömrə tutumu rekonstruksiya ediləcək. Yevlax Telekommunikasiya Qovşağının telefon şəbəkəsinin tam elektronlaşdırılmasının başa çatdırılacaq.

Digər rayon mərkəzləri və kənd yerlərində 2.816 nömrəlik yeni ATS-lərin tikintisi və genişləndirilməsi başa çatdırılacaqdır.

Qəbələ-Oğuz, Bərdə-Ağcabədi, Əli Bayramlı-Sabirabad, Ağcabədi-Beyləqan istiqamətlərində ümumi uzunluğu 221 km olan fiber-optik kabel magistralları tikilib, istifadəyə veriləcəkdir.

AzTV-1 proqramı yayımının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə 30 ədəd TV vericisi quraşdırılacaqdır.

Bakı şəhərində 3-cü, Əli Bayramlı şəhərində və Quba rayonunda efirə radio nəzarət məntəqələri fəaliyyət göstərəcək.

AzDataCom milli elektron idarəetmə şəbəkəsi yaradılacaqdır. Ağdam rayonunun Quzanlı kəndində, Füzuli rayonun Horadiz qəsəbəsində və Bala Rəhmənli kəndində, Ağcabədi rayonunun Taxta körpü qəsəbəsində rabitə evləri tikilib istifadəyə veriləcək. 100 ədəd kənd, 4 ədəd qəsəbə və 3 ədəd şəhərpoçt şöbəsi binalar inşa olunacaqdır. İl ərzində əməkhaqlarının təqribən 40 faiz artırılacaq. Orta aylıq əməkhaqqının

710 000 manata çatdırılması nəzərdə tutulur. 1150 yeni iş yeri açılacaqdır.

Ölkə ərazisində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə kompüter texnikasına və kommunikasiya avadanlıqlarına olan tələbatı nəzərə alaraq elektron avadanlıqları isiehsal edən "Kür" Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti fəaliyyət göstərəcəkdir.

Artıq tətbiqi həyata keçirilməyə başlanılan "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)"nda iqtisadi struktur islahatlarının aparılmasına geniş yer verilmişdir. Bununla yanaşı, birgə müəssisələrdəki dövlət payının və özəlləşdirməyə açıq elan edilmiş rabitə müəssisələrinin özəlləşdirilməsi tədbirləri, həmçinin liberallaşma, operatorlararası münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq qurumların dəstəyi ilə tədbirlər davam etdiriləcəkdir.

Bütün bunlardan aydın olur ki, respublikamızda müstəqillik dövründə rabitə və informasiya texnologiyalarının vüsət alması, xalqımızın rifahının yaxşılaşdırılmasına səbəb olmuşdur. Lakin bununla əsla kifayətlənmək olmaz.

Respublikamızda işlənib hazırlanmış proqnozlar göstərir ki, bu sahədə hələ çox böyük yeniliklər gözlənilir. İndi artıq rabitə və informasiya texnologiyaların təkə respublikamızın şəhərlərində deyil, bütün regionlarda sürətlə inkişaf etdirilir. Bu, regionların sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirməyə güclü təkan verir və onu Avropa standartları səviyyəsinə çatdıracaqdır. Şübhə yoxdur ki, çox çəkməz ki, respublikamızda elektron ticarət, elektron maliyyə əməliyyatları və buk

imi yeniliklər insanların rifahına xidmət edəcək və beynəlxalq əlaqələrini daha da gücləndirəcəkdir.

3. Azərbaycan rabitəsi dünyanın diqqət mərkəzində

Respublikamızda hazırda rabitə və informasiya texnologiyalarının yeni mərhələsi vüsət almışdır. Onun səviyyəsinin Avropa standartlarının səviyyəsinə qaldırılması üçün irəli atılan addımlar respublikamızda hər bir regionda müşayiət olunur və insanların bu böyük tərəqqidən bəhrələnməsi razılıq hissinə səbəb olur.

2004-cü ilin may ayında rabitəçilərin əmək haqları təqribən 15-20 faiz artırılmışdır. Hal-hazırda nazirlik üzrə orta aylıq əmək haqqı 573.400 manat təşkil edir. 2005-ci ilin əvvəlindən rabitəçilərin əmək haqları əlavə olaraq 10-25 faiz artırılmışdır.

Makroiqtisadi səviyyədə aparılan təhlillər göstərir ki, rabitə sahəsi üzrə əldə olunan gəlirlərin ümumi daxili məhsuldakı payı ilbəil artmaqdadır. Belə ki, əgər ötən il bu göstərici 2,2 faiz idisə bu il isə 2,5 faiz təşkil edir.

2004-cü ildə rabitə sektorunda əldə olunan gəlirlər 35,8 faiz artaraq bir trilyon 688 milyard manat (1688,9 mlrd. manat) olmuşdur. Əldə olunan gəlirdə dövlət müəssisələrinin payı 28,6 faiz, özəl sektorun payı 71,4 faiz təşkil etmişdir. Ayrı-ayrılıqda dövlət sektorunun artım tempi müvafiq olaraq 25,2 və 40,7 faiz olmuşdur.

Rabitə və Informasiya Texnologiyaları Nazirliyi tərəfindən görülmüş işlərin nəticəsində il ərzində 555,3 mlrd. manat proqnoza qarşı 630,8 mlrd. manat gəlir

əldə olunmuşdur. Bu, ötən illə müqayisədə 95,6 mlrd.manat və ya 17,9 faiz çoxdur.

2004-cü il üçün dövlət büdcəsinə ödənişlər üzrə nəzərdə tutulmuş 90,0 mlrd. manat proqnoza qarşı 100,4 mlrd. manat (11,6 faiz çox), DSMF-yə ödəmələr üzrə nəzərdə tutulmuş 18,6 mlrd. manat proqnoza qarşı isə 30,0 mlrd. manat (61,3 faiz çox) vəsait ödənilmişdir.

Bundan başqa, müəssisələrin sərbəst mənfəəti hesabına, 2004-cü ildə dövlət büdcəsinə 15,0 mlrd. manat dividend ödənişi həyata keçirilmişdir.

Ölkənin rabitə sisteminin müasir dünya standartları səviyyəsində qurulması, müasir texnologiyaların tətbiqi ən ümdə məsələ kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu məqsədlə 2004-cü ildə rabitə müəssisələri tərəfindən 91,1 mlrd. manat investisiya qoyuluşu həyata keçirilmişdir ki, bu da ötən illə müqayisədə 18,6 mlrd. manat çoxdur.

Respublika üzrə əhalinin hər 100 nəfərinə düşən telefon aparatlarının sayı ilin əvvəlində 11,6 ədəd təşkil edirdisə, ilin sonunda 12,4 ədədə çatdırılmışdır. Bu göstərici Bakı şəhəri üzrə 28,1 ədəd, respublikanın digər bölgələri üzrə isə 7,9 ədəd təşkil edir. Hər 100 nəfər əhaliyə düşən mobil telefonların sayı 18,03 ədədə çatdırılmışdır.

Respublikanın internet provayderlərinin qlobal internet şəbəkəsinə qoşulması 240 mbit/saniyəni (ötən illə müqayisədə 2,7 dəfə çox) ötmüşdür. 300 istifadəçi genişzolaqlı, sürətli internetə qoşulmuşdur. Simsiz internet şəbəkədə tətbiq edilmişdir. DSL texnologiyalarının tətbiqi ilə əlaqədar işlər hazırda da davam etdirilir.

Bakı şəhər telefon şəbəkəsinin və Abşeron rayonu ATS-lərinin 7 rəqəmli nömrələnmə sistemine keçirilməsi təmin edilmişdir ki, nəticədə Bakı şəhər telefon şəbəkəsinin tutumunun gələcəkdə 300.000 nömrə artırılması üçün resurs yaranmışdır. Bakı şəhərində və müxtəlif bölgələrdə 50 ədəd GSM taksofonu və 200 ədəd AMT-69 tipli taksofon quraşdırılmışdır.

Regionlarda internet xidmətlərinin geniş tətbiqi ilə əlaqədar «AztelekomNet» internet provayderi istifadəyə verilərək 6 rayon mərkəzində (Sumqayıt, Mingəçevir, Gəncə, Lənkəran, Şəki, Quba) «AztelekomNet»in zona internet xidməti mərkəzləri yaradılmışdır. İl ərzində bölgələrdə (Gəncə, Mingəçevir, Qusar, Xaçmaz, Samux və Tovuz) 6 internet klub əhalinin istifadəsinə verilmişdir.

Respublikanın rayon mərkəzlərinin tam elektronlaşdırılması istiqamətində işlər davam etdirilərək Tovuz, Ağstafa, Qəbələ, Daşkəsən, Qobustan rayonlarının mərkəzi ATS-ləri tam elektronlaşdırılmış, ümumi uzunluğu 62 km olan Ələt-Əli Bayramlı-Hacıqabul və uzunluğu 55 km olan Xaçmaz-Xudat-Nabran fiber-optik kabel magistrallarının tikintisi başa çatdırılmışdır.

Qeyri-qanuni rabitə xidmətlərinin qarşısının alınması üçün rabitə birlik və müəssisələri tərəfindən mütəmadi tədbirlər həyata keçirilir. Respublikanın 3 bölgəsində (Gəncə, Qəbələ, Masallı) efirə radionəzarət məntəqələri yaradılmışdır.

İl ərzində poçtun inkişafı yönündə də bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ümumdünya Poçt İttifaqının beynəlxalq elektron pul köçürmələri sistemine (STEFİ) qoşulması ilə Azərbaycanla digər xarici ölkələr arasında sürətli elektron pul köçürmələri xidməti təşkil edilmişdir. Hazırda Rusiya, Ukrayna, Belarus və

Qazaxıstanla bu sistemin tətbiqi ilə ikitərəfli elektron pul baratlarının mübadiləsi işinə başlanmışdır.

Azərbaycanın sürətli poçt xidməti (EMS) 2003-cü il üzrə beynəlxalq müsabiqənin gümüş səviyyəli sertifikatına layiq görülmüşdür.

Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri ilə faksla barat mübadiləsinə dair saziş imzalanmışdır. İl ərzində poçt filialları 77 dəst kompüter, 40 ədəd sürətçixaran, 105 ədəd faks, 401 ədəd elektron tərəzi və 25 ədəd avtomaşınla təmin olunmuşdur.

2004-cü ildə Naxçıvan MR-da rabitənin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar tədbirlər planına uyğun olaraq RİTN tərəfindən Naxçıvan MR Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinə TAE xəttindən istifadə etməklə İran üzərindən 2 mbit/san-lik kanalın təşkili üçün 210,0 mln.manat, mövcud S-12 tipli ATS-in abunə tutumunun 1024 nömrə artırılması üçün 495,5 mln. manat, Şərur rayonunun Danyeri kəndində 364 nömrə tutumlu ATS-in tikintisi və qəza hallarında kabel ehtiyatının yaradılması üçün 500,0 mln. manat, 6 ədəd avtomaşın alınması üçün 140,0 mln. manat və s. məqsədlər üçün ümumilikdə 1917,0 mln. manat məbləğində maliyyə köməkliliyi göstərilmişdir.

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində işğal edilmiş ərazilərdən didərgin düşmüş məcburi köçkünlərin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması barədə Dövlət Proqramına uyğun olaraq Biləsuvar rayonu ərazisində məskunlaşmış məcburi köçkünlərə və Goradil qəsəbəsinə "Rabitəçi" istirahət düşərgəsində yaşayan rabitəçi köçkünlərə nazirlik tərəfindən mütəmadi olaraq qayğı göstərilir və yardımlar edilir. İl ərzində məcburi köçkünlərə 2218 mln. manatlıq maliyyə və ərzaq yardımı göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü ilin dekabr ayında İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammitində çıxışından sonra müasir informasiya texnologiyalarının ölkəmizdə inkişafını və tətbiqini sürətləndirmək məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığa üstünlük verilməyə başlanmışdır. Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi yarandıqdan sonra beynəlxalq əlaqələrin inkişafı aşağıdakı əsas istiqamətlərdə həyata keçirilir:

- BMT-yə üzv ölkələrlə rabitə və infotməsiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin qurulması;

- BMT və qeyri-BMT sisteminə daxil olan beynəlxalq və regional təşkilatlarla, xüsusilə Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı (BTİ), BMT-nin İnkişaf Proqramı, BMT-nin İnformasiya - Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə "xüsusi qrup"u, Dünya Bankı, Beynəlxalq Telekommunikasiya Peyk Təşkilatı ilə əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

- Rabitə və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq, xarici və yerli qeyri-hökumət təşkilatları, assosiasiyalar, cəmiyyətlərlə əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi;

- Dünyanın tanınmış elm ocaqları, universitetləri, institutları, araşdırma mərkəzləri ilə əlaqələrin qurulması, qarşılıqlı elmi tədqiqat işlərinin mübadiləsinin həyata keçirilməsi.

İl ərzində yuxarıda sadalanan əsas istiqamətdə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilmişdir:

- 27 sentyabr 2004-cü il tarixdə "İntersputnik" Beynəlxalq Kosmik Rabitə Təşkilatı ilə istismar sazişi imzalanmışdır.

- 29 sentyabr - 2 oktyabr 2004-cü il tarixlərində Telekommunikasiya və İnformasiya - Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə "Bakutel-2004" sərgisi keçirilmişdir;

- 28-29 oktyabr 2004-cü il tarixdə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının XX əsrin böyük tikintilərindən biri olan Avropa və Asiya qitələrinin 20 ölkəsini əhatə edən və ümumi uzunluğu 24 min km olan TAE (Trans-Asiya-Avropa) magistralının tikintisi üzrə işçi qrupunun üzvlərinin 4-cü iclası keçirilmişdir;

- 25-28 noyabr 2004-cü il tarixlərində Dünya Sammiti mükafatı (Avstriya) və BMT-nin İnkişaf Proqramının birgə təşkil etdiyi "Rəqəmsal uğunun və bilik iqtisadiyyatı (problemlər və həlli yolları)" mövzusunda qlobal informasiya-kommunikasiya texnologiyaları konfransı keçirilmişdir. Bu konfransda 35 ölkədən 80 nəfərə yaxın xarici iştirakçı, o cümlədən Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının Baş katibi cənab Yoşio Utsumi, Beynəlxalq Telekommunikasiya Peyk Təşkilatının Baş direktoru cənab Ahmet Toumi, Türkiyənin, Banqladeşin, Pakistanın rabitə nazirləri iştirak etmişlər.

Nazirlik bir sıra xarici ölkələrdə (Türkiyə, Honq-Konq, İsrail, ABŞ, Kanada, Fransa, Rumıniya və s.) müvafiq sahələr üzrə keçirilmiş sammit, konqres, konfrans və seminarlarda respublikamızı layiqincə təmsil edərək, görülmüş işlər və qarşıya çıxan problemlər haqqında təcrübə mübadilələri aparmışdır.

İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammitinin ikinci zirvə toplantısının (Tunis mərhələsi) sponsoru kimi bir sıra nüfuzlu tədbirlərin ölkəmizdə təşkil olunması dünya birliyinin, BMT və BTİ-nin diqqətini respublikamıza yönəltmək və Azərbaycanı

regionda aparıcı ölkə kimi İKT mərkəzinə çevirməkdən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial - iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). Bakı, 2004.
2. Ə.Nuriyev. Regional siyasət və idarəetmə. Bakı, 2004.
3. Ə.Qasımov və b. ASM-nin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı 2005.
4. Ə.Abbasov və b. Bank işi və elektron bankçılıq. Bakı, 2003.
5. A.Əliyev və b. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının aktual problemləri. Bakı, 2003.

MÜNDƏRİCAT

Müqəddimə.....3

Mövzu 1. «Aqrar-sənaye kompleksinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi» kursunun məzmunu, metodları və vəzifələri.....5

1.ASK barədə anlayış.....5

2.Kursun öyrənilmə metodları.....8

3.Müasir mərhələdə ASK qarşısında duran vəzifələr.....11

Mövzu 2. ASK-nin quruluşu və onun təkmilləşdirilməsi yolları.....14

1.ASK-nın quruluşu barədə anlayış.....14

2.ASK-nın müasir quruluşu və onun tərkib hissəsi.....15

3.ASK-nın sferalarının təkmilləşdirilməsi yolları.....16

Mövzu 3. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında müəssisələrin rolu.....22

1.Regionlar barədə anlayış.....22

2.Regionların təbii və iqtisadi potensialı.....30

3.Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları.....31

Mövzu 4. Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında islahatların rolu.....34

1. İslahat haqqında anlayış.....34

2. Aqrar islahatların həyata keçirilməsi yolları40

3. ASK-da islahatların inkişaf mərhələləri.....45

Mövzu 5. Aqrar-sənaye kompleksinin iqtisadi mexanizmi.....57

- 1.İqtisadi mexanizm barədə anlayış və onun xüsusiyyətləri.....57
- 2.ASK-nın müəssisələrində qiymətin əmələgəlməsi.....58
- 3.Aqrar-sənaye müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi..63

Mövzu 6. Aqrar-sənaye müəssisələrinin istehsal vasitələri ilə təmin edilməsi.....75

1. Aqrar-sənaye kompleksində istehsal vasitələri ilə təminat anlayışı.....75
2. Aqrar-sənaye müəssisələrinin istehsal vasitələri ilə təmin edilməsi mənbələri.....76
3. Aqrar-sənaye kompleksinin istehsal vasitələri ilə təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsi.....84

Mövzu 7.Ərzaq və ekoloji təhlükəsizlik.....88

1. Ərzaq və ekoloji təhlükəsizlik barədə anlayış.....88
2. Ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi yolları.....92
3. Ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyin təminatı proqnozları.....95

Mövzu 8. Aqrar-sənaye kompleksində aqromarketing fəaliyyəti.....99

1. Aqromarketing barədə anlayış99
2. Marketingin formaları və öyrənilmə üsulları102
- 3.Xarici ölkələrin aqromarketing təcrübəsi.....106

Mövzu 9. Aqrar-sənaye kompleksinin formaları.....	118
1.Aqrar-sənaye kompleksinin formaları barədə anlayış.....	118
2.ASK-nın kompleksləri.....	121
Mövzu 10. Taxıl və taxıl emalının iqtisadiyyatı.....	141
1.Dənli və dənli-paxlalı bitkilər barədə anlayış	141
2.Taxılçılığın intensivləşdirilməsi texnologiyası.....	146
3. Dənli və dənli-paxlalı bitkilərin emalı	168
Mövzu 11. Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılığın iqtisadiyyatı.....	175
1.Üzümçülük və şərabçılıq barədə anlayış.....	175
2.Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılıq üçün təbii-iqtisadi şərait.....	178
3.Üzümçülük və şərabçılıq sahəsində dünya təcrübəsi.....	183
Mövzu 12. Aqrar-sənaye müəssisələrinin səmərəliliyi.....	192
1.İstehsalın səmərəliliyi barədə anlayış.....	192
2.İstehsalın iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri.....	193
3.İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları.....	196
Mövzu 13. Aqrar-sənaye müəssisələrində istehsal xidmətlərinin təşkili	199
1. ASK-da xidmət haqqında anlayış.....	199
2.Aqrokimya və meliorasiya xidmətlərinin təşkili.....	202
3. Lizinq fəaliyyətinin təşkili.....	206

Mövzu 14. ASK-da istehsalın intensivləşdirilməsi	217
1. İntensivləşdirmə barədə anlayış	217
2.ASK-da istehsalın intensivləşdirilməsi səviyyəsi.....	219
3.ASK-da istehsalın intensivləşdirilməsinin istiqamətləri.....	225

Mövzu 15. ASK-da istehsal prosesinin texnoloji əlaqələri	229
1.İstehsal proseslərinin texnoloji əlaqələri barədə anlayış.....	229
2.ASK-da istehsal sahələrinin sənayeləşdirilməsi.....	233
3.ASK sahələri arasında mütənasibliyin yaradılması zəruriliyi.....	240

Mövzu 16. ASK-da məhsulların satışı və emalının təşkili	244
1. Satış barədə anlayış.....	244
2.ASK-da məhsul satışının təşkili.....	246
3. ASK-da məhsul emalının təşkili.....	251

Mövzu 17.Aqrar-sənaye kompleksində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı	258
1.Sahibkarlıq haqqında anlayış.....	258
2. Sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət qayğısı.....	262
3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin mənəvi maraqları.....	265

Mövzu 18. Aqrar-sənaye müəssisələrinin inkişafında dövlət büdcəsinin rolu	287
1. Dövlət büdcəsi barədə anlayış.....	287
2. Dövlət büdcəsinin ASK müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi.....	290
3. ASK müəssisələrinin inkişafında dövlət büdcəsinin tənzimləyici rolu	294

Mövzu 19.ASK müəssisələrinin idarə olunması ..	298
1.ASK müəssisələrinin idarə olunması barədə anlayış.....	298
2.Regionlarda sahibkarlıq münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və yaxşılaşdırılması.....	300
3.ASK-nın malik olduğu sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi.....	306

Mövzu 20. Aqrar-sənaye kompleksinin infrastruktur	313
1.İnfrastruktur barədə anlayış.....	313
2.İstehsal infrastruktur.....	318
3. Sosial infrastruktur.....	319

Mövzu 21. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında rabitə və informasiya texnologiyalarının rolu	331
1.Rabitə və informasiya texnologiyaları barədə anlayış.....	331
2. Rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişaf mərhələləri.....	338
3.Azərbaycan rabitəsi dünyanın diqqət mərkəzində.341	

ƏBÜLFƏZ QASIMOV

**Şöhrət Ordenli, Əməkdar elm xadimi,
iqtisad elmlər doktoru, professor, «Qızıl»
qələm» mükafatı laurentı**

**Aqrar-sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarə
edilməsi.**

Dərslük

*Çapa imzalanıb 18.08.2005. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 21.4 ç.v. Sayı 500. Sifariş 154.*

*"İqtisad Universiteti" nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*
